JACQUES LE GOFF

EVUL MEDIU ȘI NAȘTEREA EUROPEI

CONSTRUCȚIA EUROPEI

POLIROM

Contribuţia traducătorilor:
Giuliano Sfichi – cap. I-IV
Marius Roman – cap. V-VI

This book is part of the international series **The Making of Europe** of which Jacques Le Goff is the General Editor and C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung in Munich – Germany, Blackwell Publishers Oxford – UK, Editorial Critica in Barcelona – Spain, Gius – Laterza & Figli in Rome – Italy, Éditions du Seuil in Paris – France are the original Publishers. By arrangement of the Literary Agency Eulama, Roma – Italy.

© 2003 Éditions du Seuil, Paris (French); © Beck (Munich) German; © Blackwell Publishers Limited; © Critica, Barcelona (Spanish); © Laterza, Rome and Bari (Italian).

Jacques Le Goff, *L'Europe est-elle née au Moyen Age?*, Éditions du Seuil, 2003

Copyright © Jacques Le Goff, 2003
© 2005 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

LE GOFF, JACQUES

Evul Mediu şi naşterea Europei / Jacques Le Goff; trad. de Giuliano Sfichi şi Marius Roman; cuv. înainte de Jacques Le Goff – Iaşi: Polirom, 2005

ISBN: 973-681-835-7

I. Sfichi, Giuliano (trad.)
II. Roman, Marius (trad.)
III. Le Goff, Jacques (pref.)

94(4)"03/13"

Printed in ROMANIA

CONSTRUCŢIA EUROPEI

JACQUES LE GOFF

EVUL MEDIU ŞI NAŞTEREA EUROPEI

Traducere de Giuliano Sfichi
şi Marius Roman
Cuvînt înainte de Jacques Le Goff

POLIROM
2005

Jacques Le Goff (n. 1924), figură-cheie a Şcolii Analelor, este considerat în prezent unul dintre cei mai mari specialişti în istoria Evului Mediu. Între 1972 şi 1977 a fost director la École des hautes études en sciences sociales, unde continuă şi acum să coordoneze studiile de antropologie istorică asupra Occidentului medieval. Din opera sa, de o bogăţie şi erudiţie prodigioase, citãm: *Les Intellectuels au Moyen Age* (Seuil, 1956), *Marchands et banquiers au Moyen Age* (Seuil, 1957 – trad. rom. *Negustorii şi bancherii din Evul Mediu*, Meridiane, Bucureşti, 1994), *La Civilisation de l'Occident médiéval* (Arthaud, 1964 – trad. rom. *Civilizaţia Occidentului medieval*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970), *Pour un autre Moyen Age* (Gallimard, 1977 – trad. rom. *Pentru un alt Ev Mediu*, Meridiane, Bucureşti, 1986), *La Naissance du purgatoire* (Gallimard, 1981 – trad. rom. *Naşterea purgatoriului*, Meridiane, Bucureşti, 1995), *L'imaginaire médiéval* (Gallimard, 1995 – trad. rom. *Imaginarul medieval*, Meridiane, Bucureşti, 1991), *L'Homme médiéval* (coord., Seuil, 1994 – trad. rom. *Omul medieval*, Polirom, Iaşi, 1999).

Lui Bronislaw Geremek

Mulţumiri

Mulţumirile mele se îndreaptă în primul rînd spre echipa de la Éditions du Seuil, care a realizat această carte cu desăvîrşită competenţă, inteligenţă, implicare şi disponibilitate. Mă gîndesc la Nicole Grégoire, cu care mi-a făcut o deosebită plăcere să lucrez, la Grégoire Monteil şi la Catherine Rambaud.

Le mulţumesc în mod special prietenilor care au citit cu atenţie manuscrisul cărţii. Este vorba despre Richard Figuier şi Jean-Claude Schmitt. Criticile şi sfaturile lor înţelepte au fost foarte preţioase pentru mine. Îl adaug aici şi pe Jacques Berlioz, pentru permanentul său sprijin prietenesc. În sfîrşit, le datorez cea mai vie recunoştinţă lui Patrick Gauthier-Dalché, pentru problemele legate de spaţiu şi cartografie, şi lui Pierre Mounet, pentru cele referitoare la aria germanică medievală.

Cuvînt înainte

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mîine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres. Între Atlantic, Asia şi Africa, Europa noastră există cu adevărat de o vreme extrem de îndelungată, desenată de geografie şi modelată de istorie, încă din timpurile cînd grecii i-au dat numele pe care-l poartă. Viitorimea trebuie să se sprijine pe aceste moşteniri care, încă din Antichitate, ba chiar din preistorie, au îmbogăţit Europa treptat, făcînd-o extraordinar de creativă în unitatea şi în diversitatea ei, inclusiv într-un context mondial mai amplu.

Seria „Construcţia Europei" apare din iniţiativa a cinci edituri de limbi şi naţionalităţi diferite (Beck din München, Basil Blackwell de la Oxford, Crítica din Barcelona, Laterza de la Roma şi Bari şi Seuil din Paris) şi urmăreşte să facă lumină asupra construirii Europei şi a punctelor de forţă din cursul acesteia ce nu trebuie uitate, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această serie nu le va ascunde; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. De aici titlul „activ" al seriei. De fapt, nu ni se pare că a sosit timpul pentru a scrie o istorie sintetică a Europei. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre, inclusiv neeuropeni, fie că sînt sau nu deja afirmaţi. Ei vor aborda problemele esenţiale ale istoriei Europei în diferite domenii – economic, politic, social, religios, cultural – sprijinindu-se pe îndelungata tradiţie istoriografică ce se întinde de la Herodot pînă la noile concepţii elaborate în Europa în cursul secolului XX, şi mai cu seamă

în ultimele decenii, concepţii care au reînnoit în profunzime ştiinţa istoriei. Mulţumită dorinţei lor de claritate, aceste eseuri sînt accesibile inclusiv publicului larg.

Ambiţia noastră este de a aduce elemente de răspuns la marile întrebări ce stau în faţa celor care construiesc şi care vor construi Europa şi, de asemenea, în faţa tuturor celor ce se interesează de Europa: „Cine sîntem ? De unde venim ? Încotro ne îndreptăm ? ".

Jacques Le Goff
coordonator

Introducere

Orice carte de istorie, chiar şi atunci cînd se ocupă de o perioadă foarte îndepărtată în timp, are o anumită legătură cu prezentul. Cartea de faţă se situează în primul rînd în conjunctura europeană actuală. Am scris-o în 2002-2003, între adoptarea de către o parte dintre statele europene a monedei unice şi integrarea în Uniunea Europeană a cîtorva state din Europa Centrală şi de Est. Pe de altă parte, această carte este publicată în colecţia „Construcţia Europei" care prezintă, prin colaborarea a cinci edituri de limbi diferite, eseuri despre crearea unui domeniu cultural comun şi al cărei titlu exprimă limpede dorinţa editorilor şi a autorilor de a contribui, respectînd adevărul istoric şi impar-ţialitatea istoricului, la clarificarea condiţiilor în care s-a construit Europa comună.

Este vorba de un eseu care nu se doreşte erudit şi nu prezintă o istorie continuă a Evului Mediu european, nici ansamblul, şi cu atît mai puţin detaliile, principalelor aspecte ale acestei istorii.

Această lucrare îşi propune să ilustreze ideea că Evul Mediu este epoca apariţiei şi genezei Europei ca realitate şi reprezentare şi că el a constituit perioada decisivă a naşterii, copilăriei şi tinereţii Europei, fără ca oamenii din acele secole să fi avut ideea sau intenţia de a construi o Europă unită. Doar papa Pius al II-lea (Aeneas Silvius Piccolomini, papă din 1458 pînă în 1464) a avut o idee clară despre Europa. El a scris în 1458 un text intitulat *Europa*, urmat în 1461 de un altul intitulat *Asia*. Această evocare subliniază importanţa dialogului dintre Europa şi Asia. Ca epocă în care s-a născut Europa, Evul Mediu a fost deseori evocat în ajunul celui de-al doilea război mondial şi imediat după terminarea

acestuia, într-o perioadă de efervescenţă a reflecţiei asupra Europei şi în care apăreau proiecte economice, culturale şi politice elaborate într-un cadru european. Lucrările cele mai semnificative pe tema „ideii" europene au fost publicate de doi specialişti în problematica secolului al XVI-lea, britanicul Denys Hay, prin *Europe. The Emergence of an Idea* (1957), şi italianul Federico Chabod, prin *Storia dell'idea d'Europa* (1961), care relua o serie de cursuri universitare ţinute în 1943-1944 şi 1947-1948. Dar această naştere a Europei în Evul Mediu a fost propusă în ajunul celui de-al doilea război mondial îndeosebi de către doi istorici francezi fondatori ai revistei *Annales*, care au modernizat istoriografia; ei sînt Marc Bloch, care a scris „Europa a apărut atunci cînd Imperiul Roman s-a prăbuşit", şi Lucien Febvre, care a reluat fraza adăugînd „Să spunem mai degrabă că Europa devine o posibilitate de îndată ce Imperiul se dezagregă". Lucien Febvre, în Prima Prelegere din cursul pe care l-a ţinut la Collège de France în 1944-1945 (*L'Europe. Genèse d'une civilisation*, p. 44), a scris: „Pe toată durata Evului Mediu (un Ev Mediu ce trebuie prelungit mult în perioada modernă), acţiunea viguroasă a creştinismului, care a făcut ca peste graniţele instabile ale unor regate schimbătoare să treacă neîncetat mari curente de civilizaţie creştină desprinse de teluric, i-a ajutat pe occidentali să dobîndească o conştiinţă comună, dincolo de frontierele ce-i despart, o conştiinţă care, treptat laicizată, a devenit o conştiinţă europeană".

Marc Bloch, mai ales, a avut o viziune europeană asupra Evului Mediu. Încă de la Congresul Internaţional de Ştiinţe Istorice care a avut loc la Oslo în 1928, el făcea comunicarea „Pentru o istorie comparată a societăţilor europene", publicată în *Revue de synthèse historique* din luna decembrie a aceluiaşi an. El relua acest „proiect de predare a istoriei comparate a societăţilor europene" în fascicula prin care îşi prezenta candidatura la Collège de France în 1934, unde făcea în special următoarea afirmaţie: „Lumea europeană, în măsura în care este europeană, este o creaţie a Evului Mediu care, aproape simultan, a destrămat unitatea, cel puţin relativă, a civilizaţiei mediteraneene şi a aruncat de-a valma în creuzet popoarele cîndva romanizate şi cele pe care Roma nu le-a supus niciodată. Atunci s-a născut Europa,

în sensul omenesc al cuvîntului... Şi această lume europeană astfel definită a fost de atunci încoace străbătută neîncetat de curente comune"[1].

Aceste schiţe ale Europei şi structuri premergătoare pentru ceea ce va deveni Europa începînd cu secolul al XVIII-lea (adjectivul *european* apare în limba franceză în 1721, iar expresia *în stil european* în 1816) nu au nimic în comun cu un proces liniar şi nu legitimează ideea unei entităţi înscrise în mod obligatoriu în geografie şi istorie. Europa nu a fost nici astăzi construită sau măcar gîndită pînă la capăt. Trecutul propune, dar nu impune, iar hazardul şi liberul arbitru uman creează prezentul tot atît cît şi continuitatea.

Lucrarea de faţă se va strădui să arate în ce au constat schiţele medievale ale unei Europe, precum şi ce anume s-a opus acestor planuri şi le-a zădărnicit, în mai mică sau mai mare măsură, fără să fie vorba despre un proces continuu de progres şi regres.

De asemenea, va încerca să demonstreze că aceste secole (IV-XV) au fost totuşi esenţiale şi că, dintre toate moştenirile a căror acţiune se exercită în Europa de azi şi se va exercita şi în Europa de mîine, moştenirea Evului Mediu este cea mai importantă.

Evul Mediu a pus în evidenţă – şi adesea a creat – caracteristicile reale sau problematice ale Europei: îmbinarea unei unităţi potenţiale cu o diversitate fundamentală, metisarea populaţiilor, diviziunile şi opoziţiile Vest-Est şi Nord-Sud, instabilitatea frontierei orientale şi primatul unificator al culturii. Această carte a apelat atît la ceea ce numim fapte istorice, cît şi la reprezentări, care sînt fenomene ce ţin de mentalitate. Formarea acestor mentalităţi, a acestui imaginar deosebit de activ în Evul Mediu este o trăsătură esenţială a genezei Europei ca realitate şi ca idee. De la bun început, trebuie să se conştientizeze faptul că, oricum, în Evul Mediu, graniţa dintre realitate şi reprezentare este imprecisă. Frontiera precisă, liniară, materializată de *limes*-ul roman pe mari distanţe, a dispărut, reflectînd permeabilitatea

1. M. Bloch, *Histoire et Historiens*, texte reunite de Etienne Bloch, Armand Colin, Paris, 1995, p. 126.

dintre lumea pămîntească şi lumea de dincolo. Scara lui Iacob de-a lungul căreia coboară, urcă şi se intersectează îngeri şi oameni este o reprezentare obişnuită pentru bărbaţii şi femeile din Evul Mediu. Frontiera de tip modern, liniară, susţinută de un şir de posturi sau de borne, nu apare decît tîrziu şi parţial în Evul Mediu, fiind legată de formarea statelor. Instituirea vămilor o dată cu dezvoltarea economică şi cu constituirea unor economii mai mult sau mai puţin naţionale va avea loc abia la trecerea din secolul al XIII-lea în cel de-al XIV-lea. Anexarea de către francezi, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, a Roussillon-ului la Languedoc sau conflictele dintre neguţătorii catalani, regele Aragonului şi regele Majorcăi pentru încasarea de taxe pe mărfurile catalane în portul Collioure, din acel moment ultimul înainte de Mediterana franceză, arată cum s-a constituit, prin tatonări şi confruntări, realitatea frontierelor în Evul Mediu. Medieviştii au respins pe bună dreptate noţiunea americană de frontieră elaborată de istoricul Turner pentru Far West, deoarece aceasta nu corespunde istoriei europene; ei au subliniat că, în Evul Mediu, pînă la constituirea tîrzie a statelor, rolul frontierelor este jucat de o serie de zone de întîlnire, spaţiu al confruntărilor, dar şi al schimburilor şi amestecurilor, pe care Carol cel Mare, la începutul secolului al IX-lea, le-a transformat în *mărci*, extrem de importante în Europa medievală. Într-adevăr, aşa cum a arătat Jean-François Lemarignier, marca a fost un loc privilegiat al instituţiilor feudale, căci vasalul îi aducea seniorului „omagiul în marcă", şi se poate afirma că această imprecizie, această permeabilitate a pseudo-frontierelor a favorizat constituirea unei Europe metisate. Cît despre rîurile şi fluviile ce joacă adesea rolul de frontiere, ele sînt mai curînd nişte locuri de întîlnire neutre între deţinătorii puterii (împăratul şi regele Franţei, de exemplu) decît nişte ziduri de apărare lichide. Astfel, regatul Franciei occidentale, apoi al Franţei este mărginit la est de cele Patru Rîuri, Escaut, Meusa, Saône şi Ron. Daniel Rodmann a observat la cronicarul Froissart – care, în secolul al XIV-lea, este cel mai „european" dintre toţi cronicarii – că termenul cel mai utilizat pentru ceea ce noi numim frontieră este *marcă*, *frontieră* fiind rezervat pentru o frontieră specifică războiului, altfel spus pentru *front*.

Înainte de a începe să căutăm Europa în Evul Mediu, se cuvine să observăm că atît în perioada medievală, cît şi în istoriografia modernă s-au folosit noţiuni care intrau în concurenţă. Cum am văzut deja şi vom vedea şi în continuare, ca noţiune, Europa a fost opusă Asiei şi, mai general, Orientului. Termenul Occident poate aşadar să desemneze un teritoriu care este în esenţă cel al Europei. Utilizarea termenului Occident, deşi nu a fost răspîndită în Evul Mediu, a fost consolidată la nivelul imaginarului de împărţirea lumii creştine între Imperiul Bizantin şi Creştinătatea latină, împărţire ce corespunde unui Imperiu de Răsărit şi unuia de Apus. Aceasta este marea cezură lăsată moştenire de Evul Mediu, o cezură lingvistică, religioasă şi politică ce s-a tot agravat de la Imperiul Roman încoace, între Europa de Est şi Europa de Vest. Caracterul „occidental" al Europei creştine latine ce se află la originea Europei actuale a fost şi mai mult accentuat de teoria unor intelectuali creştini din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Este vorba despre un transfer al puterii şi civilizaţiei dinspre răsărit spre apus. *Translatio imperii* şi *translatio studii* subliniază transferarea puterii dinspre Imperiul Bizantin către Imperiul Roman de Naţiune Germană şi a cunoaşterii dinspre Atena şi Roma către Paris. Această deplasare către vest a civilizaţiei a contribuit cu siguranţă la formarea ideii de superioritate a culturii europene occidentale în minţile multor europeni din secolele următoare.

Contrar unei opinii larg răspîndite, această noţiune nu datează din primele secole ale creştinismului. Sigur, pe vremea lui Carol cel Mare se vorbea despre un Imperiu Creştin, dar trebuie să apară mai întîi Creştinătatea biruitoare din secolul al XI-lea, ceea ce s-a numit reforma gregoriană, acţiunea ordinului religios de la Cluny şi ideologia cruciadei ca termenul de Creştinătate să se impună pentru a desemna teritoriul ce va deveni matricea Europei. Termenul *Creştinătate* poate duce însă la confuzii. Nu este vorba de a nega importanţa capitală a creştinismului în constituirea Europei şi a conştiinţei identitare a europenilor. Chiar şi după ce spiritul iluminist şi laicitatea s-au impus în Europa, acest fond creştin, declarat sau subiacent, a rămas esenţial. Totuşi, Creştinătatea nu a fost decît un episod lung şi foarte important al unei

istorii care a început înainte de apariţia creştinismului şi care continuă şi după slăbirea acestuia. În sfîrşit, să observăm, pentru a evidenţia fragilitatea denominaţiilor, că în perioada cruciadelor musulmanii îi vor numi pe creştini, în general, franci, la fel cum creştinii vorbeau de sarazini (termen ce desemnează de fapt un trib arab, aplicat de către bizantini, apoi de către occidentali, tuturor musulmanilor) sau de mauri (ori tuciurii) – termen preluat de la spanioli („morisco") –, pentru a-i desemna pe musulmani.

Dacă vrem să vorbim despre istoria Europei, cum îşi propune această carte, trebuie să lămurim istoria termenului *Europa*, căci istoricul, ca şi cărturarii din Evul Mediu, consideră că existenţa este legată de nume. Dumnezeu a arătat acest lucru în Cartea Facerii, însă trebuie să remarcăm totodată că numele care par cele mai sigure au fost zdruncinate de istorie şi că aceste avataruri dezvăluie o anumită fragilitate a persoanelor sau realităţilor care le poartă.

Preliminarii: înainte de Evul Mediu

Istoria Europei îi îndeamnă pe istoric şi pe cititorii săi să se plaseze în perspectiva duratei lungi. Dincolo de cele zece secole (IV-XV) pe care le acoperă Evul Mediu tradiţional, este important să vorbim despre schiţele Europei din această perioadă fără să uităm de moştenirile civilizaţiilor anterioare, pe care epoca medievală le-a investit într-o conştiinţă potenţial europeană. Într-o anumită măsură, impactul pe care l-a avut Evul Mediu asupra construcţiei Europei se datorează faptului că acesta nu s-a mulţumit să transmită în mod pasiv moştenirile anterioare, ci a avut o concepţie despre trecut care îl stimula să adune voit şi conştient, chiar dacă efectua şi unele selecţii, o parte importantă din acest trecut pentru a alimenta viitorul pe care îl pregătea. Evul Mediu a fost, mai ales prin intermediul noţiunii de renaştere, dar şi de o manieră mai generală, un agent transmiţător al Antichităţii. În ciuda marilor progrese înregistrate recent în domeniul preistoriei, pentru a putea spune ce anume a transmis Evul Mediu din moştenirea preistorică, ar fi nevoie de o anchetă pentru care eu nu am nici competenţa necesară, nici suficient loc în această lucrare. Voi afirma totuşi că unele dintre marile evenimente ale preistoriei au fost reiterate în secolele medievale. Mă gîndesc la importanţa agriculturii, deşi, în esenţă, aceasta a fost o preluare din preistoria mesopotamiană; de asemenea, la avîntul pe care l-a luat creşterea animalelor, îndeosebi în zona mediteraneană, şi la prezenţa metalelor care au dat naştere tehnicilor metalurgice pe care barbarii le-au importat în Europa medievală. Acestea le-au servit mai întîi pentru fabricarea armelor, în special a spadei cu două tăişuri, instrument al cuceririlor făcute de

năvălitori, după care au asigurat succesele civilizaţiei medievale în domeniul armamentului şi al producerii de unelte.

Geografia

Nu trebuie să uităm că prima dintre aceste moşteniri este geografia. Se cuvin menţionate datele geografice pe care oamenii din Evul Mediu vor trebui să le accepte, dar de care vor şti să se folosească astfel încît Europa să aibă de cîştigat. Europa este capătul continentului euro-asiatic. Ea prezintă o multiplicitate de soluri şi de forme de relief care ancorează geografia în diversitate, aceasta din urmă fiind una dintre caracteristicile Europei. Se impun însă şi elemente geografice unificatoare. Întinderea cîmpiilor, care va favoriza cultura cerealieră dezvoltată în Evul Mediu, cultură ce rămîne şi astăzi un punct tare, deşi controversat, al economiei europene comune. Importanţa suprafeţelor împădurite, care, o dată cu pătrunderea omului, cu exploatarea şi defrişările, va face din pădurea medievală o lume cu două chipuri, caracterizată pe de o parte de abundenţa de lemn, vînat, miere şi porci corciţi cu mistreţi, iar pe de altă parte de sălbăticie, dualitate ce se va păstra pînă în Europa zilelor noastre. Alt element geografic unificator pentru Europa şi evident în Evul Mediu, prezenţa mării şi lungimea ţărmurilor, îi va face pe oamenii epocii medievale, deşi se temeau de mare, să o îmblînzească prin numeroase inovaţii tehnice, printre care cîrma de etambou, dar şi busola venită din China. De asemenea, bărbaţii şi femeile din Evul Mediu vor observa şi exploata avantajele climatului, care va fi una dintre trăsăturile caracterului temperat al Europei. Ei vor şti să-i laude anotimpurile intermediare, primăvara şi toamna, care ocupă şi acum un loc atît de însemnat în literatura şi sensibilitatea europeană. Evul Mediu nu a fost sensibil la preocupările ecologice, născute de altfel cu cel mult un secol în urmă. Totuşi, căutarea izolării de către călugări, apoi avîntul demografic înregistrat o dată cu secolul al XI-lea au provocat unele pagube, astfel încît o serie de oraşe, mai cu seamă din nordul Italiei, au promulgat începînd cu secolul al XIV-lea măsuri de protecţie a pădurilor ameninţate de o defrişare incipientă.

Moştenirile antice

Ducînd mai departe aceste moşteniri, Evul Mediu îşi manifestă cel mai bine caracterul de agent ce transmite Europei valorile şi realizările trecutului. Primul element transmis este numele. Europa a fost la început un mit, o idee geografică. Potrivit mitului, Europa s-a născut în Orient. Cuvîntul şi ideea au apărut în cel mai vechi strat de civilizaţie care s-a format pe teritoriul viitoarei Europe: mitologia greacă. Este vorba de însuşirea, în secolul al VIII-lea î.Hr., a unui termen semitic ce desemna, pentru marinarii fenicieni, asfinţitul. Europa a apărut sub chipul fiicei lui Agenor, rege al Feniciei, actualul Liban. Se spune că ea ar fi fost răpită de Zeus, regele zeilor greci, care se îndrăgostise de ea. Preschimbat în taur, Zeus a dus-o în Creta, iar din iubirea lor s-a născut Minos, rege civilizator şi dătător de legi care a devenit după moarte unul dintre cei trei judecători din Infern. Grecii le-au dat deci numele de europeni locuitorilor din extremitatea occidentală a continentului asiatic.

Contrastul dintre Orient şi Occident (cu care Europa se confunda) întruchipa pentru greci conflictul fundamental al civilizaţiilor. Celebrul medic grec Hipocrat, care a trăit la sfîrşitul secolului al V-lea şi începutul secolului al IV-lea î.Hr., îi punea în opoziţie pe europeni şi asiatici în lumina conflictelor care au ridicat cetăţile greceşti împotriva Imperiului Persan şi care au fost, probabil, prima manifestare a antagonismului Occident-Orient: războaiele medice, în care grecii i-au învins pe asiatici la Maraton precum David pe Goliat. După spusele lui Hipocrat, europenii sînt curajoşi, dar războinici, bătăioşi, în vreme ce asiaticii sînt înţelepţi, cultivaţi, însă paşnici şi chiar lipsiţi de tărie morală. Europenii iubesc libertatea şi sînt gata să se lupte, ba chiar să-şi dea şi viaţa pentru ea. Regimul lor politic preferat este democraţia, pe cînd asiaticii acceptă cu uşurinţă servitutea dacă se pot bucura de prosperitate şi linişte.

Această imagine a orientalilor a persistat de-a lungul timpului şi, în secolul al XVIII-lea, filozofii europeni iluminişti au construit teoria despotismului luminat, care ar fi fost regimul politic cel

mai bine adaptat la condiţiile Asiei ; pe aceeaşi linie, în secolul al XIX-lea, marxismul va defini un mod de producţie asiatic, bază a unor regimuri autoritare. Societatea medievală, societate de războinici şi de ţărani, nu va contrazice afirmaţiile lui Hipocrat şi va transmite Europei, prin intermediul cîntecelor de gestă, imaginea războinicului erou creştinat.

Grecia antică a lăsat aşadar Europei o dublă moştenire : pe de o parte opoziţia cu Orientul, cu Asia, şi pe de altă parte modelul democratic. Evul Mediu a ignorat acest model, care va reveni în Europa, sub forme ameliorate, abia o dată cu Revoluţia franceză. În schimb, opoziţia cu Orientul se va accentua în Occidentul medieval ; sau, mai precis, Evul Mediu va avea în vedere cel puţin două Orienturi. Primul şi cel mai apropiat este reprezentat de lumea greacă bizantină. Evul Mediu moşteneşte opoziţia între limbile greacă şi latină rămasă de la Imperiul Roman. El o accentuează prin opoziţia tot mai puternică dintre creştinismul roman şi cel ortodox şi nu încearcă un sentiment real de solidaritate creştină. Expresia extremă a acestei ostilităţi se va manifesta în 1204, cînd latinii celei de-a IV-a cruciade se vor abate spre Constantinopol pentru a-l cuceri şi jefui.

Dincolo de Orientul grec, pentru occidentalii din Evul Mediu există şi un Orient mai îndepărtat. Multă vreme, imaginea lui va fi ambiguă. Pe de o parte, el este o sursă de nenorociri şi de ameninţări, căci din Orient vin molimele şi ereziile ; la capătul de răsărit al Asiei se îmbulzesc popoarele pustiitoare ale lui Gog şi Magog pe care Antihristul le va dezlănţui la sfîrşitul vremurilor şi pe care occidentalii vor crede că le recunosc în secolul al XIII-lea sub chipul năvălitorilor mongoli. Orientul este însă şi un orizont oniric, un tezaur de minunăţii, ţara Preotului Ioan, preot-rege care posedă mari comori şi model politic ce va seduce Creştinătatea în secolul al XII-lea. În sfîrşit, geografii greci au lăsat moştenire medievalilor o cunoaştere geografică plină de probleme ce se pun şi astăzi. La nord, la vest şi la sud, marea constituie frontiera naturală a Europei, impusă de insuficienţa cunoştinţelor nautice şi de lipsurile de care suferă corăbiile occidentalilor din Evul Mediu, dar care este frontiera ei răsăriteană ? Chiar ţinînd seama de ceea ce am afirmat despre caracterul multă vreme imprecis al

frontierelor din Evul Mediu, frontul oriental al Europei medievale pune cea mai gravă problemă. Cărturarii din Evul Mediu au adoptat în general opiniile geografilor greci din Antichitate. Pentru ei, hotarul dintre Europa şi Asia era fluviul Tanais, Donul, care se varsă în Marea de Azov, astfel încît Europa includea Bielorusia şi Ucraina de astăzi, dar numai o mică parte din Rusia. În orice caz, nici vorbă ca Europa să se întindă în Evul Mediu de la Atlantic pînă la Urali! Dincolo de Imperiul Bizantin însă, apare în epoca medievală un alt Orient, mai real şi mai ameninţător. Este Orientul musulman, care îi invadează şi îi înlocuieşte în secolul al XV-lea pe bizantini cu turcii, meniţi să fie secole de-a rîndul coşmarul Europei.

Dintre moştenirile antice transmise şi adesea revigorate de medievali, trebuie să distingem patru mai importante.

Cea dintîi este moştenirea greacă. Aceasta îi lasă Evului Mediu persoana eroului care, după cum vom vedea, se creştinează, devenind martir şi sfînt; de asemenea, umanismul, modificat şi el de către creştinism, astfel încît în secolul al XII-lea se va vorbi despre un socratism creştin; edificiul religios, care din templu va deveni biserică, fie prin distrugere, fie prin reutilizare; vinul, care prin intermediul romanilor devine băutura aristocraţiei şi lichidul sfinţit al liturghiei creştine. La toate acestea trebuie să adăugăm, o dată cu cetatea (*polis*) – strămoş îndepărtat al oraşului medieval –, cuvîntul democraţie, care nu se va materializa decît după sfîrşitul Evului Mediu, şi, fireşte, numele de Europa.

Moştenirea romană este mult mai bogată, Europa medievală născîndu-se direct din Imperiul Roman. Prima moştenire capitală este limba, vehicul al civilizaţiei. Europa medievală scrie şi citeşte în latină, iar cînd latina va bate în retragere în faţa limbilor vulgare după secolul al X-lea, aşa-numitele limbi romanice – franceza, italiana, spaniola, portugheza – vor duce mai departe această moştenire lingvistică. Toate celelalte zone ale Europei vor beneficia şi ele, dar în mai mică măsură, de cultura latină, mai ales în cadrul universităţilor, în biserică, în teologie, în vocabularul ştiinţific şi filozofic. Medievalilor, războinici în această tradiţie europeană, romanii le-au lăsat arta lor militară, lucru cu atît mai adevărat cu cît autorul unui manual de artă militară

apărut tîrziu (circa 400 d.Hr.), Vegetius, a fost unul dintre inspiratorii teoriilor şi practicilor militare ale oamenilor din Evul Mediu. Mai mult, romanii le-au lăsat moştenire medievalilor arhitectura, pe care aceştia o vor redescoperi şi dezvolta începînd din jurul anului 1000; de la romani, Evul Mediu a moştenit piatra de construcţie, bolta şi manualul teoreticianului Vitruvius, care se va bucura de o mare influenţă. Însă medievalii au moştenit doar parţial marile realizări ale romanilor. Marc Bloch a subliniat cît de diferit este drumul medieval faţă de cel roman. Acesta din urmă avea în primul rînd raţiuni militare şi beneficia de cunoştinţe tehnice superioare. Ca urmare, drumurile romane erau drepte şi pavate. Bărbaţii şi femeile din Evul Mediu merg pe jos, îşi împing cotiga cu mîinile, folosesc cai şi măgari pe drumuri nepietruite şi sinuoase, deplasîndu-se în funcţie de bisericile pe care le au de vizitat şi de tîrgurile, care se mută dintr-un loc în altul, unde au de mers. Porţiunile de drumuri romane care s-au păstrat rămîn însă repere simbolice. Alte moşteniri ale Antichităţii romane, modificate şi ele, sînt opoziţia şi complementaritatea dintre oraş şi sat. Opoziţia *urbs-rus*, cu dimensiunea ei culturală de opoziţie între urbanitate şi rusticitate, continuă sub alte forme. După ce s-a ruralizat, Europa medievală se urbanizează. Războinicii şi ţăranii – aristocraţia locuind în general, dacă excludem Italia, la ţară, în castele întărite – încearcă un sentiment amestecat, în care ostilitatea este chiar mai puternică decît invidia, faţă de orăşeni şi viaţa lor trîndavă. În schimb, aceştia îi dispreţuiesc pe ţăranii neciopliţi, cu atît mai mult cu cît creştinarea a început mai întîi la oraş, iar satele vor rămîne mai multă vreme păgîne – *paganus* înseamnă şi păgîn, şi ţăran.

Vom vedea că Evul Mediu a fost o epocă de intensă creaţie în materie de drept, iar în cadrul acestei elaborări juridice, moştenirea şi renaşterea dreptului roman au ocupat în mod incontestabil un loc important. Prima universitate, născută în secolul al XII-lea la Bologna, este axată în principal pe predarea dreptului şi îşi stabileşte o reputaţie de vatră europeană a acestei discipline.

Printre alegerile culturale esenţiale pe care le-a făcut creştinismul medieval se numără mai cu seamă cea a clasificărilor ştiinţifice şi a metodelor de învăţămînt. Retransmisă de un retor

latin din secolul al V-lea d.Hr., Martianus Capella, clasificarea şi practica artelor liberale domină învăţământul medieval. Împărţite în două cicluri – *trivium*, sau arte ale cuvîntului (gramatica, retorica şi dialectica), şi *quadrivium*, sau arte ale numerelor (aritmetica, geometria, muzica şi astronomia) –, artele liberale, recomandate de sfîntul Augustin, vor asigura în secolele al XII-lea şi al XIII-lea baza învăţământului universitar în facultatea propedeutică numită facultatea de arte.

Într-o perspectivă, adoptată şi în cartea de faţă, care pune în valoare cuvintele, ideile, imaginarul – elemente ce alcătuiesc în aceeaşi măsură ca şi structurile materiale baza sentimentului european –, voi observa doar că numele care va deveni denumirea comună a împăratului şi a persoanei ce simbolizează puterea supremă este cel adoptat de romani pentru împăraţii lor, Cezar. Mai mult, această moştenire dă naştere în limbile vernaculare, pentru a-i desemna pe împăraţi, cuvintelor *Kaiser*, la germani, şi, mai tîrziu, *ţar*, la slavi (ruşi, sîrbi şi bulgari). Împreună, grecii şi romanii au mai lăsat Europei termenul *tiran*, menit să desemneze un rege rău. Este dusă astfel mai departe o tradiţie simbolică, politică.

Trebuie să menţionăm şi o moştenire care s-a transmis în Evul Mediu într-un mod mai discret şi, uneori, inconştient. Este vorba despre *ideologia trifuncţională indo-europeană*, larg răspîndită încă din vremuri foarte vechi, cum a arătat Georges Dumézil. Între secolele al IX-lea şi al XI-lea, o seamă de autori creştini care au moştenit această concepţie au descris orice tip de societate, şi în particular pe cea în care trăiau ei înşişi, ca fiind un grup de oameni specializaţi în cele trei funcţii necesare pentru buna funcţionare a ansamblului. Expresia cea mai clară şi care s-a bucurat de cel mai mare succes în istoriografie este cea folosită de episcopul Adalbéron de Laon în poemul său închinat regelui Robert cel Pios în 1027. După spusele lui, o societate bine rînduită cuprinde preoţi (*oratores*, cei care se roagă), războinici (*bellatores*, cei care luptă) şi lucrători (*laboratores*, cei care muncesc). Clasificarea, adoptată de mulţi cărturari medievali pentru a-şi descrie şi înţelege propria societate, pune probleme mai ales în ceea ce priveşte definirea lucrătorilor, *laboratores*. Există mai multe interpretări divergente. Pentru unii, *laboratores*

nu se situează pe acelaşi plan cu primele două categorii, ci li se supun şi se identifică în esenţă cu masa ţăranilor. Pentru alţii, printre care mă număr şi eu, întreaga schemă desemnează trei elite puse pe picior de egalitate. Iar *laboratores* reprezintă partea superioară, cea care produce şi inovează, a păturii formate din ţărani şi meşteşugari, aş zice bucuros „producătorii", care atestă totodată o anumită promovare a muncii în ideologia şi mentalitatea medievală în jurul anului 1000.

În sfîrşit, o ultimă moştenire, de importanţă capitală, este *moştenirea biblică*. Ea le este transmisă medievalilor nu de către evrei, de care creştinii se îndepărtează din ce în ce mai mult şi foarte repede, ci de către creştinii din primele secole, iar moştenirea Vechiului Testament, în pofida accentuării sentimentelor antievreieşti, rămîne pînă la sfîrşitul Evului Mediu unul dintre elementele cele mai puternice şi mai rodnice ale religiei, dar şi ale întregii culturi. S-au scris cărţi întregi despre Evul Mediu şi Biblie, aşa că am să mă mulţumesc să amintesc aici că Vechiul Testament înseamnă în primul rînd proclamarea monoteismului. Se poate spune că, prin intermediul creştinismului, Dumnezeu intră în gîndirea şi istoria Europei. În Evul Mediu, Biblia este văzută şi utilizată ca o enciclopedie ce conţine toată cunoaşterea transmisă de Dumnezeu omului. De asemenea, Biblia este un manual fundamental de istorie în care, după patriarhi şi profeţi, istoria începe să se deruleze o dată cu instituirea regalităţii prin Saul şi David. Reluarea ritualului ungerii la încoronare de către Pipinizi şi Carolingieni marchează reluarea cursului normal al istoriei voite de Dumnezeu. Nu trebuie să uităm că memoria istorică, o memorie care a devenit un element esenţial al conştiinţei europene, are o dublă sursă: grecul Herodot, părintele Istoriei, dar şi Biblia.

Scenariul genezei Europei în perioada medievală

Voi evoca acum straturile pe care, într-o succesiune de perioade, Evul Mediu le-a aşezat rînd pe rînd la temelia Europei.

Un prim strat se constituie în perioada năvălirilor şi a stabilirii barbarilor pe teritoriul fostului Imperiu Roman, din secolul al IV-lea pînă în cel de-al VIII-lea. Acum se zămisleşte Europa.

Urmează apoi, între secolele al VIII-lea şi al X-lea, stratul carolingian. Este o Europă născută înainte de vreme, dar care lasă o moştenire.

În jurul anului 1000 apare o Europă visată şi potenţială.

Îi urmează Europa feudală în secolele XI-XIII.

În secolul al XIII-lea se ridică Europa strălucitoare a oraşelor, a universităţilor şi a scolasticii, a catedralelor şi a stilului gotic.

În sfîrşit, încercările din secolele al XIV-lea şi al XV-lea zdruncină, însă nu distrug structurile preeuropene.

Organizarea acestei cărţi care – în acord cu mersul istoriei, după părerea mea – se construieşte în etape cronologice şi pe straturi va antrena baleieri succesive ale unor porţiuni de istorie de care, sper, cititorul nu va fi plictisit, căci ele îl vor purta departe printre noile chipuri şi incertitudini ale spaţiului european.

CAPITOLUL I

Zămislirea Europei (secolele IV-VIII)

Trecerea de la Antichitate la Evul Mediu, convenţie istoriografică, pare o realitate indiscutabilă pentru cel care vrea să înţeleagă derularea istoriei europene. Cu o condiţie: să lase deoparte concepţiile simpliste care s-au bucurat de trecere din secolul al XVIII-lea pînă pe la mijlocul secolului XX, potrivit cărora această trecere a fost un eveniment catastrofic. Un istoric faimos a scris: Imperiul Roman n-a murit de moarte bună, ci a fost asasinat. Iar din acest asasinat s-ar fi născut Evul Mediu. Astăzi, istoricii consideră că trecerea de la Antichitate la Evul Mediu a fost rezultatul unei lungi evoluţii pozitive, deşi marcată de episoade violente şi spectaculoase. Tocmai în ideea de a sublinia această schimbare de concepţie, pentru a desemna perioada ce se întinde din secolul al IV-lea pînă în cel de-al VIII-lea, astăzi se preferă expresia de Antichitate tîrzie. Aceasta mi se pare mai bine adaptată la modul cum evoluează istoria în general, revoluţiile fiind puţin numeroase şi uneori iluzorii; însă, cu toate că naşterea Evului Mediu nu a fost rapidă, ea a zdruncinat din temelii istoria regiunilor apusene ale continentului euro-asiatic. Istoricul american Patrick Geary a arătat foarte bine că perioada merovingiană nu înseamnă încă Evul Mediu propriu-zis, ci exact Antichitatea tîrzie, care este o tranziţie de lungă durată în cursul căreia începe să apară Europa. Această apariţie începe în toiul creştinării Imperiului Roman, care, după cum se ştie, se situează între recunoaşterea religiei creştine de către împăratul Constantin (ceea ce numim Edictul de la Milano, 313) şi adoptarea de către împăratul Teodosie I (mort în 395) a creştinismului ca religie

oficială, de stat. Legătura dintre această decizie şi istoria Europei este marcată de faptul că, la moartea sa, Teodosie împarte Imperiul Roman în două părţi şi peste fiecare dintre ele îl pune împărat pe unul dintre fiii săi: pe Honorius în Apus, iar pe Arcadius în Răsărit. De aici înainte, Europa care ne interesează este cea rezultată din evoluţia Imperiului Roman de Apus.

Creştinarea, sfîntul Augustin

Apariţia Europei, fenomen pe care îl vom urmări din acest moment, implică producerea altor două fenomene esenţiale din perioada secolelor IV-V. Primul dintre ele este elaborarea, mergînd pe linia Bibliei şi a Noului Testament, a esenţei doctrinei creştine, pe care Părinţii Bisericii o vor lăsa moştenire Evului Mediu. Nu este aici locul să prezentăm personalitatea şi opera acestor cofondatori ai creştinismului. Voi insista însă asupra a doi dintre ei fiindcă aceştia vor influenţa puternic elaborarea unei culturi europene. Cel dintîi, sfîntul Ieronim (circa 347-420), a cărui viaţă se situază încă la întîlnirea dintre Occident şi Orient (unde a trăit vreme îndelungată ca pustnic), nu este legat întru totul de viitorul Europei, dar îl reţin aici pentru opera sa fundamentală, traducerea în latină după textul ebraic a Bibliei, superioară traducerii greceşti anterioare, numită *Septuaginta* şi considerată defectuoasă. Această Biblie latinească se va impune pe toată durata Evului Mediu (cu diverse revizuiri, cea mai interesantă fiind efectuată, la începutul secolului al XIII-lea, de Universitatea din Paris, pe baza examenului critic realizat în secolul al IX-lea de Alcuin, sfetnicul anglo-saxon al lui Carol cel Mare). Ea se va numi *Vulgata*.

Celălalt Părinte al Bisericii peste care nu se poate trece este sfîntul Augustin (354-430). După sfîntul Pavel, sfîntul Augustin este personajul cel mai important pentru instalarea şi dezvoltarea creştinismului. Augustin este marele profesor al Evului Mediu. Voi cita aici doar două dintre operele sale fundamentale pentru istoria europeană. Prima conţine amintirile legate de convertirea sa, publicate sub titlul *Confesiuni*, şi va fi nu numai una dintre

lucrările cele mai citite în Evul Mediu, ci, pînă în zilele noastre, şi punctul de plecare al unei lungi serii de autobiografii introspective.

Cealaltă lucrare extrem de importantă, tot atît de obiectivă pe cît sînt *Confesiunile* de subiective, este *Cetatea lui Dumnezeu*, scrisă după jefuirea Romei de către Alaric şi goţii săi în 410. Pornind de la acest episod care a îngrozit vechile populaţii romane şi noile populaţii creştine şi a lăsat impresia că sfîrşitul lumii era aproape, Augustin alungă temerile milenariste, plasînd sfîrşitul vremurilor într-un viitor cunoscut doar de Dumnezeu (şi, probabil, îndepărtat) şi trasînd programul relaţiilor dintre Cetatea lui Dumnezeu şi Cetatea pămînteasc㠖 vreme de secole a fost unul dintre marile texte ale gîndirii europene.

Augustinismul a primit următoarea definiţie simplistă: „Doctrina predestinării necondiţionate şi a voinţei de mîntuire individuale aşa cum a dezvoltat-o sfîntul Augustin în ultima perioadă a vieţii sale". Gîndirea lui Augustin este mult mai bogată în elaborarea ei decît simpla doctrină a predestinării. Mai corect ar fi, deşi tot am simplifica prea mult, să o definim drept căutarea unui echilibru între liber arbitru şi har. Nu există teolog medieval care să nu fi fost măcar într-o anumită măsură augustinian, şi chiar dacă s-a vorbit de augustinism politic, atribuindu-i-se lui Augustin o puternică influenţă asupra guvernanţilor din Evul Mediu, cărora le-ar fi transmis „o tendinţă de a încorpora dreptul natural al statului în justiţia supranaturală şi în dreptul ecleziastic", această interpretare teocratică a fost dur criticată de către cardinalul de Lubac; iar dacă în Evul Mediu şi în Europa a existat un augustinism politic, acesta ar putea fi definit prin eforturile de a impregna cu valori morale şi religioase o guvernare care să-i dea lui Dumnezeu ceea ce e al lui Dumnezeu şi Cezarului ceea ce e al Cezarului. Augustinismul a însemnat aşadar un strat vechi de ideologie politică europeană pe care, la sfîrşitul Evului Mediu, stratul de natură total opusă al machiavelismului nu a reuşit să-l acopere în întregime. Augustin a lăsat moştenire Evului Mediu şi o regulă monastică, singura care s-a menţinut în faţa regulii benedictine. Ea se referă în special la monahii din mediul urban şi va fi reţinută mai cu seamă de canonicii regulari.

Cu toate că pierderile au fost numeroase, s-au păstrat 258 de manuscrise ale *Confesiunilor*, 376 ale *Cetăţii lui Dumnezeu* şi 317 ale *Regulii*.

Fondatorii culturali ai Evului Mediu

Părinţii Bisericii au transmis Evului Mediu şi Europei o moştenire în care cultura antică şi cea creştină se amestecă; aceasta este dusă mai departe din secolul al V-lea pînă în cel de-al VIII-lea în cadrul fuziunii dintre cultura antică romană şi evoluţia marcată de nevoile populaţiilor barbarizate. Cîteva nume mari se reliefează pe fondul acestei situaţii: sînt numele celor cărora Karl Rand le-a spus *fondatorii* Evului Mediu. Le-am putea spune la fel de bine *Părinţii culturali* ai Europei.

Cel dintîi este Boethius (480-524). Născut într-o veche familie de aristocraţi romani, a intrat în serviciul regelui got Teodoric, dar a fost implicat într-o conspiraţie în favoarea împăratului bizantin şi şi-a sfîrşit zilele în temniţă. Evul Mediu îi datorează tot ce s-a ştiut despre Aristotel pînă pe la mijlocul secolului al XII-lea, *Logica vetus*, vechea logică, şi, „în doze asimilabile, categoriile conceptuale şi verbale care vor fi cel dintîi fond al scolasticii". Un exemplu este definiţia persoanei: *naturae rationabilis individua substantia*, „substanţa individualizată a naturii raţionale". Abélard va spune despre el că „a zidit credinţa noastră şi a lui astfel încît să nu poată fi înfrîntă". *Mîngîierile filozofiei*, lucrare pe care a scris-o în temniţă, a fost extrem de citită în Evul Mediu. Boethius a fost unul dintre creatorii umanismului medieval şi s-a numărat printre cei care au făcut ca muzica să fie considerată, în conformitate cu idealul antic, un instrument superior de cultură.

Cassiodor (circa 490-580) nu este nici el mai puţin important pentru cultura medievală şi europeană. Provenit dintr-o familie de vază din sudul Italiei, a jucat mai întîi un rol politic de prim-plan, ca mediator între lumea romano-bizantină şi societatea barbară, în Italia ostrogotă. Efemera recucerire a Italiei de către Iustinian (539) a pus capăt acestei strălucite cariere. Cassiodor s-a retras la mănăstirea de la Vivarium, în Calabria, unde a

pregătit educaţia intelectuală a popoarelor tinere punînd să se traducă opere greceşti şi să se copieze lucrări latineşti. El se află astfel la originea unei Europe a cărţii şi a bibliotecilor. Cassiodor a propovăduit cel dintîi valoarea sfinţitoare a muncii intelectuale şi le-a propus călugărilor un nou cîmp de acţiune : studiul, mijloc de perfecţionare şi de influenţare. Partea a doua a principalei sale opere, *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, a oferit o adevărată enciclopedie a ştiinţelor profane destinată călugărilor.

Pe tot parcursul Evului Mediu, enciclopedia va fi unul dintre genurile favorite ale clericilor şi laicilor instruiţi, deoarece oferă chintesenţa culturii acumulate anterior şi permite totodată să se meargă mai departe. Şi în acest caz avem de-a face cu o moştenire decisivă, venită tot de la greci şi transmisă de Evul Mediu Europei, unde se ştie că, din secolul al XVIII-lea şi pînă astăzi, enciclopedia a fost un instrument esenţial de învăţămînt şi de cultură.

Al treilea dintre fondatori este cel mai mare enciclopedist al Evului Mediu, spaniolul Isidor din Sevilla (circa 570-636). Provenit dintr-o importantă familie catolică hispano-romană, Isidor devine arhiepiscop de Sevilla în jurul anului 600, în momentul în care vizigoţii renegă erezia ariană şi se convertesc la catolicism. Contemporanii săi îl numeau „omul cel mai învăţat din vremurile noastre". *Cartea etimologiilor*, lucrare ce se sprijină pe convingerea că numele sînt cheia naturii lucrurilor şi că pentru buna înţelegere a Scripturilor este nevoie de cultura profană, stă la baza efortului lui Isidor de a aduna într-o *summa* totalitatea cunoştinţelor umane. Pentru oamenii Evului Mediu şi pentru urmaşii lor europeni, opera sa a fost ca o a doua Biblie, numai că în domeniul cunoaşterii profane.

În sfîrşit, al patrulea dintre fondatori este un anglo-saxon, Beda (673-736). Acesta este continuatorul călugărilor care au evanghelizat Anglia şi au adus din Italia moştenirea culturii antice. Şi opera sa a avut un caracter enciclopedic, fiind atît de citită şi de intens utilizată în Evul Mediu, încît Beda a primit titlul de Venerabil şi a fost considerat unul dintre ultimii Părinţi ai Bisericii. *Istoria bisericească a poporului englez* scrisă de el şi tradusă în limba vulgară la sfîrşitul secolului al IX-lea de către regele Alfred

este prima încercare de istorie naţională. Opera sa ştiinţifică, menită să răspundă nevoilor Bisericii legate de comput (calculul pentru alcătuirea calendarului liturgic), este remarcabilă pentru acea vreme. *De temporibus* încearcă să dea o bază ştiinţifică măsurării timpului. Iar *De temporum ratione* conţine nu doar o prezentare a mecanismului mareelor legat de fazele Lunii, ci şi „elementele fundamentale ale ştiinţelor naturii". Dar, mai presus de orice, poate, Beda, ca de altfel majoritatea învăţaţilor anglo-saxoni din Evul Mediu timpuriu, deşi este format la şcoala culturii clasice, îi întoarce spatele cu naturaleţe. Prin el, Evul Mediu se angajează pe o cale independentă care va duce spre Europa.

Grigore cel Mare

La acest grup de clerici fondatori trebuie să-l adăugăm pe papa Grigore cel Mare. În epoca noastră, unele personaje celebre ale Evului Mediu au primit cu uşurinţă numele de părinţi ai Europei – aşa, de exemplu, sfîntul Benedict sau Carol cel Mare. Vom vedea ceva mai departe cum trebuie să privim acest lucru. Lui Grigore cel Mare i s-a decernat însă rareori un asemenea titlu, deşi probabil că îl merită mai mult decît alţii.

Născut pe la 540 şi stins din viaţă în 604, Grigore cel Mare aparţine unei familii de patricieni din Roma. Ca prefect, îşi dovedeşte calităţile de organizator al alimentării cu hrană a oraşului în 573. Din domeniile sale patrimoniale, Grigore face şase mănăstiri în Sicilia, el însuşi retrăgîndu-se într-o a şaptea, la Roma, pe Coelius. Papa Pelagius al II-lea îl hirotoniseşte diacon şi îl trimite ca ambasador rezident (*apocrisiarius*) la Constantinopol. Numit, cu toată opoziţia lui, papă în 509, în timpul unei grave inundaţii provocate de revărsarea Tibrului şi al unei epidemii de ciumă neagră – „există şi o Europă a catastrofelor naturale" –, Grigore organizează lupta materială şi spirituală împotriva acestor flageluri. Temîndu-se că sfîrşitul lumii e aproape, vrea să facă astfel încît un număr cît mai mare de creştini să poată sta în faţa Judecăţii de Apoi. Aşa se explică intervenţiile sale în zonele

îndepărtate ale Creştinătăţii, precum şi faptul că alcătuieşte scrieri pioase cu caracter general. Grigore apără de longobarzi Roma şi posesiunile din Italia ale Bisericii. Îl trimite pe călugărul Augustin, împreună cu un grup de misionari, să reevanghelizeze Anglia. Le propune creştinilor două mari modele, unul biblic şi altul modern. Cel biblic este Iov, model de supunere în faţa lui Dumnezeu şi de păstrare a credinţei în încercări. Acesta este şi subiectul lucrării *Moralia in Job*, comentariu moral la Cartea lui Iov. Al doilea model este sfîntul Benedict, căruia îi asigură succesul istoric consacrîndu-i în întregime cea de-a doua carte a *Dialogurilor* sale. Pentru clerici, Grigore alcătuieşte un manual pastoral, *Liber regulae pastoralis*; de asemenea, reformează cîntarea liturgică, astfel că aceasta a primit numele de cîntare gregoriană.

Alături de această activitate religioasă şi culturală are loc în continuare – dar în adîncime, în biserici, în şcoli, chiar dacă numai puţini au acces la ele, pe teritoriul marilor domenii – o fuziune, o contopire între barbari, în principal celţi şi popoare germanice, şi latino-europeni. Instrumentul acestei contopiri este creştinismul. După moştenirile antice, creştinarea este al doilea strat decisiv pentru Europa.

Procesul de aculturaţie între barbari şi romani începuse de multă vreme. Eficient din punct de vedere militar pînă în secolul al III-lea, *limes*-ul nu fusese însă o frontieră cultural impermeabilă. Trocurile şi darurile, contactele şi interacţiunile au pregătit marele metisaj cultural care s-a produs în ciuda confruntărilor şi violenţelor implicate de aşa-numitele năvăliri. Trebuie să fim conştienţi de faptul că aceste amestecuri etnice şi culturale nu se limitează la o întîlnire între popoarele din fostul Imperiu Roman şi barbarii năvălitori. Şi în sînul populaţiilor barbare s-au produs regrupări ori unificări de triburi şi popoare răzleţite. Are loc o remodelare completă a populaţiilor, în profunzime şi pînă departe, de ambele părţi ale vechiului *limes*. Au rezultat astfel nu doar noi popoare metisate, ci şi, în rîndurile barbarilor, mişcări de regrupare etnică, incluzînd chiar grupări mai mari, numite în latina vremii *neamuri*. În cadrul acestui mare proces de metisaj, la naşterea Europei, se afirmă de la bun început dialectica unităţii şi a diversităţii, a Creştinătăţii şi a naţiunilor, care a rămas pînă

în zilele noastre una dintre caracteristicile fundamentale ale Europei.

După această perioadă a Imperiului Roman (secolele II-III), cînd de o parte şi de cealaltă a *limes*-ului se creează premisele unor amestecuri între barbari şi romani, va urma pătrunderea unor noi popoare barbare, în valuri, pînă în secolul al XI-lea.

Invazii şi aculturaţie

Un prim mare val de năvăliri a avut loc la sfîrşitul secolului al III-lea, dar mai cu seamă invazia generalizată a neamurilor germanice în Italia, Galia şi apoi Spania, în 406-407, cu ocuparea Romei de către Alaric în 410, a marcat începutul aşezării acestora în Imperiul Roman. Aşa cum a scris Peter Brown, în secolul al V-lea, frontiera militară a Imperiului Roman a dispărut de pe tot cuprinsul Europei Occidentale ; pentru a cunoaşte marile bulversări produse pe durata acestui secol în Europa, ar trebui să citim un document excepţional, viaţa unui om sfînt care a trăit aceste evenimente pe frontiera cursului mijlociu al Dunării (Noricul, Austria de mai tîrziu), sfîntul Severin care, mai spune Peter Brown, a fost un sfînt al graniţei deschise. Tot după Peter Brown, aici putem vedea implozia romanilor şi a barbarilor, care a dus la formarea de noi entităţi culturale şi sociale.

Înaintarea neamurilor germanice se prelungeşte în secolele al V-lea şi al VI-lea, după pătrunderea celor din Răsărit, vizigoţii şi ostrogoţii, şi marea revărsare a suevilor, vandalilor şi alanilor care trec Rinul la începutul secolului al V-lea. Burgunzii, francii şi alamanii avansează lent spre vestul şi sudul Galiei. Iuţii, anglii şi saxonii trec Marea Nordului, grăbind retragerea bretonilor din Marea Britanie spre extremitatea vestică a Galiei. În sfîrşit, ultima cucerire germanică pe fostul teritoriu al imperiului este cea realizată de longobarzi, care pătrund în Italia în a doua jumătate a secolului al VI-lea. În locul lor, la est de Rin se stabilesc saxoni, frizoni, turingieni şi bavarezi. În secolul al VII-lea are loc înaintarea masivă a slavilor care, pînă în secolul al IX-lea, se vor aşeza mai ales în regiunile estice, dar şi în cele dinspre vest –

către Baltica şi Elba –, centrale – înspre munţii Boemiei – şi, în sfîrşit, dinspre sud-vest, în partea de nord a Balcanilor. Invaziile ar fi putut să ducă la apariţia unei mari rupturi între noile popoare. Într-adevăr, majoritatea fuseseră convertite la arianism, pe care creştinii latini îl vedeau ca pe o erezie. Trebuie să considerăm deci că regresul arianismului şi convertirea barbarilor arieni la catolicism au scutit viitoarea Europă de o ruptură suplimentară. Cîteva episoade au marcat puternic această perioadă de naştere a Europei. Astfel, hunii, năvălitori extrem de temuţi, au înaintat pînă în Galia, unde căpetenia lor, Attila, figură terifiantă în imaginarul europenilor (cu excepţia ungurilor), a fost învins de romanul Aetius la Campus Mauriacus, lîngă Troyes, şi a trebuit să se retragă. Deosebit de importantă este convertirea francilor, realizată prin intermediul conducătorului lor, Clovis, între 496 şi 507. Clovis şi urmaşii lui au constituit, în ciuda obiceiului franc potrivit căruia regatul se împărţea între fiii regelui, un vast teritoriu care cuprindea Galia, după expulzarea vizigoţilor, alungaţi în Spania, şi incorporarea regatului burgund. Ostrogotul Teodoric (475-526), care l-a avut sfetnic pe Boethius, a creat un regat efemer, dar strălucitor, în nord-estul Italiei, cu centrul la Ravenna. Alungaţi din Galia, vizigoţii au întemeiat un regat la fel de remarcabil, cu centrul la Toledo. S-a vorbit despre o Europă „moştenitoare a Spaniei vizigote", dar această moştenire este reprezentată îndeosebi de opera lui Isidor din Sevilla, iar vizigoţilor li s-a atribuit şi o moştenire mai funestă: măsurile contra evreilor luate de regii vizigoţi şi de conciliile vizigote s-au aflat, poate, la originea antisemitismului european.

Un exemplu va arăta că nu este o exagerare să punem noile reţele de relaţii sub semnul Europei. În 658, în ziua de Sfîntul Patrick, a murit Gertrude, stareţa mănăstirii benedictine de la Nivelles (în apropiere de actualul Bruxelles). Viitorul patron al irlandezilor devenise deja unul dintre marii sfinţi ai Nordului. *Viaţa* lui Gertrude afirmă că stareţa era „bine cunoscută de către toţi locuitorii Europei". Aşadar, cel puţin la nivelul păturii clericale, noile societăţi creştinate aveau sentimentul că aparţin unei lumi desemnate sub numele de Europa. Acelaşi text dezvăluie un eveniment important a cărui influenţă se va face simţită pînă

astăzi asupra problemelor esenţiale ale unităţii europene. Centrul de greutate politic şi cultural al părţii de apus a Imperiului Roman se deplasase dinspre Mediterana spre nord, dincolo de Alpi. Remarcabilul Grigore cel Mare îşi îndreptase atenţia spre Canterbury. Cel mai puternic dintre noii conducători barbari creştinaţi, Clovis, îşi stabilise capitala la Paris, în nordul Galiei. Mănăstirile anglo-saxone şi în special cele irlandeze erau locurile marcante de pregătire a misionarilor care plecau, asemenea sfîntului Columban (543-615) să predice pe continent ; acesta a întemeiat abaţia de la Luxeuil, în estul Galiei, apoi pe cea de la Bobbio, în nordul Italiei, în timp ce ucenicul său, sfîntul Gall, a înfiinţat mănăstirea ce-i poartă numele[1] pe teritoriul actual al Elveţiei. Deplasarea centrului de greutate al extremului Occident către nord era legată în primul rînd de două evenimente care au cîntărit greu în istoria Europei. Cel dintîi a constat în pierderea de prestigiu suferită de episcopul Romei şi în ameninţările care pluteau asupra oraşului din cauza barbarilor, de la goţi pînă la longobarzi. Bizanţul nu mai recunoştea întîietatea episcopului Romei, care devenea astfel excentrică din punct de vedere geografic şi politic. Al doilea eveniment a fost cucerirea musulmană. După moartea lui Mahomed în 632, arabii şi populaţiile convertite la islamism, musulmanii, au cucerit fulgerător Peninsula Arabică, Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu, precum şi Africa de Nord, din Egipt pînă în Maroc. De acolo, s-au avîntat – pentru expediţii de jaf sau de cucerire? – pe celălalt ţărm al Mediteranei. Din 711 pînă în 719, berberii islamizaţi din Africa de Nord au cucerit cea mai mare parte a Peninsulei Iberice. La începutul secolului al IX-lea, vor ocupa fostele insule romane (Corsica, Sardinia, Sicilia şi Creta). Această reorganizare geografică nu numai că stabileşte o opoziţie între Europa de Nord şi Europa de Sud mediteraneană, ci evidenţiază totodată importanţa dobîndită de periferii în noua Europă creştină. La periferia celtă se adaugă periferia anglo-saxonă şi, în scurtă vreme, periferiile normande, scandinave şi

1. De fapt, celebra mănăstire cu acest nume a apărut după moartea sfîntului, pe la jumătatea secolului al VIII-lea (n.t.).

slave. Mediterana va reveni în actualitate ca un front esenţial, cel al recuceririi creştine şi al relaţiilor cu musulmanii.

Un ultim eveniment, dureros pentru creştinism, va fi probabil benefic pentru Europa. Africa de Nord, una dintre cele mai importante vetre ale creştinismului în interiorul Imperiului Roman datorită lui Tertulian şi îndeosebi sfîntului Augustin, a fost devastată de vandali (Augustin a murit la Hippona în 430, cînd oraşul era asediat de ei), după care cucerirea musulmană din secolul al VII-lea a distrus complet civilizaţia creştină de aici. Europa nu mai trebuia să se teamă de eventuala concurenţă a Africii, care ştiuse să-şi dovedească importanţa esenţială prin activitatea ei teologică şi calitatea de pionieră prin lupta dusă împotriva ereziilor, în principal împotriva ereziei donatiste.

Conducerea exercitată de episcopi şi călugări

În Evul Mediu timpuriu, dincolo de naţiunile ce prind să se contureze, întemeiate pe vechile diviziuni ale lumii romane şi pe noile entităţi etnice, Occidentul este uniformizat prin creştinare. Este vorba în primul rînd despre conducerea exercitată pe tot acest teritoriu de către episcopi, a căror putere sporeşte, în special la nivelul administraţiei oraşelor, şi printre care vom distinge începînd din secolul al VII-lea un grup mai important de superiori numiţi arhiepiscopi. O dată cu apariţia episcopilor, Occidentul se împarte în teritorii care, în esenţă, reproduc vechile diviziuni administrative romane. Alături de episcopi şi de preoţi apar noi personaje religioase : călugării, veniţi din Orient. Cel mai adesea, monahii din Occident nu sînt eremiţi – în ciuda denumirii lor, care înseamnă „solitar"[1] –, ci trăiesc în grup, sînt cenobiţi ; ei îşi au sălaşul în mănăstiri, aşezate totuşi, în majoritatea cazurilor, departe de oraşe, şi în zone mai mult sau mai puţin izolate unde predomină văile şi pădurile. Între secolele al IV-lea şi al VIII-lea, monahismul joacă un rol esenţial în creştinarea ţăranilor păgîni. Călugării sînt adeseori itineranţi ; printre ei se disting călugării

1. În latina bisericească, *monachus* (de la grecescul *monos* = singur) (n.t.).

irlandezi deja menţionaţi, care se duc să-şi împlinească apostolatul din partea de răsărit a Galiei pînă în nordul Italiei. Teritoriul pe care pot fi găsiţi călugării itineranţi acoperă însă tot Occidentul creştinat.

În acest nou spaţiu creştin se întîlnesc şi femei care îşi închină viaţa lui Dumnezeu; înainte de a se aduna la rîndul lor în mănăstiri, ele se disting prin păstrarea fecioriei, întruchipînd astfel noile comportamente virtuoase ce singularizează creştinismul în general. Dar dacă monahii şi fecioarele respectă de obicei castitatea şi virginitatea, în schimb episcopii şi preoţii nu respectă încă celibatul.

Noii eroi: sfinţii

În prim-planul acestor noi situaţii religioase se afirmă noi eroi care iau locul celor din Antichitatea păgînă. Este vorba despre sfinţi. Eroismul sfinţilor, în primele secole ale răspîndirii creştinismului, constă în faptul că îşi dau viaţa pentru Dumnezeul creştinilor. În acest caz, vorbim despre martiri. Dar, pe măsură ce creştinismul este recunoscut, martirii sînt tot mai puţini, iar creştinii cei mai remarcabili sînt mărturisitori, numiţi şi ei, din ce în ce mai des, sfinţi. Biserica le asigură sfinţilor o soartă deosebită. Ca răsplată îi aşteaptă raiul, iar pe pămînt devin obiectul unei veneraţii şi chiar al unui cult izbăvitor. Potrivit dreptei învăţături, numai Dumnezeu face minuni, însă credinţa populară atribuie minunile sfinţilor. Aceste minuni se produc numai în anumite locuri şi mai ales acolo unde sînt îngropaţi sfinţi. Atingînd trupurile sfinţilor, creştinii sînt tămăduiţi sau izbăviţi de către aceşti „morţi de excepţie", ca să folosim o expresie a lui Peter Brown. Ca şi episcopii, sfinţii provin adesea din păturile superioare ale populaţiilor romano-barbare. Într-adevăr, cadrele noii societăţi creştine au adesea o origine aristocratică. Această aristocraţie instruită asigură conducerea prin intermediul unei noi elite creştine.

O nouă măsurare a timpului

Monahismul va marca foarte puternic moravurile europene. El iniţiază societatea creştină în folosirea unei programări a activităţilor în timp. Într-adevăr, călugării rostesc împreună rugăciuni ziua şi noaptea, în mod regulat, la anumite ore – cele opt ceasuri monastice sau canonice. Tot călugărilor li se mai poate atribui şi atenţia acordată de creştini unei adevărate dietetici. Posturile ţinute de călugări şi de laicii pioşi nu reprezintă doar un rit de penitenţă, ci şi un comportament menit să asigure sănătatea, la fel ca şi luarea de sînge. Lupta împotriva alimentaţiei fără nici o frînă – *gula* – furnizează, în ciuda epidemiilor, instrumente de luptă împotriva excesele alimentare. În sfîrşit, monahii introduc dincolo de graniţele societăţii monastice un nou ritm de existenţă: combinarea şi alternarea muncii cu timpul liber, a rugăciunii cu *otium*-ul.

Influenţa creştinismului este deosebit de importantă în domeniul măsurării timpului. Deşi în Evul Mediu creştin calendarul roman iulian este utilizat în continuare, apar şi noutăţi de mare importanţă. Este vorba în primul rînd de ritmul săptămînal. Atunci cînd în Facerea se vorbeşte despre crearea lumii de către Dumnezeu, este privilegiat ritmul celor şapte zile ale Creaţiunii, şase zile plus o zi de odihnă. Respectarea repausului duminical va deveni curînd o obligaţie pentru toţi creştinii, iar Carol cel Mare va trebui să convingă Biserica să accepte unele excepţii în cazul ţăranilor, fiindcă aceştia nu puteau lăsa să treacă vremea bună pentru muncile cîmpului şi mai ales pentru strînsul recoltelor. Pînă nu demult, în lumea europeană, această adaptare a activităţii umane la ritmul săptămînal a reprezentat fără doar şi poate cea mai bună cadenţă pentru alternarea muncii cu odihna.

Pe de altă parte, creştinismul a schimbat în profunzime calendarul; el a stabilit un nou punct de început pentru era creştină prin călugărul Dionisie cel Mic care, în 525, a fixat ca origine a istoriei momentul naşterii lui Iisus Hristos. De altminteri, Dionisie a comis o eroare, astfel încît începutul erei creştine corespunde probabil anului 4 î.Hr. Totuşi, multă vreme, Biserica

nu a adoptat aceeaşi dată pentru începutul anului pe tot cuprinsul Creştinătăţii. Cel mai adesea au fost alese trei date : 25 decembrie, sau stilul după Întrupare ; 25 martie, sau stilul după Bunavestire ; şi un stil după Paşte, care nu avea o dată fixă. De aici şi importanţa acordată în lumea creştină unor calcule complicate şi precise care permiteau să se determine în fiecare an data Paştelui pe baza observaţiilor asupra Lunii : *computul*. Calendarul creştin este un calendar solar, dacă trecem peste inserarea unui segment lunar pascal. El va asigura pentru viitoarea Europă, cu excepţia Europei răsăritene şi ortodoxe, promovarea a două noi şi importante sărbători, devenite cele mai mari sărbători de peste an : Naşterea lui Hristos, Crăciunul, fixată în secolul al IV-lea pe 25 decembrie, şi prăznuirea Învierii lui Hristos, Paştele, sărbătoare fără dată fixă. În afară de marile sărbători legate de Iisus Hristos şi de Fecioara Maria, celelalte zile ale anului au primit numele sfinţilor, a căror sărbătoare a fost fixată în ziua cînd se comemora stingerea lor din viaţă. Această reorganizare a măsurării timpului a intrat şi în uzul cotidian. Într-adevăr, în secolul al VII-lea, Occidentul a cunoscut o noutate de mare importanţă : introducerea clopotelor şi construirea de clopotniţe sau campanile. Orele rămîneau în continuare nesigure, căci totul depindea de călugări, dar clopotele ce băteau ceasurile erau auzite pretutindeni în oraş şi la ţară, iar măsurarea şi difuzarea sonoră a timpului constituia o inovaţie capitală.

Remodelarea spaţiului

Remodelarea de către creştinism a spaţiului nu a fost mai puţin însemnată decît remodelarea măsurării timpului. Şi, în ambele cazuri, schimbările au avut loc pe tot cuprinsul Europei occidentale. Această organizare a fost marcată de noile împărţiri în dioceze, cu toate că teritoriul diocezei nu s-a precizat decît încet în timp. Mai mult, s-au instituit o serie de reţele ce legau între ele anumite puncte şi anumite regiuni. Cultul moaştelor a dus la promovarea unor locuri cu relicve celebre. Aşa s-a întîmplat în cazul sfîntului Martin la Tours şi mai ales în cel al apostolilor

Petru şi Pavel la Roma. Cultul moaştelor a dat naştere unor pelerinaje şi a legat între ele populaţiile extremului Occident; mai important, pelerinajele s-au organizat pe etape şi în reţele. Şi în cadrul ordinelor monahale s-au stabilit relaţii. În secolul al VII-lea, de exemplu, abatele de la Saint-Aignan din Orléans a întemeiat mănăstirea de la Fleury-sur-Loire, care a devenit un mare centru de pelerinaj după ce aici au fost aduse moaştele sfîntului Benedict, abandonate la Monte Cassino, în sudul Italiei, după năvălirea longobarzilor. Rolul acestor reţele s-a accentuat mai tîrziu în Evul Mediu.

Doi poli opuşi: Bizanţul şi Islamul. Alegerea imaginilor

Trebuie să revenim asupra a două evenimente negative care au jucat un rol esenţial în naşterea Europei între secolele al VII-lea şi al XIV-lea. Acum se formează – sau, în orice caz, se consolidează – o identitate religioasă sau naţională, în cadrul unui conflict, al unei opoziţii. Celălalt, cu atît mai mult adversarul sau inamicul, creează identitatea.

În cazul Creştinătăţii occidentale, au existat doi poli opuşi. Mai întîi, Bizanţul. Pretenţiile bizantinilor de a domina întreaga Creştinătate, deopotrivă greacă şi latină, refuzul de a recunoaşte episcopul Romei, diferenţa de limbă liturgică – de o parte greaca, de cealaltă latina –, precum şi divergenţele teologice au creat o distanţă între creştinii latini şi bizantini, iar această distanţă s-a mărit din cauza unei alegeri foarte importante a Bisericii latine. Disputa pe tema imaginilor a tulburat lumea bizantină printr-un prim acces de respingere a acestora, iconoclasmul, între anii 726 şi 787. După al doilea conciliu de la Niceea (787), Carol cel Mare a stabilit în *Libri carolini* atitudinea creştinismului apusean faţă de imagini. Era o atitudine de mijloc, echilibrată. Atît iconoclasmul, adică distrugerea şi respingerea imaginilor, cît şi iconodulia, adorarea imaginilor, au fost condamnate. În vreme ce iudaismul şi lumea islamică au refuzat imaginile, iar Bizanţul era zguduit de crize de iconoclasm, Creştinătatea apuseană a adoptat

şi a venerat imaginile ca omagiu adus lui Dumnezeu, Sfintei Fecioare şi sfinţilor, fără să le transforme în obiecte de cult, întrucît erau antropomorfe. Chipul persoanelor divine, cu excepţia Sfîntului Duh, a fost un chip omenesc. Este un pas înainte pe calea umanismului european. Arta europeană a fost angajată astfel pe un drum rodnic.

Mai virulent a fost conflictul cu Islamul, începînd din secolul al VII-lea. La fel cum Europa răsăriteană a rămas inclusă în lumea bizantină, Islamul şi Creştinătatea latină şi-au oprit teritoriile de o parte şi de cealaltă a unui front de opoziţii şi de conflicte deseori militare. După ce a cotropit Africa de Nord, Islamul, reprezentat de berberii arabizaţi, a declanşat atacul asupra Europei creştine. Peninsula Iberică a fost rapid cucerită, între anii 711 şi 719. Creştinii nu au reuşit să se menţină decît pe un teritoriu îngust, în partea de nord, şi mai ales către vest, în regatul Asturiilor. Din Spania, musulmanii au trecut la nord de Pirinei, după cum am văzut, fără să se poată şti dacă era vorba de simple incursiuni de jaf sau de o extindere a cuceririi musulmane. În orice caz, înaintarea le-a fost oprită cu prilejul aşa-numitei bătălii de la Poitiers, în 732. A fost ultima năvălire a musulmanilor la nord de Pirinei, chiar dacă, în secolul al IX-lea, ei au mai făcut cuceriri în insulele mediteraneene, în Italia şi în Provenţa.

Bătălia de la Poitiers a generat interpretări divergente în istoriografia europeană. Unii istorici au considerat-o doar o hărţuială fără mare importanţă, înaintarea musulmană fiind la momentul acela vlăguită, neputincioasă. La celălalt capăt, pentru alţii, bătălia de la Poitiers a fost un eveniment capital, triumful Creştinătăţii asupra Islamului atît în planul realităţii, cît şi în cel al mitului. Poitiers a devenit simbolul unei minorităţi antimusulmane de o mare agresivitate. Probabil că adevărul se situează undeva la mijloc. Bătălia de la Poitiers a fost totuşi resimţită de unii istorici creştini ca un eveniment *european*. O cronică anonimă, *Continuatio hispana* (continuarea cronicii lui Isidor din Sevilla), prezintă bătălia de la Poitiers ca pe o *victorie a europenilor*, care i-au silit să se retragă pe cei cărora în Occident li se spunea sarazini.

La uniformizarea acestui nou extrem Occident au mai contribuit încă trei schimbări şi inovaţii.

Ruralizarea Europei

Cea dintîi, de ordin economic, este, cum am mai spus, ruralizarea unei lumi care fusese puternic urbanizată de către romani. Drumurile, atelierele, depozitele, sistemele de irigaţii, culturile rămîn în paragină. Regresul tehnic afectează în special piatra, care lasă locul lemnului ca principal material de construcţie. Retragerea populaţiei urbane înspre zonele rurale nu umple golul lăsat de regresul demografic. Locul oraşului, *urbs*, este luat de *villa*, marele domeniu, care devine celula economică şi socială de bază. Unitatea de exploatare şi de populare este aşa-numitul *mansus*, de suprafaţă extrem de variabilă (dar în general redusă), în măsură să asigure traiul unei singure familii.

Economia monetară regresează şi ea, lăsînd loc unei intensificări a schimbului în natură. Comerţul cu rază lungă de acţiune dispare aproape complet, mai puţin în cazul unor produse indispensabile, cum ar fi sarea.

De cîtva timp, există tendinţa de a subevalua declinul oraşelor, dar menţinerea lor parţială nu implică decît centre precum Tours, Reims, Lyon, Toulouse, Sevilla, Mainz, Milano sau Ravenna, reşedinţe de episcopi şi ale unor conducători barbari importanţi.

Monarhii şi legi barbare

Celelalte două elemente de uniformizare a lumii barbarizate sînt de ordin politic şi juridic.

În fruntea noilor formaţiuni politice apar regi – priviţi cu aversiune de lumea romană – care sînt de fapt nişte căpetenii de trib, nişte „regi mai mici". Regii anglo-saxoni, regii franci începînd cu Clovis, regii burgunzi, goţi (prestigiul de care se bucură Teodoric la Ravenna este o excepţie), vizigoţi sau longobarzi nu dispun decît de o putere limitată care se împopoţonează cu

zdrenţele Imperiului Roman. Regalitatea va cunoaşte însă un viitor strălucit în Europa.

În fine, legile promulgate de aceşti regi au un pronunţat caracter barbar. Este vorba despre liste de tarife, amenzi şi compensaţii băneşti sau materiale care pedepsesc delictele şi crimele şi care variază în funcţie de apartenenţa etnică şi rangul social al vinovaţilor.

Nu trebuie să ne facem iluzii în legătură cu aceste legi, care sînt extrem de fruste. La fel stau lucrurile pînă şi cu Edictul ostrogotului Teodoric cel Mare, ultimul moştenitor adevărat al tradiţiei romane în Occident. Şi mai ales cu legea salică a francilor, redactată în latină sub domnia lui Clovis. *Lex Gundobada* a fost promulgată de Gondobald, regele burgunzilor, chiar la începutul secolului al VI-lea. Cutumele vizigoţilor au fost transpuse sub forma unui cod de legi mai întîi de către Euric (466-485), apoi de către Leovigild (568-586), după care au fost modernizate de Receswinthe (649-672) pentru vizigoţi şi romani, înlocuind Breviarul lui Alaric (506) care simplifica pentru romani Codicele teodosian din 438, la fel ca şi *Lex Romana Burgundiorum* la burgunzi. Edictul lui Rotharis pentru longobarzi (643) a fost augmentat de cîţiva dintre succesorii acestuia. Francii au inspirat o *Lex Alamanorum* la începutul secolului al VIII-lea şi o *Lex Baiavariorum* la mijlocul aceluiaşi secol. Manualul sfîntului Martin, arhiepiscop de Braga, a stabilit începînd din 579, în concordanţă cu legislaţia conciliilor şi a sinoadelor, un program de corectare a moravurilor brutale ale ţăranilor (*De correctione rusticorum*) în partea de nord a Portugaliei de astăzi.

Această legislaţie barbară construită pe ruinele dreptului roman a făcut totuşi ca şi în Evul Mediu timpuriu să existe o Europă a dreptului.

CAPITOLUL II

O Europă născută înainte de vreme: lumea carolingiană (secolele VIII-X)

Următoarea perioadă constituie un episod ce a fost adesea descris ca prima mare tentativă de a construi o Europă. Ea este asociată cu numele lui Carol cel Mare, al cărui efemer imperiu ar fi fost prima schiţă demnă de acest nume a Europei.

Presupunînd că ideea este corectă, trebuie să subliniem că ar fi fost cel dintîi exemplu al unei Europe pervertite. Într-adevăr, viziunea lui Carol cel Mare este una „naţionalistă". Imperiul întemeiat de el este în primul rînd un imperiu franc. Iar la temelia lui stă un adevărat spirit patriotic. Ca exemplu, Carol cel Mare a plănuit chiar să dea nume france lunilor calendaristice. Este un aspect pe care istoricii îl scot rareori în evidenţă. Şi e important să-l subliniem, deoarece este vorba de primul eşec al tentativelor de a construi o Europă dominată de un popor sau de un imperiu. Europa lui Carol Quintul, a lui Napoleon şi a lui Hitler erau de fapt nişte anti-Europe, iar în tentativa lui Carol cel Mare există deja ceva din acest proiect opus adevăratei idei de Europa.

Ascensiunea Carolingienilor

Creşterea puterii francilor s-a manifestat în două etape. Pe de o parte, la sfîrşitul secolului al V-lea şi în secolul al VI-lea, prin Clovis şi fiii săi care împărţiseră între ei regatul reunificat pentru

cîteva scurte perioade de timp; pe de altă parte, în secolul al VIII-lea. Forţa Merovingienilor a scăzut încetul cu încetul de-a lungul secolului al VII-lea, regii deposedaţi de putere – numiţi mai întîi „regii de prisos", iar în epoca modernă „regii trîndavi" – lăsînd-o pe mîinile şefului administraţiei, majordomul Palatului, tot aşa cum în epoca modernă împăraţii Japoniei vor lăsa puterea în mîinile shogunului. În secolul al VIII-lea, majordomii Palatului erau aleşi din familia Pipinizilor, originari din regiunea Liege, iar funcţia lor devenise ereditară.

Carol Martel, care i-a urmat în slujbă tatălui său Pepin din Heristal în 714, a fost considerat adevăratul rege, iar prestigiul i-a fost sporit de victoriile sale, printre care şi cea obţinută asupra musulmanilor lîngă Poitiers, în 732. După moartea lui Carol, fiul său, Pepin cel Scurt, a preluat toată puterea, l-a detronat pe ultimul Merovingian şi s-a încoronat în prezenţa unei adunări de înalţi laici şi oameni ai Bisericii la Soissons, în 751.

Faptul cel mai semnificativ şi mai încărcat de consecinţe este acela că Pepin a fost uns încă o dată rege, împreună cu fiii lui, Carol şi Carloman, în 754, la Saint-Denis, de către papă[1]. Această revenire la ritualul regalităţii biblice sacralizează persoana regelui ca lider creştin şi consolidează prestigiul monarhiei care va supravieţui ici şi colo în Europa pînă în zilele noastre. Deşi practicată şi în Europa vizigotă, ungerea nu a dat aici naştere unei tradiţii îndelungate şi nu a fost repusă în drepturi de monarhia creştină din Spania *Reconquistei*. Doar regii Angliei, moştenitori ai ritualurilor anglo-saxonilor care au instituit şi ei ungerea în secolul al VIII-lea, au mai dat naştere unei monarhii consacrate. De aici a rezultat o concurenţă simbolică între regele Franţei şi cel al Angliei pe parcursul Evului Mediu, regele Franţei pretinzînd întîietatea deoarece transformase ritualul botezării lui Clovis în acela de ungere a regelui. În consecinţă, regele Franţei, singurul încoronat de Sfîntul Duh, şi-a luat mai tîrziu titlul de *christianissimus* şi, în timp ce prestigiul împăratului pălise, s-a afirmat ca primul dintre regii Creştinătăţii. Istoria Europei va fi

1. Prima dată fusese uns rege de către sfîntul Bonifaciu în decembrie 751, la Mainz (n.t.).

plină de asemenea invidii, concurenţe şi pretenţii ce încercau să instituie o ordine ierarhică în spaţiul politic.

După obiceiul franc, Pepin cel Scurt şi-a lăsat regatul şi puterea celor doi fii ai săi, care le-au împărţit între ei. Însă Carloman a murit încă din 771, aşa încît mezinul Carol a devenit rege al tuturor francilor. Carol este viitorul Carol cel Mare : prin el, în fruntea regatului se afirmă noua dinastie a Carolingienilor.

Carol cel Mare, primul european ?

Carol cel Mare este în primul rînd, cum cerea tradiţia francilor şi barbarilor, un mare războinic. Războaiele pe care le-a purtat s-au îmbinat cu campanii de creştinare. Numai că forţa, violenţa şi cruzimea au fost preponderente. Orizonturile de cucerire ale lui Carol cel Mare se situau către est, către sud-est şi sud. În partea de est, mai precis în sudul Germaniei, Carol i-a învins pe avari şi a anexat Bavaria în 788 ; în nordul Germaniei, din 772 pînă în 803, a trebuit să ducă o serie de campanii sîngeroase împotriva saxonilor păgîni.

În faţa neamurilor germanice, marele aliat al lui Pepin a fost sfîntul Bonifaciu, anglo-saxonul Winfried, arhiepiscop de Mainz ; acesta a înfiinţat numeroase episcopate, printre care Salzburg, Ratisbona şi Passau. Fapt de primă importanţă, la îndemnul lui Bonifaciu, discipolul său Sturmi a întemeiat în 744 abaţia din Fulda, în Hessa, unde sfîntul avea să fie îngropat. Bonifaciu a fost ucis de frizonii păgîni în cursul unei misiuni, în 754.

Cea mai semnificativă dintre victoriile lui Carol cel Mare a fost obţinută în sud-est, asupra regelui longobarzilor. Deşi se convertise la creştinism, acesta hărţuia necontenit posesiunile italiene ale papei, inclusiv Roma, aşa încît însuşi papa l-a îndemnat pe Carol cel Mare să intervină împotriva longobarzilor. După ce, mulţumită cavaleriei sale împlătoşate, a obţinut o victorie strălucită împotriva regelui longobard Deziderius, Carol s-a încoronat în locul lui la Pavia, unde a primit tradiţionala coroană de fier longobardă. Totuşi, longobarzii au păstrat două ducate independente în centrul Italiei : Spoleto şi Benevento.

Suveranul franc s-a bucurat de mai puţin succes pe frontul meridional al Galiei, unde îi avea ca adversari pe musulmani. Carol, care nu prea cunoştea realităţile hispanice, a înregistrat un eşec în faţa zidurilor Saragosei şi s-a retras la nord de Pirinei. Într-o luptă de hărţuială, bascii i-au masacrat ariergarda, condusă de nepotul său Roland. Acest episod minor va fi transformat de legendă într-o tragică înfrîngere în faţa sarazinilor şi astfel se va naşte *Cîntul lui Roland*. Carol cel Mare păstrează cu mare greutate Marca Hispanică pe teritoriul viitoarei Catalonii şi Septimania în Languedoc. La nord de Pirinei, înspre vest, izbuteşte să recucerească Gasconia, pe care o transformă în regat şi i-o dă fiului său Ludovic.

Alianţa dintre franci şi papalitate. Carol cel Mare devine împărat

În acest context, evenimentul esenţial a fost alianţa dintre franci şi papalitate. Papii au căutat şi au găsit în suveranii franci un braţ secular care i-a apărat de duşmanii lor, şi în special de longobarzi. Roadele acestei alianţe le-au cules în primul rînd suveranii franci. Mă refer la încoronarea lui Pepin şi a fiilor săi.

Într-o a doua etapă, papalitatea pare să se gîndească la o acţiune cu caracter „european". Este vorba despre restaurarea extremului Occident creştin ca imperiu avîndu-i în centru pe franci. În ziua de Crăciun a anului 800, cînd Carol cel Mare se afla la Roma, papa Leon al III-lea l-a încoronat ca împărat.

Evenimentul va consolida independenţa încă incipientă a Creştinătăţii latine apusene faţă de Imperiul Bizantin grec ortodox. În rest însă, mi se pare că numai o deformare a perspectivelor istorice a putut să facă din Carol cel Mare părintele Europei. Sigur, încă din timpul vieţii sale, mai multe texte i-au atribuit titlul de „cap al Europei", dar este vorba mai curînd de un omagiu, de o expresie a imaginarului, decît de o realitate istorică. Europa lui Carol cel Mare este o Europă restrînsă din punct de vedere teritorial. Nu cuprinde Insulele Britanice, independente şi stăpînite de anglo-saxoni şi irlandezi, nici Peninsula Iberică,

cucerită în cea mai mare parte de musulmani, nici sudul Italiei sau Sicilia, aflate tot în mîinile sarazinilor; de asemenea, nu cuprinde nici Scandinavia, rămasă păgînă, de unde se avîntă după pradă sau ca să impună schimburi comerciale avantajoase pentru ei vikingii normanzi. În sfîrşit, Imperiul Carolingian abia dacă muşcă din teritoriile de la est de Rin. Germania îi scapă încă în mare parte, iar slavii, mai cu seamă, nu pot fi ajunşi de puterea lui şi rămîn păgîni. Praga nu a prea evoluat din secolul al VII-lea, cînd neguţătorul franc Samo, care domina piaţa de sclavi, reuşise să fie ales rege de către slavi şi pătrunsese pînă în inima Boemiei.

Încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat, atît pentru papalitate, care o plănuise, cît şi pentru suveranul franc, care o acceptase destul de pasiv, era în esenţă o întoarcere către trecut, o încercare de a reînvia Imperiul Roman, şi nu un proiect de viitor, aşa cum este destinul Europei. Fără îndoială că, întemeind pe vechiul teritoriu al francilor noua capitală, Aix-la-Chapelle, Carol se gîndea să facă din ea o „Romă a viitorului". De fapt, era vorba de o provocare la adresa Noii Rome, adică a Constantinopolului. Şi, mai presus de orice, trebuia lăsată în urmă acea Romă care nu reprezenta centrul unui Imperiu Carolingian european, ci capitala unui papă fără prea mare putere. După moartea lui Carol cel Mare, Aix-la-Chapelle a decăzut. La scurt timp după ce a fost creat, oraşul a încetat să mai fie capitala Occidentului, deşi mitul a dăinuit de-a lungul Evului Mediu. Astăzi, tot ce a mai rămas sînt cîteva monumente faimoase, mărturii ale visului lui Carol. Manifestările europene care se desfăşoară în zilele noastre la Aix-la-Chapelle sînt doar nişte ceremonii nostalgice. Din perspectiva duratei lungi şi mai ales dintr-o perspectivă europeană, Imperiul Carolingian a însemnat deci un eşec.

Îmi însuşesc raţionamentul marelui medievist italo-american Roberto S. Lopez: „Nu putem numi preludiu al actualei Europe ceva ce ar trebui definit mai degrabă ca un start ratat. Astăzi, cine zice Europa nu se gîndeşte la o religie uniformă sau la un stat universal, ci la un ansamblu de instituţii politice, de cunoştinţe seculare, de tradiţii artistice şi literare, de interese economice şi sociale care cimentează un mozaic de opinii şi de popoare

independente. Din acest punct de vedere, Imperiul Carolingian ne va apărea ca un efort notabil, dar, în ultimă instanţă, ratat".

Moştenirea europeană a lui Carol cel Mare

Din mitul carolingian modern se păstrează totuşi cîteva elemente ce stau la temelia viitoarei Europe. Primul dintre ele a fost schiţarea unei *unificări juridice*. Carol cel Mare a promulgat, pentru tot teritoriul imperiului, o serie de reglementări legate de principalele domenii ale guvernării; ele se aplicau pretutindeni şi tuturor: atît marilor domenii rurale, cît şi în învăţămînt şi legislaţie, atît marilor diviziuni politice şi administrative ale regatului, cît şi trimişilor împăratului, numiţi *missi dominici*. Este vorba despre *capitularii*. De asemenea, Carol a încercat să unifice moneda prin instituirea unui sistem monetar care avea la bază moneda de argint, *dinarul*. Însă reînsufleţirea comerţului cu rază lungă de acţiune, în special cu lumea musulmană, a fost foarte limitată. O altă reformă importantă rămîne şi ea, în multe privinţe, neterminată. Este vorba despre baza dreptului şi a legislaţiei. După cum am văzut, legislaţia barbară era întemeiată pe dreptul persoanelor şi avea un foarte marcat caracter etnic. Francii, burgunzii, longobarzii sau goţii erau guvernaţi de sisteme de drept foarte diferite. Carol cel Mare voia să înlocuiască această diversitate juridică cu un drept al solului care să se aplice tuturor bărbaţilor şi femeilor ce trăiau pe teritoriul imperiului. Chiar dacă nu a fost dusă pînă la capăt, este una dintre cele mai revoluţionare tentative ale lui Carol cel Mare şi totodată una dintre încercările care lasă să se întrevadă cel mai bine posibilitatea unei *unităţi juridice europene*.

Mai reuşită a fost, sub presiunea lui Carol şi a succesorilor săi, *unificarea monastică*; aceasta a modelat Europa medievală la începuturile ei, date fiind numărul, prestigiul şi activitatea călugărilor. Încă de foarte timpuriu, în Evul Mediu au apărut diverse reguli monastice. La fel de pasionat de ordine şi unitate, Carol cel Mare a susţinut eforturile depuse în vederea unificării de un călugăr catalan care a întemeiat o mănăstire lîngă Montpellier,

la Aniane, şi care a reînviat mai cu seamă, înnoind-o, regula sfîntului Benedict de Nursia, datînd din secolul al VI-lea. Adoptarea regulii sfîntului Benedict, acum modernizată, în toate mănăstirile din imperiu se află pe ordinea de zi a celor cinci concilii reunite simultan în 813. Regula benedictină a fost decretată obligatorie de fiul şi succesorul lui Carol cel Mare, Ludovic cel Pios, la conciliul ţinut la Aix-la-Chapelle în 816. La îndatoririle monastice stabilite de sfîntul Benedict de Nursia, care împărţise timpul călugărilor într-un timp consacrat rugăciunilor liturgice şi meditaţiei, un timp hărăzit muncii manuale şi un altul muncii intelectuale, sfîntul Benedict din Aniane a adăugat misiunea de predicare şi de convertire a păgînilor. Din secolul al IX-lea şi pînă în secolul al XII-lea, lumea monastică avea să joace un rol social şi cultural esenţial în întreaga Creştinătate, chiar dacă, în opinia lui Ludo Milis, acest rol a fost întrucîtva exagerat.

O Europă a războinicilor...

Sub conducerea exercitată de episcopi şi de clerul secular şi ca efect al acţiunii călugărilor, în secolul al IX-lea s-au unificat o *Europă a războinicilor* şi o *Europă a ţăranilor*. După modelul francilor, toţi supuşii din imperiul lui Carol cel Mare, depinzînd direct de suveran, sînt războinici. Toţi sînt datori să servească sub arme; orice om liber este un potenţial luptător care, fie direct, fie prin intermediul contingentului furnizat de seniorul său, trebuie să ia parte la campaniile militare ale suveranului, din primăvară pînă în toamnă, căci caii trebuie să aibă ce paşte.

Din cei 46 de ani de domnie ai lui Carol cel Mare, numai doi ani au fost scutiţi de campanii militare, 790 şi 807. Elementul cel mai puternic al armatei este cavaleria îmbrăcată în fier. Oamenii liberi mobilizaţi trebuiau, fie personal, fie prin intermediul seniorului, să vină cu cal, scut şi armă. Fie o lance uşoară, fie o spadă scurtă cu un singur tăiş pentru lupta pe jos, fie mai cu seamă spada lungă cu două tăişuri pentru lupta călare. Cînd campania era încununată de victorie, ceea ce s-a întîmplat adesea sub domnia lui Carol, ea se încheia cu strîngerea unor prăzi mai mult

sau mai puţin bogate. Imperiul Carolingian a trăit în parte din cucerire şi din pradă, ca toate marile imperii, de la cel al lui Alexandru pînă la cel al lui Mahomed.

Numărul soldaţilor aflaţi la dispoziţia suveranului, care n-au fost însă decît rareori adunaţi toţi o dată, se ridica probabil la circa 50.000 de oameni, dintre care două-trei mii călare. Evul Mediu nu este o societate şi o cultură a cifrelor mari, lucru valabil mai ales în unul dintre domeniile în care s-a făcut cel mai mult remarcat, războiul. Capii acestei armate erau bărbaţi ale căror averi proveneau în principal din veniturile aduse de marile domenii. Pămîntul a fost cealaltă bază a bogăţiei şi puterii pentru viitorii europeni. S-a susţinut că Evul Mediu s-a născut o dată cu transformarea impozitului plătit către cîrmuire în redevenţe plătite marelui proprietar de teren, viitorul senior. Pe pămînturile acestor stăpîni trăia şi trudea în jur de 90% din populaţia laică.

...şi a ţăranilor

Lume de războinici prin dominaţia exercitată de o minoritate de proprietari de terenuri care erau şi luptători, Europa se prezenta totodată ca o lume cu o puternică majoritate ţărănească. Ţăranii aveau statuturi sociale diferite. Existau încă sclavi, a căror soartă nu fusese prea mult îmbunătăţită de creştinism. Pe de altă parte, între ţărani, senior şi pămînturile acestuia existau noi relaţii. Un număr tot mai mare de oameni şi de pămînturi se supuneau de acum direct seniorului. În locul sclavilor apăreau şerbii şi pămînturile luate în dijmă, pe care ţăranul nu le putea schimba sau vinde. Occidentul era în continuare acoperit de păduri, deşi în secolele al VI-lea şi al VII-lea avusese loc un prim val de defrişări. Marile domenii erau împărţite în general în două. Prima parte a domeniului era *curtea* sau *rezerva*, exploatată direct de senior cu ajutorul serviciilor prestate de ţărani, sub formă de corvezi, de mai multe ori pe săptămînă. Cealaltă parte era lucrată pentru ei înşişi de către ţărani, care, pe lîngă hrana necesară familiei, încercau să producă un mic surplus pe care să-l vîndă în afara domeniului ca să-şi procure bunurile de trebuinţă. O parte –

mai importantă decît s-a spus de multe ori – din această ţărănime era compusă din ţărani liberi, stăpîni pe pămîntul lor.

Încă din vremea lui Carol cel Mare începe să se contureze o evoluţie care va fi unul dintre marile evenimente ale Evului Mediu şi va deveni o trăsătură esenţială a Europei. Ţăranii au smuls de la seniori acte de eliberare prin care locuitorii din zonele rurale s-au transformat într-o categorie liberă ce s-a debarasat mai apoi de corvezi, silindu-i pe seniori fie să accepte să-şi micşoreze domeniul, fie să impună o nouă politică în ceea ce priveşte servitutea. A doua soluţie a fost pusă în practică mai ales în răsăritul Europei şi a constituit încă una din cauzele care au dus la diferenţierea şi îndepărtarea dintre Europa de Vest şi Europa de Est. Această importanţă a comunităţii rurale, care va rămîne pînă în zilele noastre o caracteristică a Europei, a intrat în atenţia şi preocupările lui Carol cel Mare. Capitularul *De villis* (circa 800) este o reglementare completă a vieţii agricole pe domeniile regale şi chiar în afara acestora şi ne oferă o imagine a peisajului rural din perioada de naştere a Evului Mediu şi a Europei, unde multe dintre trăsăturile lui se vor păstra.

Civilizaţia carolingiană, un strat al Europei

Europa carolingiană cea mai reuşită este, probabil, cea a civilizaţiei. Carol cel Mare, a cărui cultură n-ar trebui exagerată – recunoştea cu greu literele alfabetului, nu scria şi ştia doar un pic de latină –, avea totuşi un principiu de guvernare foarte ferm. Considera că ştiinţa, erudiţia, este o expresie a puterii şi un instrument necesar al acesteia. Dezvoltarea şi protejarea cunoaşterii se numărau printre primele îndatoriri ale unui suveran. Îşi dădea seama că, pentru îndeplinirea acestei sarcini, monarhul trebuia să se sprijine în primul rînd pe clericii cu cea mai bună pregătire în domeniu şi că acţiunea lui trebuia să-i vizeze pe fiii celor mai puternici laici cu ajutorul cărora îşi conducea imperiul. Un asemenea program nu putea apela doar la franci, ci trebuia să capteze întreg potenţialul cultural al imperiului. Carol a cuprins în program chiar şi reprezentanţi ai unor ţări care nu făceau parte

din imperiu, de pildă irlandezi, anglo-saxoni şi spanioli. S-a exagerat însă cînd Carol cel Mare a fost zugrăvit ca un precursor al lui Jules Ferry, care se ducea personal în şcoli să-i încurajeze pe elevi. Aceste şcoli, înfiinţate sau dezvoltate de el, erau în primul rînd pentru fiii de aristocraţi. Începînd din 781, Carol s-a înconjurat de învăţaţi şi cărturari. Jean Favier i-a numit „intelectualii palatului". Printre ei se numără, de exemplu, longobardul Paul Diaconul, pe numele lui adevărat Warnefried, italianul Paulin din Aquileia, spaniolul Teodulf, ajuns episcop de Orléans şi abate la Fleury-sur-Loire (Saint-Benoît-sur-Loire), dar mai ales anglo-saxonul Alcuin; născut pe la 735 şi stins din viaţă în 804, Alcuin a fost cel mai important sfetnic al lui Carol cel Mare, deşi a rămas un simplu diacon (dar a devenit abate la Saint-Martin din Tours, din care a făcut unul dintre focarele cele mai vii ale fenomenului numit renaşterea carolingiană).

Această lume a cunoaşterii este în esenţă una masculină, dar tot aici se reliefează şi cîteva figuri feminine. De exemplu, Alcuin este şi sfetnicul Giselei, sora lui Carol cel Mare şi stareţa abaţiei de la Chelles, pe care o îndeamnă să încurajeze în mănăstirea ei viaţa intelectuală, precum şi o intensă activitate de copiere de manuscrise. O înaltă aristocrată din Aquitania, Dhuoda, departe de curte, a dobîndit o cunoaştere pe care, la începutul secolului al IX-lea, a vrut să o transmită fiului ei Bernard, duce al Septimaniei, pentru care a scris un manual de educaţie.

Renaşterea carolingiană este mai limitată decît imaginea strălucită şi biruitoare care a fost proiectată asupra ei. De altfel, la curtea lui Carol cel Mare, ea a îmbrăcat, pe lîngă un caracter cultural serios, şi un caracter ludic. Carol şi principalele personaje din anturajul său formau o academie palatină care era un joc literar, membrii ei purtînd supranume ce evocau Antichitatea. Este interesant de observat că aceste supranume amestecau numele latine cu cele greceşti, dar şi cu cele biblice. Alcuin era Albinus sau Flaccus, adică Horaţiu; Engilbert era Homer; Teodulf era Pindar; Maudoin era Naso, adică Ovidiu; Pepin al Italiei era Iulius, altfel spus Cezar; alţii puteau fi Aaron sau Samuel, Adalard era Augustin, iar Carol cel Mare, deasupra tuturor, era David, „regele iubitor de pace". Acest program se potriveşte cu

intenţiile lui Alcuin: să facă din curtea lui Carol „o Atenă mai mîndră decît cea din vechime, căci a fost înnobilată de învăţătura lui Hristos".

Un al doilea val de învăţaţi va continua şi chiar va amplifica această „renaştere" după moartea lui Carol cel Mare, sub domniile lui Ludovic cel Pios şi Carol cel Pleşuv. Focarele ei sînt Palatul şi noile abaţii. Astfel, Eginhard a studiat la noua abaţie din Fulda, în Germania, care din 822 îl va avea în fruntea ei pe marele Rabanus Maurus.

Fără a cădea în exagerare, trebuie totuşi să recunoaştem că activitatea intelectuală a epocii carolingiene a constituit unul dintre straturile culturii europene. Importanţa cunoaşterii pentru conducerea unui stat şi pentru prestigiul său a fost subliniată de Carol cel Mare în capitularul *De litteris colendis*.

Reformele duse pînă la capăt de Carol şi sfetnicii lui au fost uneori importante. Un exemplu este reforma scrierii. Noile caractere, numite *minuscule caroline*, sunt clare, standardizate, elegante, mai uşor de citit şi de scris. S-a spus uneori că această scriere a fost prima scriere europeană. În intensa activitate de copiere de manuscrise desfăşurată în scriptoriile monastice, regale şi episcopale, Alcuin a introdus o nouă expresie a preocupării pentru claritate, punctuaţia. Carol cel Mare a cerut, de asemenea, ameliorarea textului Scripturilor. Această grijă pentru corectitudine care va însufleţi activitatea de exegeză biblică în Occidentul medieval este o preocupare importantă ce împacă respectul pentru textul sacru original cu legitimitatea ameliorărilor aduse pe baza progreselor realizate în cunoaştere şi în învăţămînt.

Renaşterea carolingiană impresionează şi astăzi, mai ales prin bogăţia ilustraţiilor, a anluminurilor. Printre capodoperele carolingiene se numără unele evangheliare şi cărţi de psalmi. Predilecţia pentru textul psalmilor va străbate întreg Evul Mediu şi va da naştere în Europa unei atracţii faţă de poezia biblică, atracţie care nu s-a stins nici în zilele noastre.

Trebuie să semnalăm şi că, fără vreo influenţă carolingiană deosebită, dar în aceeaşi perioadă, apare o modă care va lua amploare şi se va menţine pe tot parcursul Evului Mediu, păstrîndu-şi vitalitatea chiar şi în prezent. După secolul al VI-lea,

Apocalipsa atribuită sfîntului Ioan Teologul, greu admisă printre textele canonice ale Noului Testament, nu prea mai reţine atenţia clerului şi a credincioşilor. La sfîrşitul secolului al VIII-lea, o lucrare o relansează fulgerător. Este vorba despre *Comentariul* scris pe la 780 de călugărul Beatus de la mănăstirea din Liebana, lîngă Santander. Copiile ilustrate ale *Comentariului* se înmulţesc în secolele al IX-lea şi al X-lea. Ilustraţiile dovedesc adeseori geniul artistic cu care pictorii miniaturişti din Occident ştiu să exprime angoasa şi spaima. Beatus a dat Europei primul ei mare thriller.

Secolul al IX-lea este capital şi pentru viitorul arhitecturii religioase în Occident. Două inovaţii vor constitui o moştenire de primă importanţă pentru arhitectura europeană. Una este introducerea simbolică a transeptului, care integrează crucea în planul liniar al vechii bazilici romane. Acesta apare în jurul anului 800 la Saint-Maurice-d'Angaune, la catedrala din Köln şi la cea din Besançon. În aceeaşi perioadă, la abaţia Saint-Riquier apare o inovaţie sortită să se bucure de foarte mult succes. Este vorba despre masivul dinspre apus, care anunţă cu turlele lui portalurile bisericilor romanice şi gotice. Sînt ridicate acum monumente-model precum mănăstirea Saint-Denis, mănăstirea din Fulda, Palatul imperial şi biserica din Aix-la-Chapelle. Comanditarii şi atelierele călătoresc, iar şefii de şantier ce se vor preschimba mai tîrziu în artişti împodobesc Europa cu monumente ce-şi răspund unele altora.

Franţa, Germania, Italia: o inimă a Europei?

În mai multe texte, unitatea imperiului a fost exprimată prin intermediul cuvîntului Europa. În *Carmen de Carolo Magno*, Carol cel Mare este numit „venerabilul cap al Europei" şi „părintele Europei". Carol, care încă din 781 îi încredinţase regatul Aquitaniei fiului său Ludovic, îi va lăsa şi imperiul la moartea sa, în 814. Neputînd să reziste la presiunile fiilor săi şi să rezolve problemele puse de conducerea unui vast teritoriu, Ludovic cel Pios s-a întors la vechea practică şi a împărţit imperiul între fiii

săi. După moartea sa, această divizare a fost confirmată prin înţelegerea dintre Lothar şi Ludovic Germanicul, concretizată cu prilejul jurămintelor de la Strasbourg (842) – primul text oficial în limba vulgară, pe de o parte în dialectul ce avea să dea naştere limbii franceze, iar pe de alta în dialectul germanic – şi prin tratatele de la Verdun (843) şi Minden (844) cu privire la împărţirea imperului. După aceste peripeţii a început să se contureze o remodelare a extremului Occident sub forma a două regiuni, Francia orientală şi Francia occidentală, locuite de două popoare ce aveau să devină francezii, respectiv germanii. Între ele se întindea o a treia zonă, alungită de la nord la sud şi cuprinzînd, pe lîngă cele două capitale, Aix-la-Chapelle şi Roma, o regiune intermediară numită Lotharingia şi Italia. Lotharingia s-a dovedit repede a fi o entitate artificială greu de menţinut. Realitatea teritorială şi politică a fost apariţia a trei regiuni predominante numite, într-un document din secolul al IX-lea, *prestantiores Europae species*, cele trei părţi dominante ale Europei: Italia, Galia şi Germania. Aceste entităţi care nu aveau nici frontiere foarte precise, nici structuri instituţionale bine definite erau de fapt o primă imagine a trei viitoare naţiuni din Europa modernă şi contemporană, Franţa, Germania şi Italia. Este o realitate care ne face să reflectăm asupra lentei apariţii istorice a Europei. Foarte de timpuriu, în spaţiul european s-au afirmat nişte puteri superioare celorlalte. Astfel, construcţia actualei Europe trebuie să facă faţă pretenţiilor cuplului Franţa-Germania – necesar, desigur, pentru stabilitatea Europei, dar generator de inegalităţi şi invidii în sînul comunităţii europene.

CAPITOLUL III

Europa visată şi Europa potenţială a anului 1000

La mijlocul secolului al X-lea, ideea unităţii imperiale visate de Carol cel Mare este reluată de regele Germaniei, Otto I, fiul lui Henric I şi al sfintei Matilda. Încoronat în 936 la Aix-la-Chapelle, Otto a realizat unele anexiuni în Germania şi a obţinut cîteva victorii împotriva năvălitorilor, printre care şi una răsunătoare asupra ungurilor, la Lechfeld, în 955. A fost încoronat împărat la Roma în 962 de către papa Ioan al XII-lea. Ca să se situeze pe picior de egalitate şi să-şi amelioreze totodată relaţiile cu Imperiul Bizantin, a obţinut pentru fiul lui mîna prinţesei bizantine Teofano ; îndreptîndu-şi atenţia spre ţinuturile locuite de slavi, a creat în 968 arhiepiscopatul de Magdeburg, unde a fost îngropat la moartea sa, în 973. Spre deosebire de imperiul lui Carol cel Mare, creaţia lui Otto, deşi şi-a pierdut din puterea ei reală pe parcursul Evului Mediu, a stat totuşi la baza unei instituţii şi a unei puteri de lungă durată dintr-o perspectivă europeană. Noul imperiu a fost numit în mod semnificativ Sfîntul Imperiu Roman de Naţiune Germană. Titlul indica în primul rînd caracterul sacru al imperiului, amintea apoi că acesta era urmaşul Imperiului Roman şi avea capitala la Roma şi, în fine, sublinia rolul eminent jucat de reprezentanţii neamurilor germanice în cadrul instituţiei. Ideea lui Ludovic cel Pios era, într-un fel, reînviată şi dusă mai departe. Coloana vertebrală a Europei potenţiale mergea de nord la sud, de la Marea Nordului pînă la Mediterana, fiind reprezentată de Germania şi Italia. Alpii, care nu fuseseră niciodată o barieră în

adevăratul sens al cuvîntului între Italia şi Europa de Nord, au devenit mai mult ca oricînd o regiune esenţială de trecere între nordul şi sudul Creştinătăţii „europene". Descinderile împăraţilor în Italia au devenit un soi de rit politic în Creştinătatea medievală. Prin amenajarea pasurilor, construirea de aziluri pentru pelerini şi intensificarea relaţiilor comerciale şi umane, importanţa Alpilor s-a impus în centrul Creştinătăţii „europene" medievale. În 1291, cantoanele Uri, Schwyz şi Unterwalden – care se îngrijeau de protejarea şi supravegherea trecătorilor din Alpi, mai ales după ce în a doua jumătate a secolului al XIII-lea a fost construit, la nord de pasul Saint-Gothard, Podul Diavolului – s-au unit şi au format Confederaţia Helvetică, germen modest şi neprevăzut al viitoarei democraţii europene.

„Noua Europă" în anul 1000

Fiul lui Otto I, Otto al II-lea, a consolidat structurile imperiului, iar fiul său, Otto al III-lea, încoronat la Roma imediat după moartea acestuia în 983, a părut să fie cel care avea să aducă un viitor strălucit pentru întreaga Creştinătate. Graţie darurilor cu care a fost înzestrat şi strălucirii sale, acest împărat, care a urcat pe tron la 3 ani şi a murit la 21, în 1002, a fost calificat drept *mirabilia mundi* (minune a lumii). La Roma, a primit o educaţie cu totul deosebită de la sfîntul Adalbert din Praga, aflat în exil, şi de la Gerbert d'Aurillac, arhiepiscop de Reims alungat din scaunul său. Pentru epoca lui, Gerbert era un un savant de excepţie care învăţase în Catalonia, în contact cu lumea culturală arabă, aritmetica, geometria, muzica şi astronomia. Devenit papă, sub numele de Silvestru al II-lea, în 999 cu ajutorul împăratului, Gerbert a gîndit împreună cu elevul său de viţă imperială un program ambiţios de propăşire a Creştinătăţii europene. Aleksander Gieysztor a arătat extrem de clar că, în programul lui Otto al III-lea şi Silvestru al II-lea, slavii şi ungurii ocupau un loc esenţial în Europa proaspăt creştinată. O serie de miniaturi îl înfăţişează pe împărat în toată măreţia lui, înconjurat de Roma, „Galia", „Germania" şi „Sclavinia", ţara slavilor. Aşadar, în anul 1000,

visul împărtăşit de papă şi de împărat este o Europă ce se extinde către Răsărit. Istoria reală va împlini acest vis în mai mică sau mai mare măsură, iar intrarea lumii slave în Creştinătatea unită, premisă a Europei, rămîne şi astăzi unul dintre marile evenimente ale unificării europene. Şi această problemă s-a născut tot în Evul Mediu.

Se discută mult în zilele noastre pe marginea întrebării dacă anul 1000 este sau nu momentul de început al marii dezvoltări a Creştinătăţii medievale. Pare neîndoielnic că între 950 şi 1050 are loc o creştere a avîntului economic al Creştinătăţii. Iar această dezvoltare este canavaua pe care se ţes visele religioase şi politice ale anului 1000. Întreaga Creştinătate cunoaşte acum un avînt mai mult sau mai puţin puternic. Mărturia călugărului Raoul Glaber este deosebit de grăitoare: „Pe cînd se apropia al treilea an de după anul 1000, pe tot pămîntul, dar mai cu seamă în Italia şi Galia, au început să fie refăcute clădirile bisericilor. Măcar că pentru cele mai multe, clădite temeinic, nu era nevoie de aşa ceva, o adevărată întrecere împingea fiecare obşte creştinească să aibă una mai mîndră ca a vecinilor. Ai fi zis că lumea însăşi se scutura ca să-şi lepede dărăpănarea şi să se înveşmînteze toată în dalbă mantie de biserici. Aproape toate bisericile scaunelor episcopale, cele ale mănăstirilor închinate la tot soiul de sfinţi, ba chiar şi bisericuţele de prin sate au fost reclădite, mai frumoase ca înainte, de către credincioşi". Acest avînt a antrenat o puternică dezvoltare a tuturor activităţilor necesare unei asemenea mişcări de înălţare de edificii, indiferent că era vorba de materii prime, transportul materialelor, unelte, recrutarea de mînă de lucru sau finanţarea lucrărilor. Acum încep să se înmulţească şantierele de construcţii în care se manifestă dinamismul Creştinătăţii, pe care Europa îl va moşteni, prin valurile de construcţii romanice şi gotice. Mai tîrziu, un proverb va spune „cînd construcţiile merg bine, totul merge bine" – în Europa, el se adevereşte începînd cu anul 1000. Acestei activităţi materiale intense îi corespunde o puternică efervescenţă colectivă, de natură religioasă şi psihologică. Georges Duby a pus excelent în evidenţă evenimentele extraordinare ce au însoţit trecerea în noul mileniu. Marea mişcare de penitenţă şi de purificare, înflorirea cultului moaştelor şi

înmulţirea miracolelor, un amestec de speranţe, nelinişti şi vise. Cînd inima Europei bate, ea bate mai mult sau mai puţin puternic pretutindeni, din apus pînă în răsărit şi de la miazănoapte pînă la miazăzi. Europa afectivităţii este una dezenclavizată.

„Nou-veniţii": scandinavii, ungurii şi slavii

Este necesar să reluăm problema ultimului val de năvăliri şi de creştinare pe care l-am menţionat cînd am vorbit despre Otto al III-lea. Contribuind la constituirea unei Europe metisate, slavii pătrunseseră deja în sînul Creştinătăţii. Aşa se întîmplă în secolele al VII-lea şi al VIII-lea cu croaţii, care se infiltrează pe teritoriul dintre Adriatica şi Dunăre, între Roma şi Bizanţ. O dată cu pacea de la Aix-la-Chapelle (812), croaţii intră sub autoritatea francilor. Ei îşi păstrează identitatea între latini şi bizantini, dar înclină către cei dintîi, iar în 925 papa Ioan al X-lea îl face rege pe croatul Tomislav şi îi plasează pe supuşii acestuia sub jurisdicţia Romei, instituind un episcopat mitropolitan la Split cu prilejul conciliilor ţinute în acest oraş în 925 şi 928.

„Nou-veniţii" se prezintă în trei ansambluri a căror creştinare, lentă la început, se accelerează în jurul anului 1000.

Primul ansamblu este cel al scandinavilor, pe care îi numim vikingi sau normanzi. De la sfîrşitul secolului al VIII-lea şi pînă pe la mijlocul celui de-al X-lea, creştinii din Apus îi privesc în primul rînd ca pe nişte năvălitori, inşi brutali şi prădalnici, chiar dacă incursiunile de jaf se îmbinau uneori cu un comerţ paşnic. În secolul al X-lea, danezii constituie un mare regat ce înglobează Norvegia şi domină Marea Nordului pînă în Groenlanda. O societate de tip original care se constituise în Islanda în jurul cîtorva familii a dat naştere unei oligarhii plutocratice sub conducerea unei adunări populare inedite, aşa-numitul *Althing*. Islandezii se convertesc la creştinism la sfîrşitul secolului al X-lea şi, în anul 1000, se înzestrează cu o constituţie. Păstrîndu-şi o independenţă destul de semnificativă faţă de danezi, ei produc unul dintre cele mai remarcabile genuri literare ale Occidentului, vestitele saga. Aşa se nasc, la marginea de nord-vest a spaţiului

european, o societate ce trăieşte din ceea ce-i oferă marea şi o civilizaţie care, împreună, îmbogăţesc extrem de mult Creştinătatea medievală. Însă, la sfîrşitul secolului al X-lea, danezii încearcă să cucerească Anglia. Ceea ce şi reuşesc pentru scurtă vreme, astfel încît Knut cel Mare este rege al Angliei şi al Danemarcei între 1018 şi 1035. Knut cel Mare a dezvoltat în mod sistematic mănăstirile şi creştinismul în Danemarca. În Norvegia, sfîntul Olaf, care a domnit din 1015 pînă în 1030, a dezvoltat creştinismul introdus de Olaf Tryggvason, rege între anii 995 şi 1000. Canonizarea lui Olaf stă mărturie pentru acţiunea papalităţii, care i-a răsplătit cu sfinţenia pe regii ce-şi converteau supuşii la creştinism. Este unul dintre episoadele intrării în sînul Creştinătăţii a unor popoare conduse de un rege ce s-a convertit şi a convertit la rîndul său. În Suedia, la începutul secolului al XI-lea, Olaf Skötkonung a fost primul rege creştin. Pentru a completa imaginea intrării scandinavilor în lumea creştină, trebuie să amintim că normanzii, stabiliţi în Normandia sub conducerea lui Rollo, au acceptat, primind viitorul ducat, suzeranitatea Carolingienilor şi s-au convertit la creştinism. Cînd a cucerit Anglia, în urma bătăliei de la Hastings din 1066, şi a pus capăt regalităţii anglo-saxone, ducele Wilhelm Bastardul avea binecuvîntarea papalităţii. Occidentalii din nord au intrat astfel în Creştinătate, adică în viitoarea Europă.

Intrarea ungurilor în Europa Centrală şi în lumea creştină a fost una originală. Ungurii aveau particularitatea de vorbi o limbă care nu era nici romanică, nici germanică, nici slavă. Această specificitate lingvistică s-a păstrat pînă în zilele noastre, iar exemplul ei dovedeşte că, oricît de importante ar fi limbile (subiect despre care vom mai vorbi), diferenţele de natură lingvistică nu sînt esenţiale în constituirea unui ansamblu cultural sau politic. Elveţia va oferi un exemplu în plus. Veniţi din Asia printr-o lungă migraţie, ungurii au întemeiat la sfîrşitul secolului al IX-lea un stat semi-nomad în Carpaţi, sub conducerea ducelui Arpad. De aici, porneau în incursiuni sîngeroase în zona centrală a Europei, pînă ce împăratul Otto I le-a administrat o înfrîngere usturătoare la Lechfeld, în 955. Ungurii au fost apoi supuşi unor campanii de creştinare venite atît din Răsărit, cît şi din Apus.

Au avut cîştig de cauză misionarii Romei, germani, italieni şi slavi deja creştinaţi. Exemplul sfîntului Ştefan ne arată clar cît de importantă a fost constituirea unei Europe metisate. Acesta a fost influenţat de arhiepiscopul de Praga, Voitech (sfîntul Adalbert), de propria sa soţie, Giselle, o bavareză, soră a împăratului Henric al II-lea, şi de episcopul ungur Gellert, episcop de Csanad, format la mănăstirea veneţiană San Giorgio Maggiore. Gellert a organizat tînăra Biserică a Ungariei şi a murit ca un martir în timpul răzmeriţei păgîne din 1046. Botezat în 995, Ştefan a întemeiat în anul 1000 mănăstirea benedictină de la Pannonhalma, acolo unde se presupunea că s-ar fi născut sfîntul Martin. El a organizat primele zece episcopate, a promulgat decrete prin care toate satele erau obligate să ridice biserici şi a scris în latină o „oglindă" a principelui, *Libellus de instructione morum*, pentru fiul său Imre, care i-a urmat la tron şi a fost la rîndul lui canonizat. În sfîrşit, înscriindu-se în acest şir de regi canonizaţi, urmaşul lui Imre, Ladislau (1077-1095), a devenit şi el sfînt.

Acest mare val de creştinare din jurul anului 1000 a atins şi aripa occidentală a slavilor. După cum am văzut deja, croaţii se stabiliseră la nord de ţărmul răsăritean al Adriaticii. Trebuie să menţionăm un episod de mare importanţă – din motive atît negative, cît şi pozitive –, şi anume încercarea lui Chiril şi Metodiu de a-i converti la ortodoxie pe cehi şi moravi. Aceşti doi fraţi, călugări bizantini legaţi foarte de timpuriu de mediile slave, au încercat să îmbine convertirea slavilor cu consolidarea identităţii lor culturale. Au creat deci pentru limba slavă o scriere specială, alfabetul glagolitic. Principala zonă în care şi-au desfăşurat apostolatul a fost Moravia. Însă, cu toate că au avut o influenţă importantă şi de lungă durată în domeniile lingvistic şi liturgic, n-au reuşit să-i aducă la ortodoxie nici pe cehi, nici pe celelalte popoare din Moravia, astfel că Boemia şi Moravia s-au integrat în Creştinătatea latină romană. Acest episod i-a marcat totuşi îndeajuns pe slavi, ca şi pe alte popoare din Europa Centrală, pentru ca papa Ioan-Paul al II-lea să-i proclame pe Chiril şi Metodiu patroni ai Europei, alături de sfîntul Benedict de Nursia.

Perioada în care s-a produs creştinarea Europei Centrale, exceptînd apariţia Ungariei, a fost frămîntată din punct de vedere

politic. Principele Svatopluk (870-894) a creat un stat numit Marea Moravie. Boemia s-a desprins de acesta încă din 895. În jurul anului 1000, Moravia a fost disputată între Boemia şi Polonia, amîndouă creştinate. În 966, principele Mieszko, din dinastia Piasty, a trecut la creştinism. Polonia creştină a întreţinut relaţii uneori conflictuale, alteori prieteneşti cu vecinul ei, Imperiul Roman de Naţiune Germană. Un arhiepiscopat polon în sens strict a fost înfiinţat la Gniezno în anul 1000, la temelia lui stînd mormîntul sfîntului Adalbert. Împăratul Otto al III-lea a venit în pelerinaj la Gniezno în acelaşi an. În cele din urmă, în 1025, Boleslaw cel Viteaz a reuşit să se încoroneze rege al Poloniei. Pe parcursul secolului al XI-lea, centrul politic şi religios al ţării s-a deplasat spre sud, iar Cracovia a devenit capitala Poloniei. După cum vedem, procesul de creştinare se realizează atît în plan ecleziastic, cît şi în plan politic. În general, înălţarea unor episcopi la rang de mitropoliţi este legată de apariţia regilor. Ne vom mai întîlni cu întrebarea dacă, în Evul Mediu şi mai tîrziu, în perspectiva duratei lungi, există o specificitate a Europei Centrale ; să reţinem, oricum, în acest proces de constituire a Creştinătăţii, cît de mult favorizează Europa pe cale de a se naşte nu doar convertirea la creştinism, ci şi înfiinţarea de state monarhice. Europa a însemnat un ansamblu de regi. Instalarea creştinismului în aproape toată Europa Occidentală şi Centrală (la sfîrşitul secolului al XI-lea, au mai rămas păgîni doar locuitorii Prusiei şi ai Lituaniei) a fost însoţită de schimbări profunde în toponimie. Botezarea locurilor a fost la fel de importantă ca şi botezarea oamenilor. Reţele de toponime creştine, adeseori legate de pelerinaje, şi-au pus aşadar amprenta asupra Europei creştinate. La sfîrşitul secolului al XI-lea, toponimul cel mai răspîndit pe tot cuprinsul Creştinătăţii, din Polonia pînă în Spania, a fost Martin.

O mişcare europeană pentru „pace"

Lumea anului 1000 era una războinică şi violentă. Pe măsură ce luptele împotriva păgînilor rămîneau o amintire a trecutului, aceştia creştinîndu-se, conflictele între creştini, începînd chiar

de la cele locale, se extindeau. În acest context, pe teritoriul Creştinătăţii s-a dezvoltat, în jurul anului 1000, o puternică mişcare pentru pace. Pacea este unul dintre principalele idealuri promovate de creştinism, ideal întruchipat în liturghie de sărutul păcii. Iisus i-a lăudat pe făcătorii de pace, pe care a transformat-o într-una dintre valorile creştine de primă importanţă. Apariţia în sudul Franţei, la sfîrşitul secolului al X-lea, a unei mişcări pentru pace care s-a răspîndit în toată Europa apuseană în secolul al XI-lea este legată din punct de vedere istoric de naşterea a ceea ce a primit numele de feudalism. Deşi întronarea puterii seniorilor – despre care vom vorbi ceva mai departe – s-a făcut pe mai multe căi, predominantă a fost violenţa, slăbirea puterii centrale sub domnia ultimilor Carolingieni lăsînd cale liberă pentru abuzurile seniorilor. Pacea creştină era o noţiune eshatologică sacralizată, o prefigurare a păcii din paradis. Aşa încît mişcarea pentru pace din jurul anului 1000 s-a exprimat printr-o serie manifestări în care entuziasmul religios a ocupat un loc important. Primii protagonişti ai mişcării au fost Biserica şi masele ţărăneşti. Unii au văzut aici un soi de revoltă populară deturnată şi exploatată de Biserică. Aceste manifestări, cărora Biserica le-a dat forma unor concilii la care participau şi laici, au răspîndit noile realităţi religioase ale Creştinătăţii: cultul moaştelor şi miracolele. Tot acum se adoptă însă un prim val de reglementări pentru protejarea celor slabi: ţăranii, neguţătorii, pelerinii, femeile şi – fiindcă Biserica n-a scăpat ocazia – clericii. Pe scurt, a avut loc o afirmare, în faţa Europei războinicilor, a Europei „celor fără arme". Mişcarea pentru pace a fost însă deturnată de seniori şi de liderii politici în propriul lor interes. Mai întîi, măsurile luate în favoarea păcii au constat nu atît în eliminarea totală a violenţei, cît în canalizarea şi reglementarea acesteia. Este vorba despre armistiţiul lui Dumnezeu, care impunea încetarea conflictelor armate în anumite momente stabilite dinainte. Pe de altă parte, respectarea păcii şi – obiectiv mai puţin ambiţios – a armistiţiului a fost asigurată de către cei care erau învestiţi atît cu o forţă militară importantă, care se transforma în forţă de menţinere a ordinii, cît şi cu o legitimitate de guvernare şi, în consecinţă, de pacificare. În 1024, într-o adunare ţinută pe malul Meusei, regele

francilor, Robert cel Pios, şi împăratul Henric al II-lea proclamaseră o pace universală. Mai tîrziu, pacea a fost impusă de către deţinătorii locali ai puterii. Pacea lui Dumnezeu a devenit pacea regelui sau, în unele regiuni precum Normandia, pacea ducelui. S-a transformat astfel într-unul dintre cele mai importante instrumente care le permiteau regilor să-şi consolideze puterea în regatele lor. Pacea şi-a pierdut nimbul eshatologic şi sacru pe care-l avusese în jurul anului 1000. A rămas totuşi un ideal de natură religioasă şi, la nivel „naţional", apoi „european", a constituit pînă astăzi unul dintre marile ţeluri colective ale continentului. Ludovic al IX-lea (Sfîntul Ludovic), regele Franţei, a fost în secolul al XIII-lea un arbitru, un făcător de pace, un conciliator, cum i s-a spus, tocmai pentru că reputaţia lui de sfînt i-a permis să îndeplinească mai bine decît alţii o misiune care, la origine, era sacră.

Un nou sanctuar european în Spania: Sfîntul Iacob din Compostella

Tot în jurul anului 1000 a început şi eliberarea Peninsulei Iberice din mîinile musulmanilor, fenomen numit mai tîrziu *Reconquista*. La începutul secolului al IX-lea s-a produs un eveniment esenţial. În Galicia, la Compostella, într-un loc numit Cîmpul Stelei (*Campus Stellae*), pe amplasamentul unei foste necropole vizigote, s-a descoperit, ca urmare a unor lumini şi apariţii extraordinare, mormîntul sfîntului apostol Iacob, care, se spunea, eşuase acolo într-o ambarcaţiune după ce suferise martiriul[1]. După ce a fost descoperit pe la 820-830, acest mormînt, deasupra căruia s-au înălţat sanctuare din ce în ce mai somptuoase, a devenit treptat centrul unui pelerinaj care, începînd cu secolul al XII-lea, a fost unul dintre primele trei ca importanţă în lumea creştină, alături de pelerinajele la Ierusalim şi Roma. Pe parcursul luptelor contra

1. Conform legendei, după ce sfîntul Iacob a fost martirizat la Ierusalim, tovarăşii săi i-au luat trupul cu ei pe o corabie. Călăuziţi de Providenţă, au navigat apoi pînă pe coastele Spaniei (vezi şi p. 94) (n.t.).

musulmanilor, sfîntul Iacob a început să fie considerat sprijinitorul creştinilor în bătălii şi a primit numele de Matamoros – omorîtorul de mauri. Mormîntul sfîntului Iacob a atras pelerini din întreaga Creştinătate şi a dat naştere astfel unui mare pelerinaj european, deşi recent s-a afirmat că perioada de maxim succes a pelerinajului nu a fost Evul Mediu, ci epoca modernă. De asemenea, afirmarea sanctuarului de la Compostella confirmă importanţa periferiilor în construcţia Europei.

Creştinii care se menţinuseră în nordul Spaniei şi care trebuiau să îndure incursiunile musulmanilor, mai ales pe cele conduse de al-Mansur (Barcelona este jefuită în 985, iar sanctuarul de la Compostella în 997), se organizau totuşi, şi nu numai pentru a rezista, ci şi pentru a-i ataca pe musulmani. Regatul Pamplonei, în secolul al X-lea, a însemnat un progres evident în organizarea militară şi politică a creştinilor, care, după moartea lui al-Mansur şi asasinarea nepotului acestuia în 1009, au fost pregătiţi să profite de criza Spaniei musulmane.

Afirmarea Europei

Cu toate acestea, în Răsărit, evoluţia negativă a relaţiilor cu Bizanţul a îndepărtat – definitiv, după cum avea să se dovedească – Creştinătatea latină de Imperiul Bizantin. Ottonienii au mai încercat să evite ruptura. Deşi a fost uns împărat la Roma, Otto I l-a căsătorit în 972, în semn de împăcare, pe fiul său Otto al II-lea cu prinţesa bizantină Teofano, care a exercitat regenţa în prima parte a minoratului lui Otto al III-lea, din 983 pînă în 991. De altfel, la curtea lui Otto al III-lea exista o influenţă bizantină importantă, iar Europa creştină a anului 1000 nu era complet separată nici de Bizanţ, nici de lumea slavă ortodoxă. Henric I, regele francilor (1031-1060) şi nepot al lui Hugo Capet, s-a căsătorit în 1051 cu prinţesa Ana de Kiev, rusoaică şi de religie ortodoxă.

De-a lungul întregii perioade carolingiene şi postcarolingiene, în secolele al IX-lea şi al X-lea, textele menţionează termenul Europa mai des decît s-a afirmat; contrar spuselor unora, nu

este vorba despre o denumire strict geografică, expresie care, de altfel, nici nu are sens. Denumirile geografice nu sînt chiar atît de naive. Folosirea termenului Europa exprima aşadar sentimentul unei anumite comunităţi anterioare creştinării; începînd însă cu secolul al XI-lea, deşi sentimentul acestei identităţi colective se menţine şi chiar se consolidează la „europeni", el este exprimat cel mai adesea printr-un nou termen: Creştinătate. Mantia de ceremonie a împăratului Henric al II-lea (1002-1024), succesorul lui al Otto III-lea, păstrată la Bamberg, ilustrează dimensiunile cosmice ale visului imperial. Semnele Zodiacului se îmbină cu imaginea lui Hristos şi cu cea a Sfintei Fecioare, precum şi cu reprezentări de sfinţi şi îngeri. Pe marginea mantiei, un înscris în latină îl glorifică pe monarh: „O, tu, mîndrie a Europei, Caesar Henric, preafericitule, fie ca Acela ce domneşte în veci să-ţi mărească împărăţia"[1].

1. Imagine şi comentarii în Michel Pastourau şi Jean-Claude Schmitt, *Europe. Mémoires et emblèmes*, Éditions de l'Epargne, Paris, 1990, pp. 74-75.

CAPITOLUL IV

Europa feudală (secolele XI-XII)

Perioada de afirmare a Creştinătăţii este şi perioada cînd realitatea care va deveni pînă la urmă Europa cunoaşte începutul unui mare avînt, numai că acest avînt ar fi putut întîmpina rezistenţă ceva mai devreme şi nu a luat în mod inexorabil direcţia unei unificări a viitoarei Europe. Mă voi strădui în primul rînd să subliniez trăsăturile comune pe care această perioadă le lasă moştenire Europei. Se poate vorbi de un strat feudal european.

Progrese în agricultură

Trebuie să plecăm din nou de la realitatea fundamentală: Europa feudală este rurală, iar Europa pămîntului este esenţială. Astăzi, cînd numărul şi ponderea ţăranilor au scăzut în mod considerabil în Europa, economia rurală rămîne totuşi o dată de primă importanţă şi una dintre problemele cele mai spinoase ale Comunităţii Europene. Lumea cu care se confruntă PAC (Politica Agricolă Comună) îşi are originea în Evul Mediu. Este o lume în care agricultura cerealieră se afirmă din ce în ce mai mult. Europa va fi o lume a pîinii. Se afirmă şi două băuturi dominante: vinul – a cărui importanţă este sporită după cucerirea romană prin utilizarea lui în cultul creştin şi datorită căruia viţa-de-vie ajunge să fie cultivată şi dincolo de ceea ce se consideră a fi limita ei climatică, pînă în nordul Franţei şi sudul Angliei – şi berea fără hamei, precursoarea berii din zilele noastre. Această distincţie între o Europă a vinului şi o Europă a berii este atît de categorică

încît, în secolul al XIII-lea, franciscanii vor lua obiceiul să vorbească despre împărţirea mănăstirilor ordinului în mănăstiri pe vin şi mănăstiri pe bere. În vest se afirmă şi o a treia Europă, cea a cidrului. Începînd cu anul 1000, viaţa rurală cunoaşte, în ciuda unor diferenţe şi nuanţe regionale, o destul de mare uniformitate, iar această uniformitate este marcată de progrese tehnice importante. Mă refer la semnele unei eficienţe sporite a muncii oamenilor, mai ales în ceea ce priveşte activitatea de bază, altfel spus lucrările de pregătire a solului. Arhaicului plug fără avantren îi ia locul, mai ales pe cîmpiile din nordul Europei, plugul cu brăzdar asimetric şi cormană, însă mai important, poate, este faptul că lemnul a lăsat astfel locul fierului. Această agricultură a plugului beneficiază şi de progresele înregistrate la nivelul tracţiunii. Măgarul şi catîrul în sud, iar boul în nord continuă să se impună ca animale de tracţiune, dar, pe cîmpiile din nord, calul îşi face loc în dauna boului, impunîndu-se în secolul al XII-lea în gospodăriile ţăranilor din Flandra. Chiar dacă importanţa aşa-zisei revoluţii produse de apariţia jugului care măreşte capacitatea de tracţiune a animalului a fost exagerată, introducerea acestuia atestă o voinţă de a ameliora metodele folosite în agricultură.

Tot în nord începe să se contureze o inovaţie care va fi foarte importantă pentru creşterea randamentelor şi pentru diversificarea culturilor. Este vorba despre introducerea în sistemul de rotaţie a culturilor, în mod tradiţional bienale, pămîntul fiind lăsat periodic în pîrloagă să se odihnească, a unei a treia bucăţi de teren care antrena o rotaţie trienală, ceea ce permitea introducerea leguminoaselor şi creşterea randamentelor prin posibilitatea de a obţine două recolte pe an.

Într-o epocă în care sîntem tot mai sensibili la problemele legate de mediu şi la variaţiile climatice, se cuvine să observăm – cum s-a mai făcut, de altfel – că e posibil ca „Dumnezeu să fi pus şi el mîna", cum a spus Marc Bompaire, la avîntul de după anul 1000. Se pare că, între anii 900 şi 1300, Europa a cunoscut un optimum climatic marcat de o creştere a temperaturilor medii cu unu pînă la două grade şi de o umiditate mai redusă care a favorizat culturile cerealiere.

Încelularea

Perioada anului 1000 şi a deceniilor următoare este esenţială pentru restructurarea socială şi politică a spaţiului creştin, care a lăsat urme adînci în organizarea teritorială a Europei. Dată fiind importanţa castelului feudal în cadrul acestei organizări, istoricii au preluat, pentru a o desemna, un cuvînt italian din importanta lucrare a lui Pierre Toubert despre *Latium*-ul medieval: *incastellamento*, „încastelare". Extinzînd vocabularul la întregul teritoriu medieval, Robert Fossier a propus să se vorbească despre un fenomen de „încelulare". Care sînt celulele esenţiale ale acestei organizări? Castelul, evident, dar şi alte trei celule de bază: domeniul seniorial, satul şi parohia. Domeniul seniorial desemnează teritoriul dominat de castel, care înglobează pămînturile şi ţăranii peste care se întinde stăpînirea seniorului. Un asemenea domeniu cuprinde aşadar pămînturi, oameni şi venituri rezultate atît din exploatarea terenurilor, cît şi din feluritele taxe şi impozite achitate de ţărani; la toate acestea se adaugă un ansamblu de privilegii pe care seniorul şi le exercită în virtutea dreptului său de a porunci numit în franceză *ban*. Cum această organizare exista practic în întreaga Creştinătate, istoricii au propus înlocuirea expresiei de *sistem feudal* cu aceea de *sistem seniorial*; feudalitatea, termen cu caracter strict juridic, ar desemna astfel o organizare mai restrînsă, în cadrul căreia seniorul se află în fruntea unui fief pe care îl primeşte ca vasal de la un senior situat pe o treaptă ierarhic superioară.

Sat şi cimitir

Pe domeniile senioriale întîlnim cel mai adesea grupări de ţărani şi supuşi numite sate. Satul, care înlocuieşte habitatul dispersat din Antichitate şi din Evul Mediu, se generalizează în Creştinătatea secolului al IX-lea, iar dacă în Europa zilelor noastre castelul nu mai există în peisaj decît ca amintire şi simbol, adeseori în ruine, forma satului medieval subzistă în schimb în

toată Europa Occidentală. Satul s-a născut prin gruparea caselor şi a terenurilor agricole în jurul a două elemente esenţiale, biserica şi cimitirul. Robert Fossier consideră, şi pe bună dreptate, că cimitirul este elementul principal, fiind uneori chiar anterior bisericii. Întîlnim aici una dintre caracteristicile de profunzime ale societăţii medievale, pe care aceasta a lăsat-o moştenire Europei. Este vorba despre relaţiile dintre vii şi morţi. Una dintre cele mai importante transformări pe care le-a cunoscut Occidentul din Antichitate pînă în Evul Mediu a fost instalarea de către cei vii a morţilor în oraşe şi apoi în sate. Lumea antică privea cadavrul cu teamă şi chiar cu repulsie. Morţilor li se consacra un cult doar în intimitatea familiilor sau în afara spaţiilor locuite, de-a lungul drumurilor. Creştinismul operează o transformare radicală. Mormintele în care se odihnesc trupurile strămoşilor sînt integrate în spaţiul urban. Evul Mediu nu va face altceva decît să întărească relaţiile deja strînse dintre cei vii şi cei morţi. Este rezultatul creării în secolul al XII-lea a unui al treilea loc în lumea de dincolo, purgatoriul. În primul rînd însă, din secolul al XI-lea, sub influenţa ordinului monastic de la Cluny, papalitatea instituie o comemorare a morţilor pe 2 noiembrie, a doua zi după Sărbătoarea Tuturor Sfinţilor. În felul acesta, sfinţii, morţi iluştri, sînt puşi alături de mulţimea celorlalţi morţi. În păturile superioare ale societăţii feudale, „cultul" strămoşilor este o legătură esenţială care fundamentează şi consolidează neamurile şi familiile. De exemplu, la sfîrşitul secolului al XI-lea, contele de Anjou, Foulques le Réchin, refăcînd şirul strămoşilor săi, se opreşte la cei mai vechi dintre cei cunoscuţi şi declară: „Ce-a fost înainte nu cunosc, fiindcă nu ştiu unde-mi sînt îngropaţi strămoşii".

Dinastiile s-au grăbit să creeze necropole regale: Bamberg în Germania, Westminster în Anglia şi Fontevrault în Anjou pentru primii Plantageneţi, San Isidoro de León pentru regii Leónului şi Castiliei, conţii de Flandra fiind îngropaţi la Saint-Bavon-de-Gand, iar regii Franţei la Saint-Denis.

Parohia

Alături de cimitir, biserica reprezintă centrul satului. Ea constituie în general şi centrul altei celule esenţiale, care cuprinde nu numai satul, ci chiar şi oraşul: parohia. Instituţia parohială va deveni stabilă abia în secolul al XIII-lea, însă, cel mai adesea, chestiunile care vor fi rezolvate între secolele al XI-lea şi al XIII-lea au primit deja o soluţie în satele din secolul al XI-lea. Problema este în primul rînd una teritorială. Mai delicată este instalarea parohiilor în cartierele oraşelor şi în spaţiile rurale deschise. În cazul satului, biserica joacă în mod firesc pentru ţărani rolul de parohie, care înseamnă un grup de credincioşi aflaţi sub autoritatea unui preot ce va fi numit paroh. Parohia defineşte o serie de drepturi: dreptul credinciosului de a primi sfintele taine, dreptul preotului de a percepe anumite redevenţe. Administrarea sfintelor taine – la care enoriaşii au dreptul, însă care ţine totodată de monopolul parohiei – îi asigură săteanului zi de zi, de-a lungul întregii sale vieţi, o legătură strînsă cu biserica parohială, cu preotul şi cu ceilalţi enoriaşi din parohie.

O pătură superioară: nobilimea

După anul 1000, în cadrul grupului seniorial se distinge, se afirmă o pătură superioară, nobilimea. Nobleţea este legată de putere, de bogăţie, dar se sprijină înainte de toate pe stirpe. Nobilimea este o clasă de prestigiu, preocupată să-şi exteriorizeze rangul mai cu seamă printr-un anumit comportament social şi religios: dărnicia. Împărţirea de daruri indivizilor şi în special grupurilor religioase, abaţiilor şi sfinţilor este principala manifestare a nobleţii.

Dar de unde vin nobilii? Pentru unii, este vorba de o continuare a Antichităţii romane; pentru alţii, de o creaţie a Evului Mediu, cînd nobleţea s-ar fi născut din statutul de om liber rezervat unei elite.

Oricum, în Evul Mediu, s-a afirmat în întreg Occidentul o pătură superioară „mîndră de vechimea ei, bizuindu-se pe bogăţia

şi pe alianţele sale, precum şi pe rolul public pe care îl exercită în detrimentul suveranului sau cu ajutorul lui", după cum spunea Léopold Génicot. Această pătură se bucură de privilegii politice şi judiciare, precum şi de o înaltă consideraţie socială. Prestigiul ei, repet, se sprijină înainte de toate pe stirpe; de aceea, înnobilarea de către regi şi principi a unor oameni ce nu erau de stirpe aleasă a apărut abia mai tîrziu, a fost limitată şi nu le-a adus celor înnobilaţi consideraţia pe care o atrăgea după sine obîrşia.

Chiar dacă astăzi, în Europa, nu mai există decît o umbră a nobilimii născute în Evul Mediu, şi aceea inegal răspîndită, noţiunile de nobil şi de nobleţe rămîn la loc de frunte printre valorile occidentale. Aceasta deoarece, încă din Evul Mediu, alături de nobleţea moştenită prin naştere, apare ideea unei nobleţi dobîndite prin caracter, prin comportament, prin virtute. De altfel, moraliştilor le place să opună această nobleţe dobîndită nobleţii înnăscute, care nu este numaidecît justificată de nobilul însuşi. Termenul se numără printre cei în jurul cărora se leagă una dintre discuţiile europene importante cu privire la aprecierea valorică a bărbaţilor şi a femeilor.

Cavaleri şi curtoazie

Mai prejos în rang decît nobilii, în jurul anului 1000 îşi face apariţia, mai clar şi mai bine reprezentat numeric, încă un tip social, cavalerul. Desprins din *miles*, definit în Imperiul Roman, dar şi la barbarii romanizaţi prin acelaşi termen, care indică doar o funcţie – cea războinică (căci *miles* este un soldat) –, cavalerul evoluează în preajma anului 1000. Cuvîntul se referă la o elită, adesea legată de castel şi de senior, compusă din combatanţi specializaţi în lupta călare şi consacrîndu-se, alături de luptele reale în slujba seniorului, unor practici care ţin deopotrivă de divertisment şi de antrenament: turnirurile. Aceste turniruri stîrnesc ostilitatea Bisericii, care vede în ele caracterul agresiv – inclusiv faţă de ea însăşi – al unor bărbaţi ce îndeplinesc a doua funcţie indo-europeană (*bellatores*) şi nu ezită să facă vărsare de sînge, lucru interzis clericilor. Se pare că dezlănţuirile cavalerilor

au reprezentat una dintre principalele cauze ale revoltei ce a dus la mişcarea pentru pace din jurul anului 1000, despre care am mai vorbit. În timp, aceştia vor fi „civilizaţi" de către Biserică. În mare parte pentru a le canaliza violenţa, Biserica se străduieşte să o îndrepte spre ţeluri pioase: ocrotirea bisericilor, a femeilor, precum şi a celor ce nu poartă arme şi, în scurt timp, după cum vom vedea, lupta împotriva necredincioşilor, dincolo de hotarele Creştinătăţii. Pînă la urmă, cel tîrziu în secolul al XII-lea, Biserica va obţine o victorie relativă asupra cavalerilor. Intrarea în rîndurile acestora se făcea printr-o ceremonie care, la sfîrşitul adolescenţei, reprezenta pentru viitorii cavaleri atît un rit de iniţiere, cît şi unul de trecere. Ceremonia consta în actul de a-i încredinţa armele tînărului războinic, aşa cum se făcea la popoarele germanice. Deşi Biserica nu a schimbat cu nimic încredinţarea pintenilor, rit absolut laic, ea a introdus binecuvîntarea armelor specifice cavalerului, lancea cu flamură, pavăza împodobită cu blazon şi spada. De asemenea, a conferit îmbăierii dinaintea ceremoniei un simbolism creştin legat de puritate. De la sfîrşitul secolului al XII-lea, ea a impus la finalul ceremoniei de încredinţare a armelor o pregătire morală constînd într-o noapte de meditaţie religioasă. De maximă importanţă pentru viitorul european al fenomenului cavaleresc este formarea, încă din Evul Mediu, a unui mit al cavalerului. Acest mit a fost creat sau cel puţin propagat de o literatură specializată, şi cred că este momentul potrivit pentru a sublinia importanţa locului pe care îl ocupă literatura în moştenirea lăsată Europei de epoca medievală. Mitul cavalerului a început să fie organizat în cîntecele de gestă. Cele două aspecte ale cavalerului, vitejia în luptă şi pietatea, s-au întrupat, încă de la sfîrşitul secolului al XI-lea, în cei doi eroi din *Cîntul lui Roland*, respectiv Roland şi Olivier. Aici, cavalerii sînt glorificaţi ca slujitori de primă importanţă ai regilor, graţie virtuţilor cavalereşti, vitejia în luptă fiind pusă în serviciul fidelităţii faţă de suzeran. Cavalerii din cîntecele de gestă au avut urmaşi care s-au bucurat de cel puţin tot atîta succes ca şi ei. Aceştia au fost eroii romanelor de aventuri, care au avut două mari surse: istoria antică transfigurată – Enea, Hector şi Alexandru Macedon – şi „materia din Bretania", adică isprăvile unor eroi

celtici cu o existenţă mai degrabă imaginară decît istorică, în frunte cu faimosul Arthur. Acest imaginar, esenţial pentru ceea ce va fi imaginarul european, a elaborat în secolul al XIII-lea, după ce mai înainte crease un erou mitic, „cavalerul rătăcitor", o temă care a ilustrat clasa cavalerilor prin reunirea unor eroi cu o întreită origine. Este vorba despre tema celor „Nouă Eroi", o istorie sacră a cavalerilor ce adună laolaltă eroii antici (Hector, Alexandru Macedon şi Cezar), biblici (Iosua, David şi Iuda Macabeul) şi creştini (Arthur, Carol cel Mare şi Godefroi de Bouillon). Imaginarul cavaleresc, plăsmuit din isprăvi războinice şi devotament faţă de cei slabi (femei, oameni sărmani etc.), a supravieţuit cu atît mai bine epocii medievale cu cît epitetul „cavaleresc", deşi în mare parte modelat de Biserică, păstrează o serie de valori laice într-o Europă ce se îndepărtează treptat de valorile ei strict creştine. Pe de altă parte, în Evul Mediu, dimpotrivă, Biserica păstrase distanţa faţă de valorile cavalereşti, care rămăseseră, din punctul ei de vedere, prea barbare. Cum a spus Jean Flori: „Dărnicia nu-i totuna cu iubirea creştinească, iar darul nu-i milostenie".

Cavalerii întreţin strînse legături cu un alt comportament feudal, curtoazia. Instituţia cavalerească şi curtoazia au fost lăsate împreună moştenire Europei moderne. Curtoazia, cum arată şi etimologia termenului, este definită de bunele maniere care, se presupune, au domnit la curţile regilor şi principilor. Este interesant de observat că aceşti principi pot fi atît bărbaţi, cît şi femei şi că, dacă universul cavaleresc este unul masculin prin însăşi esenţa lui, curtoazia desemnează în schimb un univers în care femeia este omniprezentă. Fie pentru a da tonul şi a reuni în jurul ei scriitori şi artişti – precum Marie, contesă de Champagne (1145-1198), şi, dacă nu cumva e doar o legendă, Alienor de Aquitania, regină a Angliei la sfîrşitul secolului al XII-lea –, fie pentru a constitui obiectul admiraţiei şi al protecţiei din partea bărbaţilor ce o înconjoară. Aceste valori şi comportamente trebuie puse în legătură cu bunele maniere a căror importanţă a fost evidenţiată de sociologul Norbert Elias, care le-a găsit originea în Evul Mediu, mai precis în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Aceste bune maniere, pe care sociologul amintit le-a descris şi

explicitat în *Procesul civilizării*[1], au constat în mare măsură în şlefuirea comportamentului la masă, ceea ce a adus igienă şi politeţe într-o societate care nu a adoptat furculiţa decît atunci cînd Evul Mediu era cu adevărat pe sfîrşite. Să nu mănînci laolaltă cu alţii din aceeaşi farfurie, să nu scuipi, să te speli pe mîini înainte de masă şi după – tot acest ansamblu de gesturi s-a născut în epoca medievală şi a dăinuit pînă în zilele noastre. Celălalt spaţiu în care se învaţă bunele maniere este mănăstirea. Hugues, marele pedagog, canonic în celebra mănăstire Saint-Victor din mahalalele Parisului (circa 1090-1141), alcătuieşte un *De instructione novitiorum* menit să modeleze la tinerii novici disciplina gestului, a cuvîntului şi a purtărilor la masă, după cum a arătat Jean-Claude Schmitt. Curtea a fost o importantă vatră a procesului de civilizare, dar nu trebuie să uităm nici că, moştenitor al Antichităţii, Evul Mediu a opus bunele maniere ale oamenilor de la oraş moravurilor grosiere ale celor de la ţară. Urbanitatea, politeţea (*urbs* este termenul latinesc pentru „oraş", iar *polis* cel grecesc) au fost opuse lui *rus*, spaţiul rural, vatră a rusticităţii. De asemenea, să nu uităm că romanii stăteau lungiţi pe paturi cînd mîncau, în vreme ce europenii din Evul Mediu au impus obiceiul de a mînca aşezaţi la masă, ceea ce îi deosebeşte de majoritatea asiaticilor şi africanilor.

Evoluţia căsătoriei

În cadrul mutaţiei la nivelul sentimentelor şi moravurilor ce se conturează la începutul perioadei feudale, noile ipostaze ale iubirii ocupă un loc aparte. Aceste noi manifestări amoroase se elaborează pe fondul evoluţiei decisive prin care trece acum căsătoria. Element important al reformei gregoriene (despre care vom mai vorbi), căsătoria îşi datorează Bisericii noile caracteristici ce au rezistat fără mari schimbări, pe tot cuprinsul Europei, pînă aproape de zilele noastre. Căsătoria devine pe de o parte clar monogamă, în condiţiile în care aristocraţia menţinuse înainte

1. Trad. rom. de Monica-Maria Aldea, Polirom, Iaşi, 2002 (n.t.).

o poligamie de fapt, iar pe de altă parte indisolubilă. Ca urmare, repudierea soţiei este dificilă. Sfîntul Scaun tinde să-şi rezerve decizia în asemenea situaţii, iar motivul principal – şi aproape singurul acceptat – este tocmai consangvinitatea, definită cu stricteţe pînă la a patra generaţie şi controlată cu mare grijă de către Biserică. Concomitent şi, neîndoielnic, ca reacţie la consolidarea regulilor matrimoniale, adulterul, care pare să ia amploare, este foarte aspru pedepsit. Aspectul esenţial este, fără doar şi poate, acela că, dacă înainte căsătoria era un contract civil, acum ea devine tot mai mult o chestiune religioasă supravegheată de Biserică. Aceasta reuşeşte să împuţineze căsătoriile „aranjate" proclamînd că unirea dintre cei doi soţi trebuie să se facă prin consimţămînt reciproc, ceea ce ameliorează statutul femeii, cu toate că familia şi bărbaţii continuă să-şi joace rolul. În secolul al XII-lea, căsătoria intră pe lista tainelor care pot fi administrate doar de preoţi. Controlul menit să ducă la evitarea căsătoriilor consangvine se face în principal prin proclamarea, devenită obligatorie după Conciliul Lateran IV din 1215, a anunţurilor solemne cu privire la căsătorii, afişate în biserica unde trebuie să aibă loc ceremonia. Totuşi, celebrarea căsătoriei are nevoie de timp ca să pătrundă pe deplin în edificiul eclezial. Pînă în secolul al XVI-lea, ea va avea loc cel mai adesea nu înăuntrul, ci în faţa bisericii.

Iubirea curtenească

În legătură cu evoluţia relaţiilor dintre sexe, s-a reţinut în special apariţia unor noi forme de iubire, desemnate în general prin expresia „iubire curtenească" sau, mai restrictiv, prin aceea de *fin' amor*. Aceste noi forme de iubire se elaborează după modelul riturilor feudale. După cum vom vedea, ritualul fundamental al feudalităţii este omagiul adus de vasal seniorului. În cazul iubirii curteneşti, femeia, doamna, ia locul seniorului. Iar bărbatul îi aduce omagiul său şi îi jură credinţă. Naşterea şi semnificaţia iubirii curteneşti au fost îndelung discutate. Deşi nu încape îndoială că la început tema a fost tratată mai cu seamă de trubadurii occitani şi ar fi putut suferi influenţa poeziei de dragoste arabe,

cred că aceste influenţe nu trebuie exagerate. Este remarcabil că *la fin' amor* şi, în mai mică măsură, iubirea curtenească nu se pot naşte şi dezvolta decît în afara căsătoriei. Un exemplu tipic este dragostea care îi uneşte pe Tristan şi Isolda. Această iubire intră, practic, în contradicţie cu acţiunea Bisericii asupra căsătoriei. Ba chiar, uneori, a dobîndit un caracter aproape eretic. Marea întrebare este însă: era vorba de o iubire platonică sau de una ce includea relaţii sexuale? Şi, în continuarea acestei întrebări: iubirea curtenească a fost o iubire reală sau una imaginară? S-a dezvoltat în realitatea socială trăită sau doar în literatură? Incontestabil, iubirea curtenească a avut o anumită influenţă asupra practicii reale a iubirii şi asupra exprimării în fapt a sentimentelor amoroase. Cred însă că ea a fost înainte de toate un ideal care nu a prea ajuns să pătrundă în practică. Şi, mai ales, a fost o iubire aristocratică, astfel încît este puţin probabil să se fi propagat în rîndul maselor.

O altă întrebare esenţială şi, în acelaşi timp, greu de lămurit pe care o ridică iubirea curtenească este dacă aceasta a fost sau nu legată de o promovare a femeii. În ce mă priveşte, mă voi alătura cu plăcere opiniilor lui Charles Huchet şi Georges Duby. Huchet a scris că *la fin' amor* a fost trăită „ca artă de a ţine femeia la distanţă prin cuvinte". Iar Georges Duby a afirmat că „în realitate, bărbaţii conduceau acest joc". Prin urmare, s-ar părea că iubirea curtenească nu le-a adus femeilor din rîndurile nobilimii decît un omagiu iluzoriu. Vom vedea însă ce se poate spune despre acest lucru cînd vom vorbi despre Fecioara Maria şi cultul marial.

Iubirea curtenească a avut şi un manual, a cărui influenţă a fost extrem de puternică. Este vorba de *Tratatul despre iubire* (*Tractatus de amore*) scris de André le Chapelain în 1184. Putem considera că iubirea curtenească şi îndeosebi *la fin' amor* se înscriu în eforturile de cizelare a moravurilor despre care am vorbit în legătură cu comportamentul la masă. Danielle Régnier-Bohler a definit *la fin' amor* drept „o erotică a stăpînirii dorinţei". Rafinarea iubirii nu a împiedicat, după cum s-a arătat deja, ca iubirea curtenească să facă loc vulgarităţii şi chiar obscenităţii, mai ales în opera celui dintîi mare poet al iubirii curteneşti,

Guillaume al IX-lea de Aquitania (1071-1126). Şi totuşi, într-o carte celebră a lui Denis de Rougemont, iubirea curtenească a fost definită drept „iubirea modernă". Mitul lui Tristan şi al Isoldei, dus mai departe de o literatură abundentă şi de o creaţie muzicală uneori genială, a făcut ca, în Europa, acest prototip al amanţilor legaţi prin iubirea curtenească să dăinuiască pentru multă vreme.

Abélard şi Heloïse: intelectuali şi iubiri moderne

Putem pune în rînd cu aceşti amanţi şi un alt cuplu celebru, care a oferit o variantă originală a iubirii curteneşti, doar că acum povestea e adevărată. Este vorba despre Abélard şi Heloïse. Se cunoaşte povestea acestui filozof şi preceptor care, în pragul maturităţii, intră într-o relaţie amoroasă pasională cu foarte tînăra sa elevă, relaţie din care se naşte un copil. Povestea este cît se poate de dramatică şi de romanescă: familia fetei se răzbună, iar Abélard e scopit; cei doi sînt închişi fiecare în cîte o mănăstire, Abélard la Saint-Denis şi la Saint-Gildas-de-Rhuys, în Bretania, iar Heloïse în abaţia Paraclet din Champagne, închinată Sfîntului Duh. Iubirea dintre cei doi foşti amanţi nu se va stinge decît o dată cu moartea lor, mărturie stînd o relaţie epistolară extraordinară, unică. Povestea lui Abélard şi Heloïse oferă răspunsuri la unele întrebări, numai că nu ştim dacă aceste răspunsuri pot fi generalizate. Că, în cazul lor, iubirea modernă este una carnală nu încape îndoială. Că această iubire tinde să se dezvolte în afara căsătoriei este iarăşi limpede. Abélard voia să-şi consfinţească legătura cu Heloïse, dar în termeni uluitor de moderni. Heloïse evocă dificultăţile întîmpinate de un „intelectual" care vrea să lucreze şi să se împlinească în cadrul căsătoriei. Problema iubirii curteneşti se întîlneşte aici cu o altă problemă a secolului al XII-lea, cea a apariţiei intelectualilor moderni. Iar această creaţie sentimentală şi existenţială a Evului Mediu este una dintre cele sortite să aibă un viitor măreţ în Europa modernă.

Sărutul pe gură

Indiferent dacă este vorba despre iubirea curtenească sau despre vasalitate, expresie juridică a feudalităţii, legăturile afective şi gesturile apărute în aceste două domenii dau naştere unui nou sentiment şi unor noi comportamente, sortite şi ele să dăinuie timp îndelungat în Europa. Cînd seniorul ia mîinile vasalului într-ale sale, cînd acesta din urmă îi aduce omagiul şi îi jură fidelitate, cînd îndrăgostitul ce respectă regulile iubirii curteneşti aduce omagiu doamnei sale şi-i jură să-i fie credincios, avem de-a face cu un demers care, dincolo de cadrele juridice şi rituale precise, se va răspîndi pentru multă vreme în întreaga societate. Noţiunea de fidelitate va exprima forţa unor noi legături personale. Este o schimbare profundă faţă de legăturile din societăţile antice. În Antichitate, principala legătură dintre oameni era aceea dintre un patron, un personaj cu putere şi influenţă, şi nişte subordonaţi care îl serveau în anumite condiţii, clienţii. Clientelismul, care, cu rare excepţii, nu va mai renaşte decît în lumea interlopă şi a organizaţiilor de tip mafiot, lasă locul fidelităţii care, în Europa modernă, va permite coexistenţa ierarhiei şi a individualismului. Să nu părăsim însă acest univers al fidelităţii şi al iubirii înainte de a sublinia succesul pe care îl va cunoaşte în Europa ritul său născut în Evul Mediu, şi anume sărutarea pe gură – la început, dar şi multă vreme după aceea, între bărbaţi (cum se vor săruta chiar şi liderii comunişti din Europa de Est). Sărut al păcii şi al omagiului, sărutul pe gură devine totodată sărut amoros. Iar cu această semnificaţie, va face o carieră strălucită în Europa.

Ordinele militare: militantismul

Tot în Europa feudală a secolelor al XI-lea şi al XII-lea apare, în legătură cu Cruciadele, o noutate în sînul ordinelor monastice. Este vorba despre ordinele militare, dintre care cele mai importante au fost ordinul Templierilor, ordinul Ospitalierilor sau al

Cavalerilor Sfîntului Ioan de la Ierusalim, ordinul german al Cavalerilor Teutoni, ordinul englez al Sfîntului Toma din Acra, precum şi diverse alte ordine din Peninsula Iberică, mai precis din spaţiul spaniol sau portughez. Aceste ordine sînt menite să lupte cu sabia, prin rugăciune şi prin convertire împotriva necredincioşilor şi a păgînilor. Ele reprezintă o importantă derogare de la regula conform căreia oamenii Bisericii nu trebuie să facă vărsare de sînge. Sfîntul Bernard de Clairvaux, care nu prea vedea cu ochi buni noutăţile, îi laudă totuşi pe cavalerii din *nova militia*, cum o numeşte el, care pornesc în cruciadă. Aceste ordine militare specifice trebuie însă plasate într-un climat general de creştinare a comportamentelor militare. Chiar dacă nu este militară, religia devine, la un nivel general, militantă. Aşa apare încă o noţiune sortită să se bucure de mare succes, şi anume militantismul.

Reforma gregoriană: separarea dintre clerici şi laici

Probabil că am făcut deja aluzie la marea mişcare din secolul al XI-lea, care a transformat în profunzime Biserica şi Creştinătatea. I s-a dat numele suveranului pontif care s-a distins cu acest prilej: Grigore al VII-lea, papă din 1073 pînă în 1085. Reforma gregoriană, pe care papalitatea a considerat-o la început un mijloc de a scoate Biserica de sub dominaţia laicilor şi de a o feri de intervenţiile lor – iar în particular, un mijloc de a se sustrage ea însăşi pretenţiilor împăratului german –, a condus, la un nivel mai general, la separarea dintre clerici şi laici, dintre Dumnezeu şi Cezar, dintre papă şi împărat. Opunîndu-se radical atît soluţiei adoptate de Biserica Ortodoxă în Imperiul Bizantin, unde împăratul era un fel de papă (cezaro-papismul), cît şi principiului de conducere al Islamului, care nu făcea deosebire între religios şi politic, Allah fiind cel care conduce şi reglementează totul, creştinismul latin defineşte, mai ales o dată cu reforma gregoriană, o anumită independenţă a laicatului, precum şi responsabilităţile lui specifice. Această reorganizare rămîne într-un cadru religios; laicatul face parte din Biserică, dar apare o separaţie care va

înlesni în Europa, în epoca Reformei, dar şi la sfîrşitul secolului al XIX-lea, apariţia, dincolo de laicat, a laicităţii.

Unul dintre principalii coordonatori ai reformei gregoriene, Humbert de Silva Candida, a scris: „Aşa cum clericii şi laicii sînt despărţiţi înăuntrul sfintelor sălaşe prin locuri şi slujbe, tot aşa trebuie să se deosebească şi în afara lor, după sarcinile pe care le au fiecare în parte. Laicii să se îngrijească doar de sarcina lor, treburile lumeşti, iar clericii, şi ei, de treburile lor, adică ale Bisericii. De aceea şi unii, şi alţii au primit reguli clare". Pe lîngă acest principiu general de distingere a clericilor de laici, reforma gregoriană a definit şi impus noi forme de organizare a societăţii. Această organizare a fost definită prin cîteva sintagme esenţiale: parohie, botezarea copiilor, celula familială, cununia religioasă, disciplina sacramentală, reglementarea moravurilor sub ameninţarea cu muncile iadului, rugăciunile pentru cei răposaţi (Hervé Martin). Jean-Claude Schmitt a semnalat chiar faptul că, în această epocă, pînă şi stafiile vin de pe lumea cealaltă ca să expună teze gregoriene. Înţelegem astfel forţa şi profunzimea acestei mişcări, una dintre cele mai puternice ca impact de lungă durată asupra Creştinătăţii europene.

Lupta dintre virtuţi şi vicii. Diavolul n-are astîmpăr

Secolele al XI-lea şi al XII-lea reprezintă şi perioada unei profunde mutaţii la nivelul credinţelor şi practicilor religioase, care va lăsa urme durabile în Europa. Am vorbit ceva mai înainte despre răspîndirea unui spirit combativ şi este clar că ascensiunea clasei cavalerilor are un rol important în acest sens. Extinzîndu-se, luptele ajung să pătrundă, în mod simbolic, dar profund, în universul sufletului şi al pietăţii. Mai mult ca niciodată, mîntuirea oamenilor, bărbaţi şi femei, depinde de rezultatul unui conflict permanent – acela dintre virtuţi şi vicii. Virtuţile sînt înfăţişate ca nişte cavaleri înarmaţi pînă în dinţi, iar viciile ca o gloată de războinici păgîni. Lumea păcatului este dominată mai mult ca niciodată de agresiunile diavolului, „duşmanul neamului omenesc", care se dezlănţuie în această perioadă, cînd dobîndeşte o

mare popularitate şi stîrneşte o spaimă sporită. În vreme ce teatrul, condamnat de Biserică în Evul Mediu timpuriu, încă nu a reapărut, iar dansul este considerat nici mai mult nici mai puţin decît o activitate diabolică, un teatru nebunesc se dezlănţuie în sufletele creştinilor supuşi ispitelor şi atacurilor din partea diavolului şi a ostaşilor săi, demonii. Iar Satan este maestrul de ceremonii. Necuratul poate chiar să se strecoare în trupurile oamenilor şi să-i posede. Manifestările de posesiune sînt precursoarele maladiilor care îşi vor găsi la sfîrşitul secolului al XIX-lea, în lucrările unor medici precum Charcot sau ale unor psihologi deveniţi psihanalişti, ca Freud, expresii laicizate, „ştiinţifice", şi vor solicita intervenţia acestor noi exorcişti. Aşa cum a scris Jérôme Baschet, „universul diabolic permite exprimarea unor fantasme multiforme". Diavolul îl înspăimîntă pe om şi-l torturează prin apariţii, halucinaţii, metamorfoze – poate lua, de pildă, înfăţişarea unor animale – şi fantasme al căror scop permanent este să-l împingă în păcat şi să-l transforme într-un candidat la chinurile iadului. Fireşte, Biserica organizează lupta contra diavolului şi a infernului; exorcismele, rugăciunile şi purgatoriul fac parte din arsenalul menit să asigure apărarea împotriva lui Satan. Dar, într-o lume în care puterea îmbracă totdeauna forme imperiale, acesta este pe cale să devină *l'imperador del regno doloroso*, cum îl va numi Dante.

Cultura populară

Europa diavolului se suprapune cu o Creştinătate în care apare sau reapare cultura populară. Creştinarea nu a fost la fel de profundă în cazul tuturor noilor creştini, iar acest lucru este valabil mai ales pentru ţărani. Biserica a condamnat şi combătut un întreg ansamblu de credinţe ce proveneau fie din Antichitatea romană, fie din trecutul barbar. Începînd cu secolul al XI-lea, în condiţiile în care lupta Bisericii se îndreaptă mai ales împotriva ereticilor, avîntul demografic şi economic sporeşte importanţa laicilor, iar castelul seniorial devine un punct de iradiere culturală unde seniorul şi ţăranii îşi afirmă identitatea în raport cu clerul,

a avut loc o naştere sau o renaştere a culturii populare. Cunoaştem această cultură mai ales prin intermediul textelor bisericeşti care o condamnă. Primul mare repertoriu de „superstiţii" a fost *Decretul* lui Burchard, episcop de Worms între 1000 şi 1025. El expune în amănunt perversiunile sexuale ale ţăranilor, ceremoniile menite să aducă ploaia, tradiţiile legate de copii şi de moarte. Un exemplu ne arată cum vechile datini păgîne şi noile obiceiuri creştine se pot întîlni: „Cînd un copil a murit fără botez, unele femei îi iau trupul neînsufleţit, îl duc în cine ştie ce loc ascuns şi-l străpung cu un ţăruş, zicînd că, dacă nu fac aşa, copilul are să se scoale din morţi şi o să poată face rău multora". Jean-Claude Schmitt a arătat cum teama de strigoi a dat naştere unor tradiţii şi rituri în care stafiile creştine se amestecă cu cele păgîne. De pe la sfîrşitul secolului al XII-lea, Biserica va încerca să utilizeze Purgatoriul pentru a face o selecţie între stafiile bune şi cele rele. Cultura populară scapă astfel în parte de la distrugerea de către Biserică în domenii în care aceasta nu are de oferit produse culturale la fel de satisfăcătoare: dansul sau procesiunile cu măşti constituie exemple în acest sens. Biserica reuşeşte de multe ori, dar nu întotdeauna, să ţină asemenea practici în afara sanctuarelor, iar cel mai adesea împrejurul lor. Legenda – şi ea o creştinare a vechii teme păgîne a eroului ce răpune monştri – sfîntului Marcel din Paris, episcop al acestui oraş în secolul al V-lea, care ar fi omorît un balaur ce trăia pe malul rîului Bievre, este reprezentată chiar şi în secolul al XII-lea, incorporată într-o procesiune ce dădea ocol bisericii Notre-Dame din Paris. De asemenea, într-o societate în care tradiţia orală este încă dominantă, o serie de poveşti populare se strecoară, doar superficial creştinate, în cultura savantă. În secolele al XIX-lea şi XX, marii folclorişti care susţin că există un folclor european şi îi inventariază, în special în Finlanda, temele se întorc în acest scop pe firul timpului pînă în Evul Mediu. Dacă mergem pînă în secolul al XIII-lea, Jean-Claude Schmitt ne prezintă uimitoarea credinţă – care poate fi întîlnită atît în centrul Franţei, cît şi în nordul Italiei – într-un cîine sfînt, protector al copiilor: sfîntul Guinefort. Tolerate de Biserică sub presiunea credincioşilor, apar procesiunile carnavaleşti, despre care ne-a rămas mai cu seamă o descriere legată de

Roma secolului al XIII-lea. Această formă de cultură populară va lua proporţii şi va deveni chiar mai festivă în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Ea se manifestă, în perioadele dinainte de Paşti, prin lupte de carnaval şi de lăsata secului cărora Brueghel cel Bătrîn le va da o minunată expresie picturală. Aşa cum vor arăta folcloriştii moderni, cultura populară este europeană, dar a asimilat un anumit număr de trăsături fundamentale de la diverse culturi precreştine. Ea a jucat ca atare un rol important în dialectica dintre unitate şi diversitate ce stă la temelia istoriei europene. Culturile celtice, germanice, slave, alpestre sau mediteraneene au supravieţuit astfel pornind de la avatarul lor medieval.

Monede şi carte

Robert Bartlett a arătat în mod convingător că fenomenul numit de el „europenizarea" Europei în Evul Mediu s-a manifestat, dincolo de cultul pentru sfinţi şi pentru unele prenume – „omogenizarea culturală a antroponimiei", cum spune el –, prin răspîndirea baterii de monede şi a cartelor. Cred că neputinţa Creştinătăţii medievale, după eşecul lui Carol cel Mare, de a impune o monedă unică sau măcar un mic număr de monede dominante în Europa a fost unul dintre principalele obstacole în calea constituirii unei arii economice medievale unificate. Totuşi, diversitatea monedelor nu trebuie să ne împiedice să vedem importanţa faptului că, acum, recurg la monedă nişte popoare care, înainte de a intra în lumea creştină, nu foloseau aşa ceva. La est de Rin, baterea de monede a început după anul 900. La mijlocul secolului al X-lea, ducii Boemiei au început să bată şi ei monede, iar de pe la 980, şi principii poloni. În Ungaria, introducerea monedelor a fost contemporană cu instaurarea primei ierarhii creştine (1000-1001). Bartlett poate deci să scrie că „anul 1000 a fost marcat de răspîndirea unor noi monede, de pe cursul mijlociu al Dunării pînă pe coastele Balticii şi ale Mării Nordului".

Celălalt instrument în slujba comunicării şi a puterii ce s-a răspîndit în întreaga Creştinătate au fost cartele, care încep să fie realizate şi să circule tot acum. Folosirea scrisului a jucat un rol

de primă importanţă în procesul de unificare a lumii creştine. Dar despre Europa cărţii vom mai vorbi. Aici aş vrea, urmîndu-l pe Robert Bartlett, să insist asupra importanţei unei Creştinătăţi a cartelor. Aceste texte cu valoare juridică prin care se statornicesc drepturi asupra unor terenuri, clădiri, persoane sau venituri şi care sunt un instrument esenţial atît în slujba dreptului, cît şi a celor bogaţi şi puternici au fost întocmite şi au circulat în toată Europa creştină. Fireşte, principalii utilizatori şi realizatori ai cartelor au fost clericii, însă înflorirea urbană şi răspîndirea notarilor, mai întîi în zona meridională a Creştinătăţii, a făcut loc laicilor. Dezvoltarea cartelor a dat naştere unor instituţii menite să joace un rol important în întreaga Creştinătate : cancelariile. Ne putem da seama cît de importante erau cartele cînd vedem ce panică l-a cuprins pe regele Franţei, Filip August, în momentul în care regele Angliei a pus mîna, cu prilejul bătăliei de la Fréteval, pe cufărul cu cartele monarhiei franceze (Tezaurul cartelor). S-a hotărît ca aceste arhive să nu mai umble dintr-o parte în alta, iar Sfîntul Ludovic a poruncit să fie păstrate într-un loc sfinţit, capela Saint-Nicolas, apoi Sfînta Capelă din palatul regal. Bartlett a evidenţiat felul cum cartele au ajuns să fie prezente în număr mare pînă în zonele periferice ale Creştinătăţii. Atît în cazul scrisului, cît şi al banilor, larga răspîndire a cartelor (şi a cartularelor, selecţii raţionalizate şi instrumentalizate de carte, colecţii menite să stea mărturie) şi a monedelor a antrenat trecerea de la o epocă sacră a acestor instrumente la o epocă a utilizării practice. Aşa se face că, paradoxal, tocmai Creştinătatea a secularizat aceste instrumente ale puterii şi bogăţiei în viitoarea Europă. În secolul al XII-lea, mai precis în 1194, după crearea şcolilor urbane, apare încă un instrument al dezvoltării şi al puterii, pe care Carol cel Mare nu făcuse decît să-l schiţeze : universităţile.

Pelerinajele

Această Creştinătate în mişcare este ilustrată de extraordinara dezvoltare a pelerinajelor. Imaginea construită de istoriografia tradiţională, cea a unui Ev Mediu imobil în care ţăranul este legat

de pămînt, iar majoritatea bărbaţilor şi a femeilor de ţinutul lor, singura excepţie fiind cîţiva călugări itineranţi şi aventurierii ce pleacă în cruciade, a fost înlocuită de istoriografia modernă cu o alta, cu siguranţă mai corectă, ce înfăţişează o umanitate medievală mobilă, adeseori pe drum, *in via*, întruchipînd definiţia creştină a omului ca pelerin, călător, *homo viator*. Pelerinajul a precedat de cele mai multe ori comerţul, deşi, încetul cu încetul, ambele funcţii au fost îndeplinite sau de aceiaşi oameni, sau de pelerini şi negustori care erau tovarăşi de drum.

Pelerinajul, cum a spus Michel Sot, a fost mai întîi experienţa unui efort fizic. O „călătorie spre alte meleaguri". Acest efort are obiective legate de salvarea spirituală, iertarea păcatelor şi tămăduirea trupului. Pelerinajul medieval a fost şi o penitenţă, iar după anul 1000, şi mai ales în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, cînd Creştinătatea a fost însufleţită de un val de pocăinţă, pelerinajul a cunoscut un nou avînt. Pelerinul este un expatriat, un exilat cu voia lui, iar această asceză va spiritualiza începuturile unor expatriaţi care, suspectaţi mai întîi, sînt priviţi apoi cu recunoştinţă: negustorul şi studentul care merge din şcoală în şcoală şi de la o universitate la alta. Simpla călătorie nu este suficientă însă pentru a valoriza pelerinajul, mai e nevoie şi de o sacralitate a ţelului ei. Ca urmare, în lumea creştină s-a dezvoltat, pe de o parte o mare reţea de pelerinaje, iar pe de altă parte o ierarhie a locurilor unde pelerinul căuta un contact spiritual cu sfîntul pe care se ducea să-l preamărească, dar şi un contact material cu mormîntul său şi cu locul stingerii lui din viaţă. Încă din 333, nişte pelerini din Galia au întocmit un *Itinerar de la Bordeaux la Ierusalim*, iar în 384, călugăriţa spaniolă Egeria a dictat un jurnal al călătoriei sale la Locurile Sfinte. Ierusalimul a fost aşadar primul loc important de pelerinaj. Cine ar fi putut să-i smulgă întîietatea lui Hristos, Dumnezeu făcut om, şi Sfîntului său Mormînt? Călătoria la Ierusalim nu era însă la îndemîna oricui, atît din cauza distanţei, duratei şi costului, cît şi din cauza tulburărilor care devastau încontinuu Palestina, disputată între romani – apoi bizantini – şi perşi, apoi musulmani.

A existat deci şi un al doilea pelerinaj fundamental, pelerinajul la Roma, unde se găseau nu numai trupurile celor doi sfinţi

întemeietori ai Bisericii, Petru şi Pavel, dar şi mormintele martirilor şi creştinilor din catacombe şi din cimitirele suburbane, iar pelerinii erau aşteptaţi de biserici atît de frumoase, cel mai adesea decorate cu fresce superbe: Sfîntul Petru la Vatican, Sfîntul Pavel din afara Zidurilor pe drumul spre Ostia, Sfîntul Laurenţiu şi Sainte-Agnèse pe alte drumuri romane importante. N-a durat mult şi înăuntrul zidurilor au fost construite biserica Mîntuitorului de la Lateran şi biserica Sfînta Maria cea Mare de pe Esquilin. Accelerînd mişcarea de urbanizare a morţilor ce a caracterizat creştinismul, papii au adus numeroase trupuri de sfinţi în interiorul Romei pînă în secolul al IX-lea. Tot papii au favorizat şi pelerinajele la Roma punînd să se ridice clădiri anume pentru adăpostirea pelerinilor, care au venit în număr nespus de mare (deosebit de mulţi au fost, în Evul Mediu timpuriu, irlandezii şi anglo-saxonii). Aici trebuie să facem un salt cronologic şi să spunem că, în Evul Mediu, apogeul pelerinajului la Roma şi al acţiunilor întreprinse de papalitate în favoarea acestuia a fost instituirea în 1300, de către papa Bonifaciu al VIII-lea, a Jubileului. Valul de pelerini atraşi de iertarea păcatelor şi de indulgenţe a însemnat atît împlinirea elanului pelerinajelor din Evul Mediu, cît şi un presentiment al atacurilor pe care acesta avea să le îndure din partea susţinătorilor Reformei în secolul al XVI-lea.

A apărut şi un al treilea loc sfînt în prim-planul devoţiunii medievale, plasat tot la marginea Creştinătăţii, sanctuarul Sfîntului Iacob de la Compostella, în Galicia spaniolă. Trupul sfîntului, eşuat pe ţărmurile galiciene într-o ambarcaţiune venită din Palestina, a fost descoperit la începutul secolului al IX-lea. Pelerinajul a luat avînt abia în secolul al X-lea şi a fost favorizat de cel mai mare ordin religios al Creştinătăţii, ordinul de la Cluny. Între 1130 şi 1140 a fost realizat un *Ghid al pelerinului la Sfîntul Iacob*, lucrare de un interes excepţional.

O dată ce pelerinajele şi drumurile lor au acoperit întreaga Creştinătate, trebuie să amintim şi de strălucirea deosebită a altor locuri. Tours, unde se găsea mormîntul sfîntului Martin, stins din viaţă în 397, extrem de popular în toată Europa creştină, a atras cele mai înalte personaje, de la Carol cel Mare la Filip August şi Richard Inimă de Leu. Sfîntul Ludovic a venit aici de trei ori.

Locurile unde se spune că ar fi apărut sfîntul Mihail, arhanghel fără trup şi care nu a lăsat deci relicve, au fost şi ele mari centre de atracţie, căci sfîntul Mihail era arhanghelul locurilor înalte şi simboliza elanul spre Cer. Încă din secolul al V-lea, cultul său s-a impus în sudul Italiei, la Monte Gargano. În Normandia s-a impus pelerinajul la Mont-Saint-Michel, impresionant prin aşezarea sa într-o societate ce privea cu teamă către mare şi care a devenit Saint-Michel-au-Péril-de-la-Mer. În secolul al XV-lea, Mont-Saint-Michel, unde o garnizoană franceză rezistase în faţa englezilor pe toată durata Războiului de o Sută de Ani, a făcut din sfîntul Mihail un fel de sfînt naţional al Franţei. Mont-Saint-Michel s-a distins şi prin pelerinajele de copii începînd din secolul al XIV-lea, într-o epocă de promovare a copilului şi a cultului Pruncului Iisus în societatea medievală. Din secolul al XI-lea, Fecioara Maria a fost marea beneficiară a pelerinajelor suscitate de extraordinarul avînt al cultului marial. La Chartres era venerată cămaşa Sfintei Fecioare. Sanctuare mariale au apărut la Notre-Dame de Boulogne şi la Notre-Dame de Liesse în Franţa, la Nuestra Señora de Montserrat în Spania, Notre-Dame de Hal în Belgia şi Our Lady of Walsingham în Anglia, la Aachen în Germania şi la Mariazell în Austria. Marea reuşită în secolul al XII-lea a pelerinajului de la Rocamadour, în dioceza Cahors, este un bun exemplu pentru avîntul pelerinajelor legate de cultul marial. Cu o amplasare impresionantă, pe culmea unei faleze stîncoase ce se înalţă la 120 de metri deasupra fundului unei văi înguste, unde, în secolul al XIII-lea, se ajungea pe o scară cu 197 de trepte pe care pelerinii o urcau în genunchi recitînd rozariul, acest loc de pelerinaj îşi datorează succesul regelui Angliei, Henric al II-lea Plantagenetul, care a venit aici de două ori, în 1159 şi 1170, precum şi unei cărţi cu minunile Sfintei Fecioare, scrisă în 1172. Rocamadour a fost un loc de pelerinaj regal frecventat în special de monarhii francezi. Ludovic al IX-lea (Sfîntul Ludovic) a venit aici – împreună cu mama sa, Blanche de Castilia, şi fraţii săi Alphonse de Poitiers, Robert d'Artois şi Carol de Anjou – în 1244, Filip al IV-lea cel Frumos în 1303, Carol al IV-lea cel Frumos şi regina Maria de Luxemburg în 1323, Filip al VI-lea în 1336, iar Ludovic al XI-lea în 1443 şi 1464. Locul a atras însă

şi pietatea regilor Castiliei, dintre care s-au remarcat în acest sens Alfons al VIII-lea, tatăl lui Blanche de Castilia, şi soţia sa Alienor, fiica regelui Angliei, Henric al II-lea Plantagenetul, care au dăruit în 1181 Preafericitei Fecioare Maria de la Rocamadour două sate de lîngă Burgos. Trebuie spus însă că, încă din secolul al XII-lea, se îndreptau spre Rocamadour nenumăraţi pelerini porniţi din toată Europa, chiar şi din ţările baltice.

Fragmentarea feudală şi centralizarea monarhică

În domeniul politic, Creştinătatea oferă în secolele al XI-lea şi al XII-lea un spectacol aparent contradictoriu, dar pe care îl vom regăsi pînă aproape de zilele noastre în Europa şi care reapare, într-o anumită măsură, o dată cu politicile contemporane de descentralizare. Pe de o parte, se instalează o societate feudală, una dintre caracteristicile ei fiind estomparea puterii centrale, care încă mai putea face o anumită impresie pe vremea Carolingienilor, în favoarea unei fragmentări a puterii efective între seniori; aceştia uzurpă drepturile specifice regelui, respectiv dreptul de a bate monedă (care este încă puţin important în această epocă) şi mai ales dreptul de a împărţi dreptatea şi de a percepe impozite. Pe de altă parte, după declinul efemerei tentative carolingiene, popoarele Creştinătăţii încearcă să se regrupeze în jurul unor conducători ce găsesc o cale de a împăca puterea care le-a mai rămas cu fragmentarea feudală. În mod tradiţional, s-a insistat în special asupra pretinsei incompatibilităţi dintre un stat centralizat şi sistemul feudal. Realitatea, mai suplă, a fost marcată de apariţia unor entităţi politice de compromis, pe care le-am putea numi monarhii feudale. Existenţa acestor monarhii, care vor lăsa o moştenire importantă viitoarei Europe, presupune un anumit număr de realităţi fundamentale. Deasupra regilor aflaţi în fruntea monarhiilor, în epoca feudală, Creştinătatea cunoaşte două puteri: a papei şi a împăratului. Încă o aparentă contradicţie, care se leagă de astă dată de puterea pontificală. În această perioadă, puterea papalităţii se consolidează neîntrerupt. Putem spune chiar că la sfîrşitul ei, sub pontificatul lui Inocenţiu al III-lea (1198-1216),

papalitatea a devenit cea mai puternică dintre monarhiile creştine. Ea dispune de o vastă reţea: supunîndu-se papalităţii, organismele centrale ale Sfîntului Scaun din întreaga Europă creştină s-au consolidat şi, ceea ce contează poate cel mai mult, Sfîntul Scaun percepe de pe tot cuprinsul Creştinătăţii impozite ce-i asigură, în mai mare măsură decît oricărei alte monarhii, importante mijloace financiare. Pe de altă parte însă, Sfîntul Scaun şi Biserica respectă o stare de lucruri rezultată, la urma urmelor, din reforma gregoriană, în pofida încercărilor lui Grigore al VII-lea de a impune dominaţia Bisericii asupra statelor laice. Realitatea este separarea dintre puterea spirituală şi cea temporală, deşi în unele cazuri, cum ar fi căsătoriile considerate incestuoase, Biserica îşi impune în general voinţa. Mai mult, Sfîntul Scaun şi Biserica definesc rapid o politică de colaborare cu monarhiile feudale, precum şi de susţinere foarte intensă a acestor regimuri.

Prestigiul şi slăbiciunea împăratului

Dezvoltarea şi puterea monarhiilor feudale ar fi putut să fie limitate şi de existenţa altui personaj important, de astă dată laic, şi anume împăratul. Numai că împăratul Sfîntului Imperiu Roman de Naţiune Germană nu este suficient de puternic pentru a se impune în faţa acestor monarhii tinere şi viguroase. Teoretic, noii regi le aduc împăraţilor un anumit număr de omagii. Însă obţinerea independenţei faţă de imperiu şi de împărat este una dintre marile mişcări politice ale perioadei. La sfîrşitul acestui proces vor apărea declaraţii precum cea făcută de Filip August în Franţa, la începutul secolului al XIII-lea: „Regele Franţei nu recunoaşte pe nimeni mai presus decît el în regatul său"; un secol mai tîrziu, Filip cel Frumos va preciza şi va susţine această evoluţie afirmînd: „În regatul lui, regele e împărat". Deşi regele Franţei subliniază cel mai clar independenţa monarhiilor faţă de imperiu, situaţia se generalizează în Europa creştină după secolul al XII-lea.

Regele medieval

Caracteristicile regelui medieval sînt importante nu numai pentru înţelegerea acestei perioade, deoarece, transferate unor guvernanţi republicani sau democratici, ele vor subzista în multe cazuri ca funcţie sau ca imagine. Regele feudal este imaginea lui Dumnezeu, *Rex imago Dei*. Acest aspect va dispărea în mod evident începînd cu secolul al XIX-lea, dar guvernanţii europeni din epoca modernă păstrează adeseori privilegii, cum ar fi dreptul de graţiere sau imunitatea, care îşi au originea în această poziţie sacră. Pe de altă parte, regii din epoca medievală sînt regi trifuncţionali, ceea ce înseamnă că ei materializează cele trei funcţii indo-europene care definesc funcţionarea globală a unei societăţi prin intermediul a trei categorii diferite de persoane. Regele întruchipează prima funcţie, cea religioasă, deoarece, cu toate că nu este preot, traduce în practică un aspect esenţial acestei funcţii, altfel spus face dreptate. El îndeplineşte şi a doua funcţie, cea militară, întrucît este nobil şi războinic (în zilele noastre, preşedintele republicii este comandantul suprem al armatei, într-o viziune mai curînd politică decît militară). În sfîrşit, regele medieval îndeplineşte şi cea de-a treia funcţie, mai greu de definit. Această funcţie, a cărei caracteristică este munca, se referă în practică, potrivit formulei medievale, la prosperitate şi frumuseţe. Regele răspunde aşadar de economie, adică de prosperitatea regatului, iar în ceea ce-l priveşte personal, are obligaţia să facă opere de caritate, mai cu seamă împărţind milostenii din belşug. Ne putem gîndi şi la alt aspect, deşi acesta este mai puţin evident: cea de-a treia funcţie îi impune regelui şi un mecenat special, de care ţine în primul rînd construirea de biserici.

Regele medieval trebuie să se afirme şi în domeniul cunoaşterii şi al culturii. Atunci cînd defineşte monarhia în importantul său tratat intitulat *Policraticus* (1159), Ioan din Salisbury, episcop de Chartres, reia ideea formulată încă din 1125 de William din Malmesbury: *Rex illiteratus quasi asinus coronatus* (regele neînvăţat e un măgar încoronat).

În această perioadă, regele medieval a cunoscut şi alte evoluţii importante. Din dreptul roman şi istoria romană, moştenise două puteri, *auctoritas* şi *potestas*, care, la rîndul lor, defineau natura puterii regelui şi mijloacele ce-i permiteau să o exercite. La acestea, creştinismul adăugase *dignitas*, caracteristică funcţiilor ecleziastice sau de importanţă deosebită. În perioada feudală a avut loc, poate ca o reacţie, o renaştere a dreptului roman şi, tot acum, a fost reînviată în beneficiul noilor regi noţiunea romană de *majestas*. *Majestas* a permis să fie definite două drepturi ale regilor: dreptul de graţiere, despre care am vorbit deja, şi, chiar mai important, dreptul de a fi protejat împotriva crimei de lezmaiestate, *crimen majestatis*. Totuşi, regele medieval nu era un suveran absolut. Unii istorici au pus problema dacă era un suveran constituţional. N-a fost nici constituţional, fiindcă nu se cunoaşte vreun text care să poată fi considerat o constituţie; probabil că documentul care se apropie cel mai mult de acest statut, deşi are de fapt un caracter original, este *Magna Charta*, impusă de nobilime şi de ierarhia ecleziastică regelui Angliei Ioan fără de Ţară (1215). Acest text rămîne unul dintre reperele care au condus Europa către regimurile constituţionale. Lucrul cel mai adevărat şi cel mai important pe care l-am putea spune este că regele medieval a fost un suveran contractual. În jurămintele ce însoţeau ungerea şi încoronarea, el îşi lua nişte angajamente faţă de Dumnezeu, Biserică şi popor. Primele două contracte au devenit caduce pe parcursul evoluţiei istorice, însă cea de-a treia măsură inovatoare se înscrie pe calea controlării puterii de către popor sau de către un organism care reprezintă poporul. În sfîrşit, mai presus de orice, regele feudal a fost însărcinat, atît în teorie, cît şi în practică, cu o dublă funcţie: aceea de a asigura justiţia şi pacea. Am putea traduce ultimul termen şi prin ordine, dar nu este vorba numai de ordinea trebuincioasă tihnei pămînteşti, ci şi de drumul către mîntuire. În orice caz, monarhia feudală angaja Creştinătatea pe o cale pe care astăzi am numi-o a statului de drept. Mai puţin important în lunga durată europeană este faptul că monarhia feudală era o monarhie aristocratică şi că ea participa, dat find că regele era primul dintre nobili, la legitimarea nobleţei prin stirpe. Acest aspect nu mai are astăzi decît un rol

anecdotic, însă în Evul Mediu a constituit un factor de continuitate şi stabilitate, favorizînd existenţa dinastiilor regale. În plus, într-un regat precum cel al Franţei, excluderea femeilor de la tron – care abia în secolul XIV-lea, într-un spirit de conservare a lucrurilor din vechime, va primi numele de legea salică – a contribuit la soliditatea monarhiei, căci hazardul biologic a vrut ca regii să aibă fii de la sfîrşitul secolului al X-lea pînă la începutul celui de-al XIV-lea.

Sub acest ultim aspect, monarhia feudală se plasează într-un context european cu bătaie lungă. Secolul al XII-lea a fost un *mare secol juridic*. Şi mă gîndesc nu atît la renaşterea dreptului roman, pusă de mult în evidenţă, cît la elaborarea decisivă, pornind de la *Decretul* călugărului Gratianus din Bologna, prin anii 1139-1145, a dreptului canonic. Acest drept nu numai că marca o creştinare a spiritului şi aparatului juridic, precum şi rolul Bisericii în organizarea societăţii, ci, mai mult, legitima noutăţile introduse în drept prin evoluţia societăţii şi a problemelor acesteia – de exemplu, în ceea ce priveşte căsătoria sau în domeniul economic.

Monarhiile feudale

Nu toate monarhiile feudale au atins acelaşi grad de dezvoltare şi de stabilitate, astfel încît ele nu au pus pretutindeni la fel de solid bazele viitoarelor naţiuni europene. În lumea creştină nordică scandinavă, ca şi în lumea creştină slavă şi maghiară a Europei Centrale şi de Est, monarhiile nu prezentau baze solide din punct de vedere teritorial. Germania şi Italia erau fragmentate între diferite puteri, cea mai importantă dintre ele fiind cea a oraşelor, despre care vom mai vorbi. Mai rămîn aşadar Anglia, Franţa şi, în Peninsula Iberică, Castilia. La acestea trebuie să adăugăm o monarhie originală care nu va supravieţui decît pînă în secolul al XIX-lea, dar a cărei amintire intră în imaginea unei Europe a duratei lungi: regatul Italiei de Sud şi al Siciliei, care se formează tocmai în această perioadă.

În Anglia

Regatul Angliei a fost confruntat în secolele al XI-lea şi al XII-lea cu o serie de vicisitudini care, departe de a-l slăbi, i-au permis să-şi consolideze instituţiile. Bazele au fost puse, în parte, în perioada anglo-saxonă, graţie în special activităţii intelectuale şi literare a regelui Alfred, în secolul al IX-lea, şi personalităţii prestigioase a lui Eduard Mărturisitorul, în secolul al XI-lea (1042-1066). Cucerirea Angliei în 1066 de către Wilhelm, ducele Normandiei, a fost punctul de plecare al unui important proces de consolidare a monarhiei engleze. Conducerea exercitată de regii normanzi ai Angliei s-a sprijinit pe un text extraordinar, *Domesday Book* (sau, mai exact, *Domesday Survey*), care prezenta un inventar precis şi amănunţit al bunurilor coroanei engleze. Titlul *Cartea Judecăţii de Apoi* subliniază caracterul excepţional al lucrării şi plasează Anglia de la sfîrşitul secolului al XI-lea în perspectiva unei prezentări a conturilor de către monarhie şi a unei angajări pe calea ce duce spre vremurile din urmă şi spre mîntuire. Textul a permis înzestrarea raţională a aristocraţiei normande învingătoare cu pămînturi şi venituri şi a susţinut avîntul economic ce a contribuit la transformarea Angliei în prima mare monarhie europeană. Pe de altă parte, regii normanzi, moştenitori ai ducatului Normandiei care, în secolele al X-lea şi al XI-lea, a beneficiat de o bază administrativă remarcabilă pentru acea epocă, au transferat în Anglia voinţa centralizatoare şi dominatoare a regelui. Astfel, în comitate au apărut agenţi regali, şerifii, în timp ce în jurul regelui a apărut o birocraţie formată din specialişti printre care se distingeau funcţionarii de finanţe ce acţionau pe lîngă Eşichier, unde îşi efectuau bilanţurile.

Un al doilea avînt a avut drept rezultat o nouă dezvoltare a monarhiei engleze la mijlocul secolului al XII-lea. După o perioadă de tulburări survenite o dată cu moartea lui Henric I în 1135, fiica acestuia, Mathilde, s-a căsătorit cu contele de Anjou, Geoffrey Plantagenetul, iar fiul lor, Henric al II-lea (1154-1189), a devenit regele Angliei, dispunînd în Franţa de un vast teritoriu ce cuprindea Normandia, Anjou, Poitou şi Guyenne. Anglia lui

Henric al II-lea a fost primul regat „modern" al Creştinătăţii. Unii au vorbit despre „imperiu angevin" sau despre un „imperiu al Plantageneţilor", însă un imperiu e altceva. Apăsarea exercitată de administraţia regatului a făcut ca acest rege remarcabil, contestat de soţia sa, Alienor de Aquitania, şi de fiii săi Richard Inimă de Leu şi Ioan fără de Ţară[1], să lase încă din timpul vieţii imaginea unui monarh a cărui curte, foarte bine organizată şi unde se înghesuia o nobilime pusă la respect, a fost descrisă ca un adevărat iad. Europa monarhică, Europa curţilor princiare, se profila deja, cu prestigiul, intrigile şi conflictele sale. Timp de secole, această monarhie avea să fie o imagine a monarhiei în Europa.

În Franţa

Alături de monarhia engleză, cel mai de timpuriu şi cel mai bine s-a stabilizat monarhia franceză. Stabilitatea ei se datorează în primul rînd continuităţii dinastice a regilor : din 987, în Franţa a domnit dinastia capeţiană. Aceasta a fost consolidată de excluderea femeilor de la tron şi de hazardul biologic care a făcut ca regii să aibă urmaşi de parte bărbătească fără întrerupere pînă în 1328. Sîntem într-o Europă a primogeniturii. Prima grijă a regilor Franţei a fost să potolească spiritul rebel al micilor seniori de pe domeniul regal. Apoi, şi-au asigurat sprijinul unor sfetnici proveniţi din rîndurile clerului şi ale micii nobilimi, ceea ce a ţinut marea aristocraţie departe de putere. În sfîrşit, Capeţienii şi-au stabilizat sediul puterii efective prin construirea unui palat regal la Paris şi transformarea acestui oraş în capitală. Europa acestor vremuri este una a capitalelor. Regii capeţieni au beneficiat şi de sprijinul unei puternice abaţii benedictine aşezate în

1. Acesta se născuse după împărţirea posesiunilor regale între fraţii săi mai mari, Henric cel Tînăr, care a murit înaintea tatălui său, şi Richard. În Anglia se păstra încă obiceiul feudal al împărţirii posesiunilor între fiii regelui, pe cînd în Franţa Capeţienii au găsit soluţia *apanajelor* care, la moartea posesorului, se întorceau la domeniul regal.

apropiere de reşedinţa lor, Saint-Denis, care a întărit puterea monarhiei capeţiene şi a fost un mare centru istoriografic devotat acesteia. Aici aveau să se nască în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea marile cronici naţionale. Căci sîntem şi într-o Europă a istoriei şi istoriografiei.

Monarhia capeţiană a ştiut să profite de cîteva atuuri importante. Primul a fost ungerea regelui la Reims la începutul domniei, ceea ce reamintea caracterul excepţional al monarhiei france; aceasta fusese botezată la Reims, prin intermediul lui Clovis, cu un ulei miraculos care, adus din Ceruri de porumbelul Sfîntului Duh, s-a preschimbat în uleiul ungerii. De asemenea, Capeţienii au ştiut să capteze o parte din prestigiul în creştere al Sfintei Fecioare. Floarea de crin simbolică şi culoarea albastră, devenită culoarea mantiei regale, au fost preluate de regii Franţei de la Fecioara Maria, al cărei cult a cunoscut un avînt extraordinar între secolele al XI-lea şi al XIII-lea. Floarea de crin figurează pe sigiliul regal încă de pe vremea lui Robert cel Pios (996-1031). Ca o trăsătură generală, în timp ce regii Angliei, de pildă, se depărtau de Biserică prin uciderea în 1170 a arhiepiscopului de Canterbury, Thomas Beckett, alianţa dintre Biserică şi regalitate, dintre tron şi altar, a fost baza permanentă a stabilităţii politice în Franţa.

În Castilia

O a treia monarhie a apărut în Peninsula Iberică din mai multe puteri creştine. În cursul *Reconquistei*, pe măsură ce creştinii îi împingeau tot mai mult spre sud pe musulmani, mozaicul de regate ivite acum s-a simplificat, în primul rînd în favoarea Castiliei, care a fuzionat mai întîi cu Navarra, apoi a acaparat Leónul în 1017, cînd contele Castiliei, Ferdinand, l-a învins pe conducătorul acestui regat. Uns rege în León în 1037, Ferdinand şi-a luat titlul de rege al Castiliei şi Leónului. Această unire a devenit însă definitivă abia în 1230. Regii Castiliei au trebuit să dea atenţie nobilimii războinice, din rîndurile căreia se detaşează un personaj tipic pentru situaţia ambiguă a peninsulei şi care a luptat cînd pentru regii creştini, cînd pentru musulmani: Rodrigo Díaz de Bivar; educat alături de Sancho al II-lea, viitor rege al

Castiliei, el devine un erou legendar din galeria mitologiei războinice şi cavalereşti, Cidul (1043-1099), asupra căruia voi reveni[1].

Totuşi, încetul cu încetul, regii Castiliei îşi constituie propria putere asociindu-şi, dincolo de aristocraţie, oligarhia urbană castiliană, apelînd la adunări (*Cortes*) şi acordînd carte de libertăţi (*fueros*) unor comunităţi formate din citadini şi din oameni aparţinînd în general altor clase decît nobilimii. În defavoarea oraşului Toledo, smuls în 1085 din mîinile musulmanilor de către Alfons al VI-lea al Castiliei, regii castilieni au încercat să impună o capitală, Burgos, al cărei episcopat ţinea direct de Sfîntul Scaun din 1104 şi care a primit la mijlocul secolului al XIII-lea titlul oficial de „cap al Castiliei şi încăpere a regilor" (*cabeza de Castilla y cámara de los reyes*).

Normanzii

La aceste trei principale monarhii, prefigurare a Europei monarhice, trebuie să mai adăugăm una, inedită : diaspora normanzilor, nume dat scandinavilor în Evul Mediu, care constituie un element important al acestei Europe. Pe lîngă constituirea unor monarhii – la drept vorbind, instabile – în Scandinavia (în Norvegia, o *Oglindă a principelui* a fost scrisă în secolul al XIII-lea), pe lîngă stabilirea unei părţi a vikingilor în Normandia franceză şi cucerirea, efemeră şi parţială, de către aceştia a Angliei în prima jumătate a secolului al XI-lea, sub conducerea lui Knut cel Mare (mort în 1035), această uimitoare diasporă a întemeiat, la sfîrşitul secolului al XI-lea, un regat în sudul Italiei ; din Calabria şi Puglia, cucerite de la bizantini între 1041 şi 1071 (Robert Guiscard a cucerit Bari în 1071, iar în 1087 nişte marinari au adus în oraş trupul sfîntului Nicolae, aşezat mai apoi într-o bazilică superbă – de aici, cultul sfîntului Nicolae, protectorul copiilor şi al şcolarilor, avea să se răspîndească în toată Europa), el s-a întins în 1137 pînă la Neapole şi pînă în Sicilia, unde normanzii cuceriseră deja Palermo, în 1071, şi Siracuza, în 1086.

1. *Infra*, p. 170.

După o perioadă de aprige conflicte cu papalitatea, în urma cărora Roger I (1031-1101) a primit eticheta de „tiran", aplicată regilor răi ca o amintire a tiranilor din Antichitate, regii normanzi ai Siciliei s-au împăcat cu Sfîntul Scaun, iar regatul lor, smuls bizantinilor şi musulmanilor, a devenit unul dintre cele mai strălucite regate creştine, introducînd sudul Italiei şi Sicilia în aria Creştinătăţii europene. Roger al II-lea (circa 1095-1154) a fost încoronat în 1130, după ce a mutat sediul puterii la Palermo.

Ultimul rege normand al Siciliei, Wilhelm al II-lea (1154-1189), moare fără să lase urmaşi, iar coroana este moştenită de mătuşa sa, Constance, şi soţul ei, fiul lui Frederic Barbarossa, care devine în 1190 împăratul Henric al VI-lea. Dispărut prematur în 1197, acesta a lăsat regatul Neapolelui şi Siciliei fiului său, viitorul Frederic al II-lea. Ducînd mai departe şi consolidînd opera strămoşilor săi normanzi, Frederic al II-lea va transforma regatul într-una dintre cele mai bine organizate monarhii feudale. Palermo va deveni singurul oraş din Europa creştină în stare să rivalizeze cu marile oraşe bizantine şi musulmane. O intensă activitate de traducere şi colaborarea constantă dintre creştini, evrei şi musulmani au făcut ca Palermo să fie, din punct de vedere cultural şi artistic, o capitală exemplară a Europei creştine şi o excepţie. Dacă la sfîrşitul secolului al XIII-lea regatul Italiei de Sud şi al Siciliei n-ar fi fost cucerit vremelnic de francezi – din 1266, coroana i-a aparţinut lui Carol de Anjou (1227-1285), fratele Sfîntului Ludovic – şi, pentru un timp mai îndelungat, de aragonezi (în 1282, după masacrarea francezilor, episod cunoscut sub numele de „Vecerniile siciliene"), ne este îngăduit să ne imaginăm că această componentă originală a Creştinătăţii mediteraneene ar fi putut să devină independentă sau, la fel de bine, să se integreze în ansamblul bizantin ori musulman. După cum se vede din acest exemplu, Europa nu a fost înscrisă dintotdeauna în geografie şi în istorie.

Renaşterea europeană din secolul al XII-lea

Secolele al XI-lea şi al XII-lea reprezintă o perioadă esenţială de transformare a Europei creştine. Istoricul american Charles Haskins a fost primul care a identificat, în 1927, această renaştere din secolul al XII-lea. Cu toate că, aşa cum am văzut, oamenii din Evul Mediu obişnuiau să-şi camufleze inovaţiile sub referinţa la o renaştere, transformarea suferită de Creştinătate atunci înseamnă mult mai mult decît o renaştere a culturii antice. Aş vrea să subliniez, în perspectiva unei istorii europene de lungă durată, importanţa naşterii sau dezvoltării decisive în această perioadă a unei culturi şi a unor mentalităţi noi. Voi vorbi mai întîi despre feminizarea creştinismului şi despre aspectul dolorist pe care îl capătă acesta o dată cu extraordinarul avînt al cultului Fecioarei Maria şi cu transformarea cultului lui Hristos care, dintr-un Hristos ce biruie moartea, se preschimbă într-un Hristos suferind, un Hristos al Patimilor şi al Răstignirii.

Voi încerca să arăt cum s-a format un nou umanism creştin cu caracter pozitiv şi cum a ajuns el să constituie un strat în lunga elaborare a umanismului creştin şi occidental. În contextul lui, omul se afirmă, făurit după chipul lui Dumnezeu, şi îşi depăşeşte condiţia de păcătos copleşit de păcatul originar. Pe lîngă credinţă, transformată, dar în continuare vie şi activă, secolul al XI-lea şi mai ales cel de-al XII-lea redefinesc pentru multă vreme două noţiuni esenţiale care vor structura gîndirea europeană occidentală: ideea de natură şi cea de raţiune.

În sfîrşit, voi examina opiniile formulate recent de Robert I. Moore, care vede în această perioadă afirmarea a ceea ce el numeşte „prima revoluţie europeană", fenomen ce se manifestă pozitiv printr-o dezvoltare a economiei, a cunoştinţelor şi a întregii societăţi, dar implică o restaurare a ordinii ce face să apară o Europă a persecuţiei şi a excluderii.

Avîntul cultului marial

Creştinismul medieval a fost bulversat de extraordinara dezvoltare a cultului marial între secolele al XI-lea şi al XIII-lea. Cultul închinat Fecioarei Maria ca „Născătoare de Dumnezeu" s-a dezvoltat foarte de timpuriu în creştinismul grec ortodox. A pătruns însă mai lent în Occidentul creştin, căci, deşi a fost prezent aici încă din Evul Mediu timpuriu şi în mod special în perioada carolingiană, el ocupă un loc esenţial în credinţele şi practicile occidentalilor abia din secolul al XI-lea. Acest cult se află în centrul reformei Bisericii de la jumătatea secolului al XI-lea şi pînă la mijlocul celui de-al XII-lea. Este legat de evoluţia devoţiunii faţă de Hristos şi mai cu seamă de cultul euharistic. Sfînta Fecioară este un element esenţial al Întrupării şi joacă un rol tot mai important în relaţiile dintre oameni şi Hristos, devenind apărătoarea aproape exclusivă a oamenilor în faţa dumnezeiescului său fiu. În vreme ce majoritatea sfinţilor sînt specializaţi în vindecarea anumitor boli sau pentru o funcţie socială precisă, Sfînta Fecioară este o generalistă a miracolului. Ea nu numai că are competenţă în toate problemele bărbaţilor şi ale femeilor, ci, mai mult, este şi eficientă. Ocupă o poziţie atît de importantă în mîntuirea oamenilor, încît i se atribuie şi protecţii hazardate, ba chiar de-a dreptul scandaloase. Apără criminali şi păcătoşi ale căror crime şi păcate par de neiertat. Intervine în favoarea lor, iar Hristos împlineşte rugăminţile mamei sale, oricît ar fi de exagerate.

Mi se pare că, în aceste condiţii, Sfînta Fecioară dobîndeşte un statut excepţional. O văd ca pe un fel de a patra persoană a Treimii. Îi sînt dedicate trei mari sărbători creştine: Întîmpinarea Domnului, Bunavestire şi Adormirea Maicii Domnului. Întîmpinarea Domnului (2 februarie), care acoperă o veche sărbătoare păgînă a naturii ce se trezeşte la viaţă şi a ursului care iese din bîrlog, marchează intrarea proaspetei mame în biserică şi se situează în prelungirea datinilor evreieşti respectate timp de patruzeci de zile după naştere. Însă această sărbătoare, legată de altfel de prezentarea la Templu a Pruncului Iisus, merge mai departe: este o

sărbătoare a purificării şi pune o problemă care va frămînta Biserica şi pe creştini, mai cu seamă în secolul al XIV-lea. Maria, ca făptură şi ca femeie, întinată de sarcină şi de naştere, a fost supusă sau nu păcatului originar? Credinţa în Imaculata Concepţiune va triumfa abia în secolul al XIX-lea; oricum, după părerea mea, ea atestă tendinţa oamenilor din Evul Mediu, bărbaţi şi femei, de a o înălţa pe Maria la un statut similar cu cel al dumnezeiescului său fiu.

Bunavestire (25 martie) îi dă de ştire Mariei şi, prin ea, întregii omeniri despre Întruparea Fiului lui Dumnezeu, instituind totodată prototipul dialogului profetic dintre Fecioară şi arhanghelul Gabriel. Unul dintre marile momente din istoria umanităţii, Bunavestirea a însemnat în pictură, aşa cum au arătat Erwin Panofsky încă din 1927 şi, de o manieră mai aprofundată, Daniel Arasse în 1999, o trambulină pentru reprezentarea în perspectivă, folosită pentru prima dată în pictura europeană de Ambrogio Lorenzetti în *Bunavestirea* sa de la Siena (1344).

A treia mare sărbătoare marială este Adormirea Maicii Domnului (15 august), o replică a Înălţării la Cer a lui Hristos. Încă de la moartea cu trupul, Maria este înălţată şi ea la Cer, nu numai pînă în Paradis, ci chiar mai sus, acolo unde se află tronul lui Dumnezeu Tatăl şi unde este încununată de însuşi fiul său.

Din secolul al XII-lea, literatura pioasă consacrată Sfintei Fecioare ia un avînt extraordinar. Mai întîi, rugăciunea care îi este dedicată, *Ave Maria*, este promovată începînd de acum la un statut comparabil cu cel al rugăciunii *Tatăl Nostru*. Datorită prezenţei aproape constante a acestei rugăciuni în penitenţele aplicate păcătoşilor după 1215 în cadrul confesiunii anuale, cultul marial intră în practica religioasă fundamentală a creştinilor. Voi cita două lucrări de excepţie care îi sînt dedicate. În primul rînd, cele 58 de minuni reunite de Gautier de Coincy (1177-1236) într-un volum care mai cuprinde cîteva cîntări pioase, precum şi rugăciuni în versuri. Apoi, volumul ilustrat cu admirabile miniaturi dăruit Sfintei Fecioare de regele Castiliei, Alfons al X-lea cel Înţelept (1221-1284), un poem pios scris în limba poetică a Peninsulei Iberice, galiciana: *Cantigas de Santa Maria*.

Nu putem să nu subliniem cît de mult a beneficiat cultul marial de pe urma unei iconografii extraordinar de înfloritoare. Graţie miniaturilor şi sculpturilor, ochii şi inimile bărbaţilor şi ale femeilor din Evul Mediu au înmagazinat un adevărat tezaur de imagini mariale. Principalele teme ale reprezentărilor Sfintei Fecioare au evoluat de-a lungul epocii medievale. Sfînta Fecioară romană este înainte de toate o mamă ce-şi ţine pruncul dumnezeiesc pe genunchi. Apoi, ea devine un prilej pentru omagierea frumuseţii feminine. Ocupă un loc important în procesul de transformare doloristă a creştinismului : este Pietà ce-şi ţine fiul, pe Hristos, mort pe genunchi şi Fecioara Preamilostivă ce-i ocroteşte pe credincioşii ascunşi, singuri sau, mai adesea, în grup, între faldurile mantiei sale. Deşi Reforma va frîna cultul marial, Sfînta Fecioară a devenit pentru secole întregi maica şi apărătoarea omenirii în tot spaţiul european. În artă se dezvoltă un ciclu marial, legat de cel hristologic, dar în cadrul căruia imaginea Mariei se impune din ce în ce mai mult. Devoţiunea marială invadează pietatea, în special cea feminină şi privată, o dată cu înmulţirea *Ornicelor*. Sfînta Fecioară a devenit protagonista venerată a celui mai mare eveniment din istorie, Întruparea. Cum se întîmplă cu orice fenomen istoric important, cultul ei se sprijină pe mai multe locuri ce alcătuiesc adevărate reţele. Nu este vorba numai de locurile cu relicve şi de pelerinaj despre care am vorbit deja, ci mai ales de faptul că majoritatea catedralelor sînt închinate Doamnei şi Stăpînei tuturor creştinilor, cel mai adesea prin schimbarea patronului iniţial. Aşa, de exemplu, catedrala pariziană, închinată iniţial sfîntului Ştefan, devine Notre-Dame de Paris.

Pentru istoric, cultul marial ridică, în fine, o ultimă problemă. Avîntul lui a favorizat oare condiţia terestră a femeii? A sprijinit şi a inspirat o promovare a femeii în Occidentul medieval? Răspunsul este dificil, iar părerile istoricilor sînt împărţite. Oricum, eu cred că Sfînta Fecioară, prin opoziţie cu femeia păcătoasă, Eva, a devenit cu adevărat imaginea femeii reabilitate şi salvatoare. Dacă ne gîndim că avîntul cultului marial este contemporan cu transformarea căsătoriei în taină a Bisericii, cu o promovare a copilului şi a familiei restrînse, aşa cum ne arată reprezentările

naşterii lui Hristos, trebuie să vedem în Sfînta Fecioară cea mai importantă asistentă a destinului pămîntesc al femeii. Acest statut este susţinut şi de avîntul iubirii curteneşti. Doamna şi Stăpîna Noastră este, la un nivel suprem, „doamna şi stăpîna" cavalerului şi a tuturor bărbaţilor, o figură feminină ce străluceşte în lumea divină şi umană a societăţii medievale.

Transformarea doloristă a cultului lui Hristos

Feminizarea pietăţii antrenată de dezvoltarea cultului marial se combină cu ceea ce am numit deja transformarea doloristă a acestei pietăţi. În evoluţia istorică a imaginii lui Dumnezeu, Iisus Hristos, mult timp reprezentat în tradiţia eroilor antici ca un învingător al morţii, un Hristos biruitor, lasă locul unui Hristos suferind, un Hristos al durerii. Este greu să urmărim pas cu pas această evoluţie şi să-i înţelegem cauzele; nu încape îndoială însă că elementele care au contribuit la demilitarizarea – dacă pot îndrăzni să spun aşa – personajului Hristos, victoria militară nemaifiind semnul aleşilor, au deposedat imaginea hristică de aspectul ei triumfător. Pe de altă parte, în cadrul a ceea ce mi se pare a fi o repartizare tot mai strictă a rolurilor între persoanele Treimii şi Sfînta Fecioară, Dumnezeu Tatăl monopolizează imaginea măreaţă ce se impune în acelaşi ritm în care evoluează puterea domniilor pămînteşti. De asemenea, Biserica, în special sub influenţa exercitată începînd cu secolul al XIII-lea de ordinele de călugări cerşetori, dă dovadă, prin intermediul operelor de caritate, de o atitudine mai compătimitoare faţă de oamenii simpli, faţă de bolnavi şi mai ales de săraci. Cuvîntul de ordine al noului avînt evanghelic care se manifestă în sînul Bisericii şi care se transmite şi unor laici este „să-l urmezi gol pe Hristos gol". Din nou, iconografia joacă atît rol de martor, cît şi de protagonist. Crucea a fost semnul creştinilor încă de la începuturile creştinismului; din secolul al XI-lea însă, se răspîndeşte imaginea crucifixului.

De acum înainte, se impune un Hristos al Patimilor, un Hristos suferind. Iconografia răspîndeşte noile lui imagini, la care se

adaugă, într-un amestec de simbolism şi realism, reprezentarea instrumentelor Pătimirii. Etalarea, o dată cu răstignirea, a punerii în mormînt deschide calea unei meditaţii asupra cadavrului ce va invada, începînd cu secolul al XIV-lea, sensibilitatea macabră. Creştinătatea se confundă treptat cu o Europă a cadavrului şi, în scurt timp, a capului de mort.

Omul după chipul lui Dumnezeu. Umanismul creştin

Totuşi, în secolul al XII-lea şi mai tîrziu, creştinismul afişează cu şi mai multă forţă o nouă imagine a omului în raport cu Dumnezeu. Omul Evului Mediu timpuriu era anihilat în faţa lui Dumnezeu, iar simbolul său cel mai potrivit era Iov, umilit, zdrobit, aşa cum îl propusese Grigore cel Mare în secolele VI-VII. O mare operă teologică a sfîntului Anselm de Canterbury (1033-1109), *Cur Deus homo* (*De ce s-a făcut Dumnezeu om ?*), marchează un punct de cotitură. Noi lecturi ale Bibliei stimulează reflecţia asupra textului Facerii. Teologi, specialişti în drept canonic şi predicatori se opresc asupra acestui text care afirmă că Dumnezeu l-a făcut pe om după chipul şi asemănarea sa. Imaginea umană a lui Dumnezeu continuă să fiinţeze dincolo de întinarea adusă de păcatul originar. Obiectivul mîntuirii este precedat de acum înainte de un efort al omului de a întrupa, încă din această viaţă, asemănarea cu Dumnezeu. Umanismul creştin se va întemeia pe această similitudine. El face apel la două elemente între care stăruie o anumită confuzie încă de la începuturile creştinismului, alimentată inclusiv de către Părinţii Bisericii şi chiar de Augustin însuşi : Natura şi Raţiunea. În Evul Mediu timpuriu a predominat o concepţie simbolică asupra naturii. Sfîntul Augustin tinde să încorporeze natura în supranatură, iar în secolul al XII-lea, specialiştii în drept precum Gratianus asimilează încă Natura lui Dumnezeu („Natura, adică Dumnezeu"). Distincţia între natură şi supranatură, însoţită de definirea naturii ca o lume fizică şi cosmologică specifică, se dezvoltă în acest secol. Ea este puternic influenţată de concepţiile învăţaţilor evrei şi arabi, prin intermediul cărora sînt introduse în Occident operele uitate ale Antichităţii

greceşti, în special cele ale lui Aristotel, cu noţiunea sa de lume sublunară. Ideea de natură invadează ansamblul gîndirii şi comportamentelor umane. Aşa se face că homosexualitatea este condamnată mai aspru, ca „păcat împotriva naturii", dar despre acest lucru voi mai vorbi.

În secolul al XII-lea, alături de natură, este promovată Raţiunea, chiar mai caracteristică pentru condiţia umană. Şi concepţia asupra raţiunii este vagă, confuză, polisemică la Părinţii Bisericii, mai ales la sfîntul Augustin. Tot sfîntul Anselm, în zorii secolului al XII-lea, relansează apelul la o mai bună definire a raţiunii. El le propune creştinilor „credinţa în căutarea înţelegerii" (*fidens quaerens intellectum*). Iar marele teolog Hugues de Saint-Victor împarte, la începutul aceluiaşi secol, raţiunea în raţiune superioară, îndreptată către realităţile transcendente, şi raţiune inferioară, îndreptată spre lumea materială şi pămîntească. Părintele Chenu a arătat excelent felul cum teologia a evoluat în secolul al XII-lea urmărind evoluţia generală a metodelor de analiză textuală (gramatică, logică, dialectică). Creştinismul a intrat pe calea scolasticii.

Umanismul secolului al XII-lea se întemeiază totodată pe o dezvoltare a interiorităţii. Această elaborare a unui „cunoaşte-te pe tine însuţi creştin" a primit numele de socratism creştin. După cum s-a văzut, acest socratism are la bază o nouă concepţie asupra păcatului, o morală a intenţiei, şi conduce la introspecţia instituită de Conciliul Lateran IV în 1215. Sub diverse forme, uneori opuse, umanismul creştin poate fi întîlnit la aproape toate minţile luminate ale secolului al XIII-lea, de la Abélard la sfîntul Bernard şi de la Guillaume de Conches la Ioan din Salisbury.

Acest umanism se dezvoltă în mijlocul unei bulversări în care Robert I. Moore a văzut „prima revoluţie europeană", revoluţie ce s-ar fi desfăşurat între secolele al X-lea şi al XIII-lea. Moore susţine că Europa s-a născut în al doilea mileniu după Hristos, şi nu în cursul celui dintîi. Cred că, în perspectiva europeană, el favorizează prea mult secolele XI-XIII în dauna Evului Mediu timpuriu. Sper să pot arăta că este vorba despre două straturi la fel de importante, dacă nu chiar decisive, pentru construirea Europei. În opinia lui Moore, „combinaţia rezultantă de rapacitate,

curiozitate şi ingeniozitate i-a împins pe europeni să-şi exploateze tot mai intens pămînturile şi lucrătorii, să sporească necontenit puterea şi pătrunderea instituţiilor de conducere şi, în felul acesta, să creeze în cele din urmă condiţiile necesare pentru dezvoltarea capitalismului, a industriilor şi imperiilor lor. În bine sau în rău, este nu numai fenomenul central al istoriei europene, ci şi al istoriei universale moderne". Cred că avem de-a face aici, în ciuda unei exagerări notabile, cu o concepţie importantă ce evidenţiază o mare cotitură în procesul de construcţie a Europei. Voi reveni asupra analizei acestui punct de cotitură în capitolul următor, consacrat secolului al XIII-lea, deoarece cred că abia în acest secol putem realiza adevărata amploare a construcţiei unei Europe care se sprijină în principal pe oraşe, dar care vede totodată cum începe să scadă acel avînt atît de puternic în secolul al XII-lea, epocă de mare efervescenţă a Occidentului.

Naşterea unei Europe a persecuţiei

Se cuvine, după părerea mea, să prezint de pe acum primele consecinţe nefaste şi primele devieri ale avîntului şi efervescenţei despre care am vorbit. Din nou, Robert I. Moore a reperat cu luciditate ceea ce el numeşte naşterea unei „societăţi a persecuţiei". Ce s-a întîmplat de fapt? Multă vreme vulnerabili şi stăpîniţi de un sentiment de insecuritate, creştinii din Occident s-au întărit atît din punct de vedere material, cît şi din punct de vedere intelectual şi religios. Cred că, asemenea lui Otto von Freising, Creştinătatea a ajuns aproape de perfecţiune, iar creştinii au devenit, chiar dacă nu toţi, încrezători în forţele lor şi, în consecinţă, expansivi, ba chiar agresivi. Mai presus de orice, vor să nimicească orice sămînţă de întinare din sînul unei Creştinătăţi viguroase, reuşite. De aici, o întreagă serie de mişcări orchestrate de Biserică şi de puterile laice, menite să-i marginalizeze şi, la limită, să-i scoată în afara Creştinătăţii pe cei ce răspîndesc dezordinea şi necurăţia. Principalele victime ale acestor persecuţii sînt ereticii, dar şi evreii, homosexualii şi leproşii.

Ereticii

Erezia însoţeşte istoria creştinismului aproape de la început; într-adevăr, noua religie defineşte treptat, îndeosebi prin intermediul conciliilor, o doctrină oficială a Bisericii. Alături de dreapta credinţă se dezvoltă şi „opţiuni" – acesta este de fapt sensul cuvîntului „erezie" – diferite, pe care Biserica le condamnă mai devreme sau mai tîrziu. Aceste erezii sînt legate de dogme, lucru valabil în special în cazul opiniilor care nu pun pe picior de egalitate persoanele Sfintei Treimi, nerecunoscînd fie natura divină, fie natura umană a lui Iisus. Alte erezii se leagă de moravurile oamenilor Bisericii şi au un caracter social foarte marcant, cum se întîmplă în Africa de Nord cu donatismul puternic combătut de sfîntul Augustin. Mai există erezii trinitare şi în perioada carolingiană, dar puţin după anul 1000 izbucneşte un adevărat val de erezii împărţite de obicei în savante şi populare. Acest val eretic este explicat în general fie prin aspiraţia credincioşilor la o mai mare curăţie a moravurilor, fie prin dorinţa generală de reformă care pregăteşte reforma gregoriană din secolele XI-XII. După o lungă perioadă de stabilitate politică şi socială sub Carolingieni, apare o perioadă de instabilitate şi de dezordine în care se manifestă o dublă mişcare : cea a Bisericii care încearcă să scape de sub dominaţia laicilor înzestraţi cu putere şi cea a laicilor care încearcă să obţină o indepedenţă sporită în raport cu clerul. Societatea şi civilizaţia Evului Mediu se sprijină pe puterea Bisericii, putere deopotrivă spirituală şi temporală. Iar ereziile pe care Biserica le consideră inacceptabile sînt cele care îi contestă puterea. Vedem acest lucru atît la Orléans şi Arras, cît şi la Milano şi în Lombardia la începutul secolului al XI-lea. Regiunile cu cele mai puternice curente contestatare care au continuat să militeze pentru o reformă ori au devenit eretice sînt Lotharingia, sud-vestul şi sud-estul Franţei actuale, nordul Italiei şi Toscana. Apare aşadar o Europă a contestării. Biserica îşi găseşte cu greu drumul între, pe de o parte, reformele necesare cu privire la clerici şi, pe de altă parte, reprimarea ereziei. Reforma clerului presupune condamnarea comercializării sfintelor taine, simonia,

şi a nerespectării de către preoţi a celibatului, majoritatea fiind căsătoriţi sau trăind în concubinaj. Pe de altă parte, tot mai mulţi laici refuzau să primească sfintele taine administrate de preoţi care duceau o viaţă păcătoasă sau pur şi simplu de către clerici.

Unii eretici refuzau şi să venereze crucifixul, ba chiar şi crucea. Sub impulsul călugărilor de la Cluny, Biserica a acordat o importanţă tot mai mare rugăciunilor, slujbelor pentru cei morţi, precum şi remunerării clericilor pentru aceste practici de cult. Din nou, un număr important de laici au refuzat aceste comportamente. Contestările se refereau şi la cimitire, pe care aceşti laici refuzau să le considere sfinte dacă fuseseră consacrate de Biserică. De asemenea, unii laici contestau monopolul pe care şi-l arogase Biserica asupra interpretării şi predicării Evangheliei. În sfîrşit, îmbogăţirea individuală şi colectivă în interiorul Bisericii suscita critici virulente. În scurt timp, Biserica s-a simţit ca o cetate asediată. Pentru început, a încercat să dea nume acestor erezii şi să le deosebească, astfel încît să le poată combate mai bine; de multe ori însă, le-a dat numele unor vechi erezii din Antichitatea tîrzie pe care le găsea în texte şi care nu corespundeau realităţilor ce o ameninţau. În general, ereticii erau consideraţi nişte maniheişti care făceau o distincţie radicală între Bine şi Rău. Nişte integrişti.

Lupta contra ereziilor a fost pregătită de marea instituţie care domina Creştinătatea – ordinul de la Cluny – şi care, pe de altă parte, organiza cruciada. Marele abate de la Cluny, Petrus Venerabilis, aflat în fruntea abaţiei din 1122 pînă în 1156, a scris împotriva a ceea ce el desemna drept marile ameninţări ce pluteau asupra Creştinătăţii trei tratate care au devenit, într-un fel, nişte manuale de dreaptă învăţătură creştină. Unul a fost scris împotriva ereticului Pierre de Bruys, preot într-un sat din Alpi, care se opunea sfintelor taine şi slujbelor pentru cei morţi, propovăduind totodată respingerea simbolului crucii; altul – primul de acest gen în Europa creştină – împotriva lui Mahomed, prezentat ca un vrăjitor, şi a ucenicilor săi; şi, în sfîrşit, un al treilea contra evreilor, condamnaţi ca ucigaşi de Dumnezeu. După 1140, ofensiva a devenit generală, iar erezia a fost considerată, în conformitate cu noile concepţii asupra naturii, o boală. Mai precis, o lepră sau

o ciumă. Iar Biserica a răspîndit ideea contagiunii, care a făcut ca erezia să fie privită drept o teribilă ameninţare.

În sudul Franţei, termenul „catar", care însemna în greceşte „pur" şi de la care s-a format în germană cuvîntul *Ketzerei* (erezie), a dobîndit o importanţă deosebită. În 1163 au fost descoperiţi catari la Köln şi în Flandra. În 1167, pe domeniile contelui de Toulouse, la Saint-Félix-de-Caraman, s-ar fi ţinut o adunare eretică sub formă de conciliu. Erezia catară a cîştigat de partea ei, în mai mică sau mai mare măsură, o parte a nobilimii – şi chiar a marii nobilimi – din Languedoc şi Occitania, în special datorită opoziţiei faţă de interzicerea de către Biserică a căsătoriilor considerate consanguine, care antrena fragmentarea patrimoniilor rurale. De fapt, catarismul a fost un maniheism în toată puterea cuvîntului, profesînd respingerea celor materiale şi trupeşti, precum şi o seamă de rituri şi comportamente foarte diferite de cele ale Bisericii creştine. Dintre catari se distingeau Desăvîrşiţii, o elită a celor puri, care primeau spre sfîrşitul vieţii un fel de sacrament, aşa-numitul *consolamentum*. Catarismul, cred eu, n-a fost o erezie creştină, ci pur şi simplu altă religie. Mi se pare că importanţa lui a fost exagerată, fie de către Biserică, dornică să-l nimicească, fie, în secolul XX, de către militanţii regionalişti care vedeau în el o moştenire specifică. Fără a diminua cruzimea represiunii exercitate de Biserică, se poate considera că, în cazul în care catarismul ar fi triumfat – deşi ipoteza este prea puţin verosimilă –, ar fi apărut o Europă integristă.

În marea efervescenţă eretică din a doua jumătate a secolului al XII-lea, a apărut la Lyon un negustător, Pierre Valdes, care a predicat, deşi a rămas laic, sărăcia, umilinţa şi viaţa după Evanghelie. La origine, valdeismul pare să nu fi fost o erezie, ci o mişcare de reformă în cadrul căreia laicii, fără să conteste autoritatea ecleziastică, doreau să aibă o participare mai importantă. În 1184, papa Lucius al III-lea, susţinut de împărat, a lansat la Verona decretala *Ad abolendam*, prin care se instituia o violentă represiune împotriva tuturor ereticilor, fără deosebire („catarii, patarinii, cei care şi-au luat numele mincinos de umiliţii sau săracii din Lyon, pasaginii, iozefinii, şi arnaldiştii"). Acest amalgam trăda de fapt deruta unei Biserici dominate, cum spunea Monique Zerner, de *opacitatea* ereziei.

Principalul organizator al represiunii antieretice a fost papa Inocenţiu al III-lea (1198-1216). Încă din 1199, acesta a asimilat erezia cu crima de lezmaiestate, ceea ce antrena condamnarea ereticului la confiscarea bunurilor, la excluderea din funcţiile publice şi la privarea de moştenire. El a transferat ideea şi realitatea cruciadei pe terenul luptei contra ereticilor, pornind împotriva lor în 1208 un război în care a făcut apel la cruciaţii laici. Acest război, început cu jaful de la Béziers şi cu masacrarea oamenilor refugiaţi în biserica oraşului[1], a atras din nordul Franţei numeroşi mici seniori lipsiţi de pământuri. Cruciada „albigenzilor" s-a încheiat abia în 1229 prin supunerea contelui de Toulouse, a seniorilor şi a oraşelor din sudul Franţei.

Între timp, Conciliul Lateran IV (1215) le-a impus principilor creştini un jurământ anti-eretic. Acelaşi conciliu i-a condamnat pe evrei să poarte un semn cusut pe haine, rondela, după care să poată fi recunoscuţi. În general, era vorba de o bucată rotundă de stofă roşie. Se naşte astfel Europa viitoarei stele galbene. Cele mai multe dintre cîrmuirile laice nu au respectat această decizie. Totuşi, în 1269, la sfîrşitul domniei, Sfîntul Ludovic a trebuit să o facă, deşi, se pare, împotriva voinţei lui. În 1232, papa Grigore al IX-lea a instituit, pe lîngă Inchiziţia episcopală, o inchiziţie pontificală care judeca, în întreaga Creştinătate, ereticii în numele Bisericii şi al papei.

Inchiziţia urma o nouă metodă judiciară – numită „inchizitorială", şi nu „acuzatorială" ca pînă atunci –, care consta în interogarea acuzatului pentru a obţine mărturisirea vinovăţiei sale. Ea instituia o Europă a mărturisirii, mărturisire care a fost foarte curînd smulsă prin tortură. În Evul Mediu timpuriu, tortura era foarte puţin folosită, deoarece în Antichitate ea se limita în mod obişnuit la sclavi. Inchiziţia a adus-o în actualitate şi a extins-o la bărbaţii şi femeile din rîndurile laicatului. Este unul dintre cele mai abominabile aspecte ale acelei Europe a persecuţiei pe care o denunţă Robert I. Moore.

---

1. Atît catari cărora li se oferise ospitalitate, cît şi catolici. Potrivit unui cronicar german, legatul papal le-ar fi răspuns războinicilor care îl întrebau cum să-i deosebească pe eretici de catolici: «Voi omorîţi-i pe toţi şi Dumnezeu o să ştie care-s ai lui»" (n.t.).

Inchiziţia a osîndit la arderea pe rug un număr important, dar imposibil de apreciat cu exactitate, de eretici. Executarea ereticilor condamnaţi de tribunalele Inchiziţiei cădea în sarcina puterii temporale, care acţiona ca braţ secular al acesteia. Din punct de vedere social, catarismul se răspîndise îndeosebi în rîndurile nobilimii, în oraşe şi printre anumiţi meşteşugari, de pildă ţesătorii. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, duritatea represiunii a redus catarii la cîteva comunităţi situate în zone muntoase, cum au fost locuitorii satului Montaillou, din Ariège, despre care Emmanuel Le Roy Ladurie a scris o carte exemplară.

Persecuţia antievreiască

Cel de-al doilea grup persecutat de Biserică şi de principii creştini au fost evreii. Multă vreme, evreii nu le-au pus prea mari probleme creştinilor. Pînă în secolul al X-lea, comunităţile evreieşti erau puţin numeroase în Occident, fiind constituite în principal din negustori care, alături de alţi orientali (libanezi, sirieni etc.), realizau cea mai mare parte a schimburilor comerciale, atîtea cîte mai existau, dintre Creştinătate şi Orient. Totuşi, Biserica elaborează o teorie şi o practică a raporturilor dintre creştini şi evrei. O excepţie o constituie Spania vizigotă, unde monarhia şi episcopatul dezvoltă o violentă legislaţie antiiudaică, în care Leon Poliakov vedea originea antisemitismului. Cucerirea celei mai mari părţi a Peninsulei Iberice de către musulmani a schimbat însă situaţia, atît evreii, cît şi creştinii fiind mai mult sau mai puţin toleraţi de către musulmani.

Carol cel Mare şi succesorii săi nu i-au persecutat pe evrei, chiar dacă aceştia au fost ţinta unor atacuri dure din partea arhiepiscopului de Lyon, Agobard. În privinţa evreilor, creştinii aplicau, urmîndu-l pe sfîntul Augustin, un precept din psalmul LVIII: „Să nu-i omori pe ei, ca nu cumva să uite legea Ta; risipeşte-i pe ei cu puterea Ta şi doboară-i pe ei [...]". Erau combinate astfel, nu fără ipocrizie, un fel de toleranţă, ba chiar de protecţie, care se justifica făcînd din ei amintirea vie a trecutului precreştin, şi o incitare la expulzare şi dominaţie. Cînd în lumea creştină

europeană s-a instaurat sistemul feudal, statutul evreilor a fost asimilat cu cel al şerbilor. Această stare de servitute i-a plasat concomitent sub dominaţia şi protecţia seniorilor, dar mai ales a principilor creştini. Aceştia au oscilat în general între toleanţă şi protecţie, pe de o parte, şi persecuţie, pe de altă parte. Aşa s-a întîmplat îndeosebi în cazul papilor, al împăraţilor şi al unor regi precum Ludovic al IX-lea al Franţei (Sfîntul Ludovic) care, deşi nu-i putea suferi, se considera „episcopul lor din afară".

Ca şi literatura creştină, literatura evreiască medievală îi acordă lui Carol cel Mare un loc privilegiat şi cu caracter legendar. În jurul anului 1000, evreii din ţările germane sînt în număr de circa 4.000, iar la sfîrşitul secolului, în ajunul primei cruciade, par să fi trecut de 20.000. Se întîmpla uneori ca evreii să fie chiar chemaţi şi favorizaţi de principii creştini ca specialişti în servicii economice pe care creştinii nu le puteau îndeplini. Avîntul economic pe care l-a cunoscut Creştinătatea după anul 1000 a fost aşadar o cauză a creşterii numerice a evreilor pe teritoriul său, dar, în curînd, şi a primelor persecuţii împotriva lor. Cu toate acestea, chiar şi în secolul al XI-lea, între creştini şi evrei domnea mai degrabă o coexistenţă paşnică. Evreii erau singurii cărora creştinii le recunoşteau o religie legitimă, deşi cuvîntul nu exista încă ; dimpotrivă, musulmanii, de pildă, erau consideraţi păgîni. Unii clerici învăţaţi întreţineau relaţii cu rabinii pentru a schimba cu ei opinii legate de exegeza biblică. Evreilor le era îngăduit să construiască nu numai sinagogi, ci şi şcoli. O dată cu prima cruciadă s-a produs însă o mare schimbare.

De-a lungul secolului al X-lea, imaginea Ierusalimului i-a obsedat tot mai mult pe creştini. Această obsesie a fost una dintre componentele cruciadei propovăduite de papa clunysian Urban al II-lea la Clermont, în 1095, şi care a dus la cucerirea Ierusalimului în 1099, urmată de un mare masacru săvîrşit de creştini asupra musulmanilor. Entuziasmul pentru Ierusalim şi faptul că acesta evoca patimile lui Hristos, victimă a evreilor, au stîrnit un val de ură şi de ostilitate faţă de evrei. Cu atît mai mult cu cît, aşa cum s-a arătat, creştinii de la sfîrşitul secolului al XI-lea nu aveau o reprezentare adecvată asupra duratei istorice şi credeau că patimile lui Hristos se petrecuseră în vremea lor.

Prin urmare, se duceau să-i pedepsească chiar pe călăii lui. Cei mai puternici şi mai avuţi dintre cruciaţi au pornit pe mare cu corăbii închiriate la Marsilia sau la Genova, însă grosul cruciaţilor săraci, fără avut, adesea mînaţi de conducători fanatici ca predicatorul Petru Eremitul, au ajuns în Orientul Apropiat după ce au străbătut Europa Centrală şi au întîlnit în drumul lor numeroase comunităţi evreieşti. Pe multe le-au măcelărit. A fost primul mare val de pogromuri în Europa.

În secolele al XII-lea şi al XIII-lea au apărut şi alte cauze care au dus la persecutarea evreilor. Au fost inventate două mituri. Primul a fost zvonul, luat drept bun, cu privire la crimele rituale: evreii ar fi ucis un băiat creştin ca să-i folosească sîngele în riturile lor. Zvonul ducea aproape totdeauna la pogrom. Se pare că prima acuzaţie a fost lansată în 1144 la Norwich. În Anglia, în a doua jumătate a secolului al XII-lea şi prima jumătate a secolului următor, pot fi întîlnite mai multe acuzaţii de acest tip şi masacre. La fel s-a întîmplat şi la Lincoln în 1255: în urma morţii unui băiat şi a zvonului că evreii l-ar fi ucis în chinuri, aceştia au fost duşi la Londra, unde 19 dintre ei au fost spînzuraţi şi numai intervenţia fratelui regelui, Richard de Cornwall, a făcut ca alţi 90 să nu aibă aceeaşi soartă.

Acuzaţiile, execuţiile şi masacrele de acest gen s-au răspîndit şi pe continent. Totuşi, nu se cunoaşte nici un pogrom care să fi avut loc pe teritoriul regatului Franţei sub domnia Sfîntului Ludovic (1226-1270). În perioada în care evreii au început să fie persecutaţi de creştini din motive legate de puritate s-a mai născut un zvon. Este vorba de acuzaţia de profanare a ostiei. Au existat evrei acuzaţi că ar fi pîngărit ostii consacrate. Această acuzaţie apare, evident, în cadrul consolidării cultului euharistic care a condus în 1264 la instituirea sărbătorii Trupul Domnului (*Corpus Christi*).

Persecutarea evreilor a dus frecvent la expulzarea lor masivă, cum s-a întîmplat cu evreii din Anglia în 1290 şi cu cei din Franţa în 1306. Întrucît aceştia din urmă s-a întors treptat, în 1394 a avut loc o expulzare definitivă din regatul Franţei. Secolul al XIV-lea a fost martor la reizbucnirea persecuţiilor antievreieşti cu prilejul marilor calamităţi din această perioadă. În 1321, evreii au fost acuzaţi că, împreună cu leproşii, ar fi otrăvit fîntînile, acuzaţie

ce a declanşat pogromuri. Mai mult: în special în Germania, în anii 1348-1350, cînd a izbucnit şi s-a răspîndit epidemia de ciumă neagră, vinovaţi au fost consideraţi evreii; ideea de contagiune avea din ce în ce mai multă trecere în Europa creştină.

Izolarea evreilor, care îi făcea vulnerabili la persecuţii, a crescut în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Proprietatea asupra pămîntului, agricultura şi majoritatea meseriilor le-au fost interzise. Expulzarea cea mai importantă s-a produs în Peninsula Iberică, în 1492. Distrugerea ultimului regat musulman din Spania, Granada, a avut loc în aceeaşi perioadă. Regii Catolici[1] au dus mai departe decît orice alt suveran creştin încercarea de a obţine o puritate a sîngelui, *limpieza del sangre*. Mai tîrziu, în regiunile din care evreii nu au fost expulzaţi, mai ales în Statele Pontificale şi în posesiunile imperiale din Germania, aceştia vor fi închişi în ghetouri ce jucau un dublu rol, de protecţie şi de întemniţare.

Cu toate aceste interdicţii, evreii au continuat să dea bani cu împrumut, dar la scară mică, pentru nevoile vieţii de zi cu zi. Ca urmare, pe lîngă faptul că au fost persecutaţi de Biserică şi de principi pentru cămătărie, şi-au atras şi ura creştinilor care nu se puteau lipsi de sprijinul lor financiar. Pe de altă parte, deoarece au păstrat o mare competenţă în domeniul medical, evreii au devenit medicii celor puternici şi bogaţi. Majoritatea papilor şi a regilor creştini au avut medici evrei.

În cadrul apariţiei unei Europe a persecuţiilor, probabil că persecuţia împotriva evreilor a durat cel mai mult şi a fost cea mai odioasă. Ezit să vorbesc despre rasism, fiindcă, după părerea mea, acest termen implică noţiunea de rasă şi afirmaţii pseudo-ştiinţifice, ceea ce nu era cazul în Evul Mediu. Punctul de plecare al ostilităţii creştinilor faţă de evrei, care este de natură esenţialmente religioasă (dar în Evul Mediu religia este totul, pînă acolo încît nici nu există un concept specific, acesta apărînd abia în secolul al XVIII-lea), antiiudaismul, nu este suficient pentru a caracteriza această atitudine. Societatea creştină medievală a pus bazele antisemitismului european.

1. Isabella de Castilia şi Ferdinand al V-lea de Aragon (n.t.).

Sodomia

A treia categorie de persecutaţi şi excluşi o constituie homosexualii. Creştinismul a preluat tabuurile Vechiului Testament, care condamna aspru homosexualitatea, iar viciul locuitorilor Sodomei a fost interpretat ca o deviaţie sexuală. Se pare însă că sodomia a fost oarecum tolerată, mai cu seamă în mediul monastic. Deşi secolul al XII-lea a fost numit de unii „vremea lui Ganimede", vîntul reformei care sufla în epocă i-a atins şi pe sodomiţi, cu atît mai mult cu cît evoluţia conceptului de natură a agravat păcatele sexuale ca păcate contra naturii, astfel că homosexualitatea a fost nu doar condamnată, ci şi acoperită de tăcere, devenind „viciul indicibil". Acuzaţia de sodomie a fost adusă adeseori bărbaţilor (lesbianismul este foarte rar menţionat) atunci cînd exista intenţia de a-i discredita şi de a-i pedepsi cu maximă severitate, inclusiv prin condamnarea la moarte. Musulmanii au fost acuzaţi că practicau homosexualitatea. Aceeaşi învinuire li s-a adus şi călugărilor-soldaţi, templierii, care au fost condamnaţi şi suprimaţi, în timp ce maestrul ordinului, Jacques de Molay, a fost executat prin ardere pe rug la începutul secolului al XIV-lea. În schimb, în cazul personajelor importante, sodomia era mai mult sau mai puţin tolerată. Aşa s-a întîmplat cu doi, poate chiar trei regi ai Angliei, dacă este adevărat – fiindcă nu s-a dovedit – că Richard Inimă de Leu era homosexual. Lucrul pare neîndoielnic în cazul lui William al II-lea (William Rufus, 1087-1100) şi mai ales al lui Eduard al II-lea (1307-1327), care a fost detronat, apoi asasinat împreună cu favoritul său.

Începînd de la mijlocul secolului al XIII-lea, sodomia, la fel ca multe alte devianţe, a fost lăsată în seama Inchiziţiei. Iar un număr mai mult sau mai puţin important de homosexuali au fost arşi pe rug. Toleranţa faţă de ei a reapărut însă ici şi colo, mai ales în secolul al XV-lea, în principal în Italia şi în mod deosebit la Florenţa.

Ambiguitatea leprei

Probabil că unii se vor mira să descopere o a patra componentă a acestui ansamblu de persecutaţi şi de excluşi începînd cu secolul al XII-lea : leproşii. Atitudinea creştinilor din Evul Mediu faţă de leproşi este ambiguă. Imaginea sărutului dat de Hrisos leprosului influenţează comportamentele faţă de ei. O seamă de mari sfinţi vor fi lăudaţi pentru că l-au imitat pe Hristos şi le-au dat leproşilor de mîncare, iar uneori şi cîte un sărut. Cazul cel mai celebru este cel al sfîntului Francisc din Assisi, dar Sfîntul Ludovic intră şi el în această categorie. Lepra pare să nu se fi răspîndit în Occident decît din secolul al IV-lea. Leproşii sînt aşadar, pe de o parte, obiectul iubirii creştineşti şi al milei, dar pe de altă parte provoacă oroare fizică şi morală. Într-o societate în care corpul este imaginea sufletului, lepra apare ca un semn al păcatului. Leprosul stîrneşte repulsia în literatura curtenească. Ne amintim de teribilul episod în care Isolda ajunge printre leproşi. Se credea că leproşii sînt rodul vădit al păcatului, fiind concepuţi de părinţi care nu au respectat perioadele de interdicţie a raporturilor sexuale. Împotriva lor acţionează din plin ceea ce Michel Foucault ar fi numit „închiderea". Din secolul al XII-lea încep să se înmulţească aşezămintele în care sînt ţinuţi închişi, leprozeriile. Teoretic, acestea sînt un fel de spitale, dar în realitate sînt nişte închisori situate în afara oraşelor, în locuri ce poartă numele Magdalenei, sfînta care a devenit protectoarea leproşilor ; ei nu le pot părăsi decît rareori, iar atunci trebuie să-i ţină pe creştinii sănătoşi la distanţă învîrtind o cîrîitoare. Încărcată de simboluri şi provocînd o teroare emblematică, lepra a fost boala tipică pentru Europa medievală. Teama de leproşi a atins apogeul la începutul secolului al XIV-lea, cînd au fost acuzaţi că ar fi otrăvit fîntînile. Lepra pare să fi cunoscut apoi un regres rapid în Occident. Locul ei în fruntea bolilor simbolice avea să fie luat de ciumă.

Diavolul se dezlănţuie

Toate aceste fiinţe ce răspîndesc boli funeste sfîrşesc prin a forma o contra-societate ameninţătoare pentru creştinii buni şi statornici, pentru curăţia şi mîntuirea lor. Şi toate au aceeaşi căpetenie, pe Satan, fie că sînt literalmente *posedate*, fie că i se supun doar. Diavolul a intrat în Europa o dată cu creştinismul, unind sub conducerea sa o sumedenie de demoni proveniţi din păgînismul greco-roman sau din numeroasele credinţe populare, însă devine comandantul suprem al tuturor cohortelor Răului abia din secolul al XI-lea. Din acest moment, el conduce balul viitorilor osîndiţi. Nu toţi bărbaţii şi femeile cad pradă Diavolului, în schimb toţi sînt ameninţaţi şi ispitiţi de el. Creştinătatea unificată îi conferă acestui „duşman al neamului omenesc" o putere unificată. Unealta sa este erezia. Inchiziţia va fi arma Bisericii menită să-l combată. Prezenţa şi acţiunea lui vor dura însă multă vreme. Europa diavolului s-a născut deja.

Periferiile Europei feudale

La sfîrşitul secolului al XII-lea, instituţiile feudale, cu mici diferenţe de la caz la caz, îşi extinseseră dominaţia asupra întregii Creştinătăţi. Mi se pare interesant de observat că s-au constituit feudalisme periferice care au păstrat în mai mică sau mai mare măsură caracterul original al respectivelor periferii, continuînd totodată să joace un rol important în cadrul ansamblului creştin. Observaţia este valabilă pentru Irlanda, mare vatră de creştinism şi de civilizaţie în Evul Mediu timpuriu, care îşi păstrează specificitatea creştină, permiţînd culturii gaelice să rămînă vie şi bogată, influenţîndu-i chiar şi pe velşi şi englezi care dispreţuiau acest popor de aşa-zişi creştini barbari şi încercau în zadar să-i învingă şi să-i spolieze. Irlanda este europeană.

Cazul Bretaniei este asemănător şi diferit totodată. Începînd din secolul al IV-lea, Bretania a fost ocupată de bretonii veniţi din Insulele Britanice; în Evul Mediu, ea reuşeşte să se emancipeze

destul de mult din punct de vedere politic, ca regat în perioada carolingiană, apoi ca ducat în epoca regilor capeţieni. Ducii bretoni practică o politică de echilibru sofisticată între francezi şi englezi. Ducele Bretaniei va primi titlul ambiguu de *pair* al Franţei, iar în secolul al XV-lea va părea să conducă regatul spre o reală independenţă. În acelaşi timp, profitînd de aşezarea sa geografică, Bretania îşi va dezvolta marina şi îşi va spori numărul de marinari şi de neguţători.

Dacă părăsim ţările celtice şi ne îndreptăm spre cele mediteraneene, sfîrşitul secolului al XII-lea reprezintă un moment decisiv pentru Peninsula Iberică, Sicilia şi nordul Italiei. În Spania, *Reconquista* s-a accelerat, iar cucerirea în 1085 a oraşului Toledo de către Alfons al VI-lea al Castiliei şi Leónului este un moment esenţial, căci influenţa de care se bucură acest oraş, în care conviеţuiesc creştini, musulmani şi evrei şi unde îşi cîştigă existenţa numeroşi traducători din greacă, ebraică sau arabă îl transformă într-unul dintre polii dezvoltării intelectuale a Europei creştine. În Sicilia şi în sudul Italiei, faptul că suveranii normanzi sînt urmaţi la tron de monarhi germani (Henric al VI-lea în 1194 şi Frederic al II-lea în 1198) sporeşte importanţa acestei regiuni în cadrul Creştinătăţii şi conferă oraşului Palermo un rol excepţional de capitală multiculturală.

Dacă ne îndreptăm acum spre Europa Centrală şi de Nord, remarcăm consolidarea ca regat creştin a Ungariei, care are de cîştigat din unirea cu Croaţia. Regele Bela al III-lea (1172-1196) păstrează bune relaţii cu bizantinii; în acelaşi timp, el consolidează graniţa dinspre răsărit împotriva barbarilor şi îşi întăreşte legăturile cu Creştinătatea latină căsătorindu-se a doua oară cu o fiică a regelui Ludovic al VII-lea al Franţei. Regăsim o afirmare comparabilă ca principat şi regat creştin în cazul Boemiei şi în cel al Poloniei. Folosindu-se de sprijinul împăratului, Przemyslizii, ducii Boemiei, şi-au afirmat puterea prin întemeierea de abaţii şi practicarea apanajelor în Moravia. În Polonia, monarhia Piasty a organizat exploatarea economică în sate specializate, ceea ce a consolidat puterea lui Boleslaw al III-lea Gură Strîmbă (1102-1138), care a supus Pomerania şi a întemeiat noile episcopate Wloclavek, Lubusz şi Wolin. Tot el a susţinut şi ordinele religioase, pe

benedictini şi pe premontrezi. Dar, prin testament, Boleslaw a împărţit Polonia în provincii pe care le-a lăsat fiilor săi. Din acel moment, monarhia a început să slăbească în Polonia. Unii istorici au fost de părere că, după prăbuşirea Uniunii Sovietice în 1989, a reapărut o Europă Centrală formată în Evul Mediu. Aşa de pildă, medievistul maghiar Gabor Klaniczay, care a contribuit la organizarea unei catedre de studii medievale în cadrul noii Universităţi a Europei Centrale. El a introdus un studiu comparativ cu privire la Creştinătăţile medievale latină, greacă, slavă şi orientală, precum şi la extinderea treptată a civilizaţiei europene în aceste zone. Klaniczay a descoperit o Europă Centrală ce constituie, la fel ca în Evul Mediu, un laborator deschis, diversificat şi creator pentru un vast univers care se dezvoltă pornind din Apus şi nu cunoaşte limite înspre Răsărit. O adevărată „utopie" europeană, cum spune el însuşi.

La nord, Scandinavia se afirma şi ea în ansamblul creştin. La sfîrşitul secolului al XII-lea, în Islanda începe scrierea faimoaselor saga, epopei de mare originalitate care vor fi o podoabă a literaturii creştine medievale.

În Evul Mediu, Scandinavia nu are o stabilitate politică şi administrativă reală. Danemarca, Norvegia şi Suedia sînt greu de delimitat între ele, iar la începutul secolului al XI-lea danezii au reuşit pentru scurtă vreme să-şi impună stăpînirea asupra Angliei, încercînd în acelaşi timp să domine celelalte două regate scandinave şi Islanda.

Metropola religioasă a fost mai întîi arhiepiscopatul de Lund, pe atunci danez, care, începînd din 1103-1104, şi-a exercitat autoritatea asupra întregului teritoriu scandinav ; în 1152 a apărut încă un arhiepiscopat, la Nidaros (Trondheim), în Norvegia. Epoca regilor Valdemar (1157-1241)[1] a fost perioada cea mai glorioasă a Norvegiei. În Suedia, Uppsala a fost înălţată la rangul de sediu metropolitan în 1163-1164. Monahismul s-a implantat graţie cistercienilor. Însă instabilitatea politică s-a accentuat. Între 1156 şi 1210 au fost asasinaţi cinci regi. Totuşi, o dată cu transformarea

1. Valdemar I cel Mare (1157-1182) şi Valdemar al II-lea Biruitorul (1202-1241) (n.t.).

artei militare (apariţia cavaleriei grele şi a fortăreţei), clasa dominantă devine o nobilime în adevăratul înţeles al cuvîntului. Convertirea la creştinism oferă posibilităţi de acces la o cultură superioară (deprinderea scrisului, cunoaşterea limbii latine), dobîndită în şcoli din străinătate, la Hildesheim, în Germania, la Oxford, în Anglia, şi mai ales la Paris. Ţările scandinave rămîn cu toate acestea arhaice şi marginale în raport cu Europa.

Europa în vremea cruciadelor

Un fenomen spectaculos care a bulversat Europa creştină între secolele al XI-lea şi al XIII-lea şi care ocupă încă un loc deosebit în paginile manualelor de istorie este cruciada. Termenul – care nu este medieval, ci a fost creat la sfîrşitul secolului al XV-lea (deşi *se croiser* [a pleca în cruciadă] şi *croisé* [cruciat] există în franceză încă din secolul al XII-lea) – desemnează acţiunile militare întreprinse de creştini în Palestina pentru a smulge din mîinile musulmanilor Sfîntul Mormînt, adică mormîntul lui Hristos de la Ierusalim, şi zonele considerate a fi teritoriile de origine ale Creştinătăţii. Într-adevăr, cruciada a fost considerată de creştinii medievali o recucerire asemănătoare cu *Reconquista* iberică. De fapt, Ierusalimul trecuse de sub stăpînirea romană sub cea bizantină, singura care a avut un caracter creştin, apoi sub cea musulmană, fără să fi existat vreodată o instituţie politică creştină specifică Locurilor Sfinte ale Creştinătăţii; mai mult, acestea erau încărcate de semnificaţie nu numai pentru iudaism (deşi cucerirea romană şi apoi fenomenul diasporei reduseseră populaţia evreiască din Ierusalim la o minoritate), ci şi pentru Islam, căci Mahomed îşi luase zborul de pe Domul Stîncii cînd se înălţase în Paradis. Am văzut deja că Ierusalimul a fost foarte de timpuriu pentru creştinii din Apus destinaţia pelerinajului prin excelenţă. Intervenţia turcilor în regiune începînd cu secolul al X-lea a fost invocată pentru a motiva o schimbare în atitudinea lor. Însă nu acesta este esenţialul. Motivaţia religioasă şi ideologică a cruciadei se situează la convergenţa a două lungi evoluţii.

Prima – şi probabil cea mai importantă – a fost convertirea creştinismului la război. Creştinismul evanghelic era un pacifism profund ostil războiului, iar Iisus însuşi era nu doar un iubitor de pace, ci şi un militant în favoarea ei. Unul dintre principalele motive pentru care creştinii au fost persecutaţi de împăraţii romani era refuzul serviciului militar. Acest refuz se explica nu numai prin faptul că nu voiau să jure credinţă faţă de împărat, ci şi prin acela că nu voiau să facă vărsare de sînge. Atitudinea creştinilor a început să se schimbe încă de la sfîrşitul secolului al IV-lea, cînd creştinismul a devenit religia oficială a imperiului. De atunci înainte, supuşii acestuia, în curînd toţi creştini, au fost chemaţi să apere un imperiu creştin. Totuşi, îndoiala în ceea ce priveşte războiul a persistat multă vreme în sînul creştinismului. Chiar şi atunci cînd practicile legate de război au evoluat, episcopilor şi în general clericilor li s-a interzis să poarte arme şi, implicit, să facă vărsare de sînge. Excepţiile au fost destul de rare. Iar singura acceptată, ba chiar lăudată de Biserică au reprezentat-o ordinele militare; pentru a apăra Locurile Sfinte, iar uneori şi anumite locuri din Occident, acestea au constituit începînd cu secolul al XII-lea grupuri de călugări-cavaleri – în Peninsula Iberică, de exemplu, sau în Prusia şi Lituania, în cazul cavalerilor teutoni. Totuşi, evoluţia cea mai importantă a fost elaborarea unei teorii a războiului drept, în principal de către sfîntul Augustin. Războiul drept era hotărît şi transpus în practică nu de un personaj individual, ci de un conducător învestit cu autoritatea supremă, aşa cum fusese împăratul creştin şi cum vor deveni principii şi regii din Evul Mediu. Pe de altă parte, războiul nu trebuia să fie agresiv. Creştinismul a respins întotdeauna conceptul de război preventiv; războiul trebuia să fie un răspuns la o agresiune sau la o nedreptate. Nu trebuia să aibă drept scop jaful şi cucerirea, iar vieţile celor care nu purtau arme (femei, copii, călugări, negustori etc.) trebuiau cruţate. Pentru creştini, războiul a fost legitim mai cu seamă împotriva păgînilor şi a musulmanilor, consideraţi păgîni.

A fost însă nevoie de încă o schimbare importantă pentru ca războiul drept să se transforme în război sfînt. Această evoluţie s-a datorat în mare parte faptului că papalitatea a apelat pentru

protecţia ei la războinici, precum francii care, pe vremea lui Carol cel Mare, au apărat-o de longobarzi, iar în secolul al XI-lea, de normanzii din Sicilia. Şi, ca o trăsătură generală, papalitatea a avut tendinţa să transforme în război sfînt opoziţia militară a unor popoare creştine faţă de agresiunile imperiale împotriva ei. Totuşi, aşa cum au arătat Paul Alphandéry şi Alphonse Dupront, imaginea Ierusalimului a înflăcărat tot mai mult Creştinătatea în cursul secolului al XI-lea. Un cumul de cauze şi de motivaţii a dus la pregătirea cruciadei către sfîrşitul acestui secol. Creştinătatea cunoscuse un avînt demografic şi economic remarcabil. Ca rezultat al creşterii demografice au apărut numeroşi tineri fără pămînturi şi fără soţie, proveniţi în special din pătura cavalerilor. Georges Duby i-a pus excelent în evidenţă. Pe de altă parte, îmbogăţindu-se, nobilimea dispunea de mijloacele necesare pentru a se înarma mai bine şi a întreprinde expediţii militare.

În sfîrşit, după convertirea barbarilor, creştinarea războiului a continuat; botezată, sabia putea să-şi facă treaba mai departe cu binecuvîntarea Bisericii. Paradoxal, cruciada s-a născut în mare parte din mişcarea pentru pace care a marcat anul 1000. În primul rînd, deoarece războiul drept era pentru Biserică un mijloc de a reîntrona dreptatea şi pacea. Pe de altă parte, pentru că acest război a fost privit ca o controlare a violenţei. Rolul decisiv l-a avut papalitatea, care a considerat că deturnarea împotriva musulmanilor a forţei războinice creştine ar putea aduce mai multe foloase. Fără îndoială, era concretizarea unui cult tot mai înflăcărat pentru Ierusalim şi pentru Hristos. Dar şi un mijloc de a deturna împotriva *necredincioşilor* frustrările războinice ale tinerilor. În fine, pentru papalitate era mijlocul de a se impune în fruntea Creştinătăţii, întrucît conducerea acestui război în care religiosul se îmbina intim cu politicul nu putea să-i revină decît liderului religios suprem, poziţie la care aspira papa. În sfîrşit, nu întîmplător papa care a declanşat cruciada, Urban al II-lea, a fost un călugăr aparţinînd ordinului de la Cluny. Cruciada se înscria în perspectiva marii comunităţi clunysiene asupra modelării Creştinătăţii.

Papalitatea a favorizat aşadar apariţia unui concept de război sfînt al cărui simbol a fost crucea de stofă de pe pieptul cruciaţilor.

Europa creştină a ajuns astfel din urmă Islamul, care încă de la origine, de la scrierea Coranului, desemnase războiul sfînt, *jihadul*, drept una dintre obligaţiile de primă importanţă ale credincioşilor.

Nu am să fac aici istoria cruciadelor. Voi aminti însă că prima a dus la cucerirea Ierusalimului în 1099, marcată de un cumplit masacru săvîrşit de creştini asupra musulmanilor, şi la întemeierea statelor creştine din Palestina, cel mai important fiind regatul latin al Ierusalimului.

După cucerirea Edessei în 1144 de către musulmani, o a doua cruciadă, propovăduită de sfîntul Bernard şi întreprinsă de împăratul Conrad al III-lea, precum şi de regele Franţei Ludovic al VII-lea, a eşuat. În 1187, sultanul kurd Saladin, în fruntea unei mari oştiri musulmane, a nimicit la Hattin armata regelui Ierusalimului, apoi a pus stăpînire pe oraş şi pe tot regatul, cu excepţia oraşului Tir. A treia cruciadă a fost întreprinsă de împăratul Frederic Barbarossa – care, luînd drumul pe uscat, şi-a găsit moartea înecat într-un rîu din Anatolia –, de regele Angliei, Richard Inimă de Leu, şi de cel al Franţei, Filip August, care au folosit ruta maritimă. A fost încă un eşec, iar creştinii au pierdut Ierusalimul definitiv.

În secolul al XIII-lea, entuziasmul pentru cruciadă a scăzut mult. Împăratul Frederic al II-lea a pus capăt celei de-a şasea cruciade în 1228-1229, printr-un tratat cu musulmanii pe care majoritatea europenilor l-au considerat ruşinos. O revenire anacronică a înflăcărării pentru cruciadă, combinată cu un obiectiv ce presupunea mai degrabă convertirea decît cucerirea, a animat două cruciade nefericite ale regelui Franţei Ludovic al IX-lea (Sfîntul Ludovic), în Egipt şi Palestina (1248-1254), apoi în Africa de Nord, unde regele a murit în 1270, în faţa Cartaginei. Ultimele fortăreţe creştine de pe Pămîntul Sfînt care au căzut în mîinile musulmanilor au fost Tripoli, în 1289, Acra şi Tir, în 1291.

Ideea de cruciadă i-a însufleţit în mai mică sau mai mare măsură pe unii principi creştini sau simpli creştini pînă în secolul al XV-lea. Constituirea Imperiului Otoman după cucerirea Constantinopolului de către turci în 1453 a schimbat datele relaţiei dintre creştinii europeni şi Ierusalim. După cum a arătat însă Alphonse Dupront, mitul Ierusalimului a persistat, transformîndu-se,

pînă în zilele noastre, cînd, în contextul mult diferit al confruntărilor dintre americani şi integriştii musulmani, noţiunea de cruciadă revine din nefericire în actualitate.

Bilanţul istoric pe termen lung al cruciadelor a fost apreciat în moduri foarte diferite. Pînă de curînd, istoricii occidentali au văzut în ele mai curînd germenul unei unificări europene şi un semn al vitalităţii Occidentului medieval. Această concepţie se estompează însă tot mai mult. Jean Flori a pus foarte bine în evidenţă ceea ce el a numit „paradoxurile cruciadei".

Primul paradox: „Cruciadele sînt întreprinse de creştini, în numele unei religii care la început se voia paşnică, împotriva musulmanilor fideli unei religii care, dimpotrivă, a încorporat de la bun început *jihadul* în doctrina sa, deşi în teritoriile cucerite se dovedea destul de tolerantă".

Al doilea paradox: „Cruciadele sînt rezultatul unei mişcări mult prea vaste de recucerire întreprinse de creştini, care începe în Spania, îşi dobîndeşte aici primele trăsături de război sfînt, apoi le amplifică atunci cînd îşi ia drept obiectiv Ierusalimul şi mormîntul lui Hristos. Or, această recucerire reuşeşte pe deplin în Occident, dar eşuează în Orientul Apropiat, unde provoacă un contraatac musulman care va duce la cucerirea Constantinopolului în 1453 şi la ameninţarea otomană asupra Europei Orientale".

Al treilea paradox: „La origine, cruciada era menită să vină în apărarea creştinilor din Orient, leagănul creştinismului, şi să ajute Imperiul Bizantin să recucerească teritoriile invadate de musulmani, în perspectiva unei uniri a Bisericilor. Or, cruciadele au accentuat şi au pecetluit dezbinarea".

Al patrulea paradox: „Cruciada propovăduită de Urban al II-lea se prezintă ca un război de eliberare a Palestinei şi ca un pelerinaj la Sfîntul Mormînt. Or, această luptă este deturnată în favoarea numeroaselor conflicte ale Bisericii sau, mai exact, ale papalităţii cu adversarii săi din exterior, dar şi din interior: eretici, schismatici, rivali politici".

După părerea mea, pe lîngă faptul că au înrăutăţit relaţiile Europei creştine cu Islamul şi cu Bizanţul, cruciadele au avut şi alte urmări negative. Astăzi, musulmanii, care nu sînt totuşi cu nimic mai prejos decît creştinii în materie de război sfînt,

dezgroapă amintirea agresiunii pe care au reprezentat-o cruciadele, folosind-o ca pe un reproş istoric la adresa creştinilor. Dincolo de acest conflict, cruciadele marchează, cred eu, sfîrşitul unei iluzii a Creştinătăţii europene: ideea potrivit căreia capitala Creştinătăţii ar fi la Ierusalim. Din acest punct de vedere, eşecul cruciadelor a constituit o premisă extrem de favorabilă pentru unitatea Europei. El pecetluieşte echivalenţa dintre Europa şi Creştinătate pentru multă vreme. Cît priveşte Bizanţul, este foarte adevărat că prin cruciade s-a adîncit prăpastia dintre Europa Apuseană şi cea Răsăriteană, dintre Europa latină şi cea grecească, mai ales din 1204, cînd participanţii la cea de-a patra cruciadă, abătîndu-se de la obiectivul pe care îl aveau de atins în Palestina, s-au dus să cucerească şi să prade Constantinopolul, întemeind apoi un efemer imperiu latin. După părerea mea, cruciadele au avut o influenţă cu caracter negativ şi pentru Europa, pentru Occident. Departe de a favoriza o unire a statelor creştine, cruciada a înteţit rivalitatea dintre ele, cum vedem că se întîmplă între Franţa şi Anglia. De asemenea, vedem că forţele active ale Europei, neguţătorii italieni şi catalani, nu iau parte decît marginal la cruciade, căutîndu-şi beneficiile economice în Orient alături de ele şi în afara lor. În schimb, cruciadele au împuţinat resursele umane şi materiale ale Europei. Am scris cîndva, e mult de atunci, că singurul cîştig pe care l-a avut Occidentul de pe urma cruciadelor mi se par a fi caisele. La fel cred şi acum.

Cruciada, prima manifestare a colonizării europene?

Rămîne de abordat, din perspectiva duratei lungi adoptată în această carte, încă o problemă importantă. Crearea în Orientul Apropiat, prin intermediul cruciadei, a unor state latine şi mai cu seamă a regatului latin al Ierusalimului constituie oare prima manifestare a ceea ce, începînd cu secolul al XVI-lea, va fi în mod incontestabil colonizarea europeană? Aşa au crezut o serie de excelenţi istorici, în special istoricul israelian Josuah Prawer. Personal, nu sînt de aceeaşi părere. Statele latine din Palestina nu au fost decît într-o măsură foarte restrînsă colonii de exploatare

economică sau de populare. Oraşele creştine mediteraneene nu şi-au dobîndit puterea economică prin intermediul cruciadei, ci cel mai adesea punînd mîna prin mijloace relativ paşnice pe bogăţiile bizantine şi musulmane. Emigraţia creştină spre Orientul Apropiat a fost redusă. Iar dacă, în perioada colonială modernă, legăturile dintre colonii şi metropole au slăbit adeseori şi uneori chiar s-au rupt, între statele de pe Pămîntul Sfînt şi ţările creştine din Europa nu au existat niciodată asemenea legături. Efemerele ctitorii ale cruciadei sînt fenomene specifice Evului Mediu.

CAPITOLUL V

„Frumoasa" Europă a oraşelor şi a universităţilor (secolul al XIII-lea)

Reuşitele Europei în secolul al XIII-lea

Se consideră că veacul al XIII-lea reprezintă apogeul Occidentului medieval. Fără a aborda neapărat această problematică discutabilă, referitoare la apogeu şi declin, trebuie spus că secolul al XIII-lea a fost secolul în care s-au afirmat personalitatea şi noua forţă a Creştinătăţii, realizate în cursul veacurilor precedente. Tot acum se impune un model pe care l-am putea numi, într-o perspectivă de lungă durată, model european. Şi el este într-adevăr european, cu reuşitele şi cu neajunsurile sale. Reuşitele apar în patru domenii principale. Primul este înflorirea urbană. Dacă în cursul Evului Mediu timpuriu se realizase o Europă rurală, în secolul al XIII-lea se impune constituirea unei Europe urbane. Europa se va materializa preponderent în oraşe. Aici vor avea loc principalele amestecuri de populaţii, aici se vor afirma instituţii noi, aici vor apărea noi focare economice şi intelectuale. Cea de-a doua reuşită o constituie renaşterea comerţului şi promovarea negustorilor, cu toate problemele pe care le implică răspîndirea folosirii banului în economie şi în societate. Cea de-a treia reuşită are în vedere cunoaşterea. Un număr tot mai mare de creştini beneficiază de ea, întrucît se înfiinţează şcoli urbane, ce corespund învăţămîntului primar din zilele noastre. Importanţa acestei activităţi şcolare variază în funcţie de regiuni

şi oraşe, dar ea atrage adeseori 60% sau chiar mai mult dintre copiii din oraşe. Iar în unele dintre ele, cum ar fi Reims, le implică şi pe fete. Vom remarca mai ales, în legătură cu subiectul nostru, crearea şi succesul rapid al centrelor pe care le-am numi azi de învăţămînt superior, universităţile. Acestea atrag numeroşi studenţi, apelează la magiştri cel mai adesea renumiţi şi chiar iluştri; totodată, aici se elaborează un nou tip de cunoaştere, rezultat al căutărilor din secolul al XII-lea, scolastica. În sfîrşit, cel de-al patrulea succes, care le susţine şi le alimentează pe celelalte trei, îl reprezintă apariţia şi extraordinara răspîndire, într-un interval de aproximativ treizeci de ani, a unor noi personaje religioase, stabilite în oraşe şi activînd mai cu seamă în mediul urban, fraţii din ordinele de călugări cerşetori, care formează noua societate şi remodelează profund creştinismul pe care îl profesează.

I. Reuşita urbană: Europa orăşenilor

Am văzut deja că oraşul medieval, deşi rămas pe vechea amplasare a unor oraşe antice, îşi schimbă radical aspectul şi chiar funcţia. Oraşul medieval nu are decît în mod secundar o funcţie militară, punctele fierbinţi ale războiului fiind înainte de toate castelele senioriale. El îşi afirmă în schimb o funcţie economică mult mai puţin notabilă în Antichitate, căci atunci, cu excepţia Romei şi a cîtorva centre urbane orientale, oraşele erau slab populate. Şi nu erau centrele de consum foarte importante care vor deveni oraşele în Evul Mediu. Acestea sînt şi centre de schimb, prin urbanizarea pieţelor şi a tîrgurilor. Oraşul medieval e policentric, dar piaţa este, în general, centrul cel mai vizibil şi mai important. În sfîrşit, şi aceasta reprezintă de asemenea o noutate, nu atelierele de pe întinsele domenii antice, ci prăvăliile artizanilor conferă oraşului medieval un important rol productiv. Faptul că în toponimia oraşelor actuale s-a păstrat denumirea unor străzi precum Strada Tăbăcarilor sau Strada Postăvarilor evocă aceste activităţi medievale. Totuşi, oraşul medieval păstrează şi chiar accentuează o mentalitate urbană ce reprezintă o parte

importantă a originalităţii şi puterii sale. Opoziţia oraş/sat, echivalînd aproximativ cu civilizaţie/barbarie, era deja puternică în lumea romană. În Evul Mediu ea funcţionează şi mai drastic, cînd se ştie că masa ţăranilor a fost formată din oameni pe care întreaga Creştinătate i-a numit „mojici" şi care, pentru multă vreme, au avut un statut de „neliberi", de sclavi şi apoi de şerbi, pe cînd orăşean echivala întotdeauna cu individul liber. Un proverb german, apărut de altfel în Evul Mediu, spune: „aerul oraşului te face liber" (*Stadtluft macht frei*).

Pe de altă parte, creştinismul a reluat şi dezvoltat o concepţie antică asupra oraşului, preluată de la Aristotel şi Cicero. Pentru aceştia, nu zidurile, ci oamenii din interiorul lui definesc şi constituie oraşul. Ideea va fi foarte răspîndită în Evul Mediu prin girul dat de mari spirite influente, precum Sfîntul Augustin şi apoi Isidor din Sevilla. O vom reîntîlni într-o uimitoare serie de predici ţinute la Augsburg, la mijlocul secolului al XIII-lea, de către dominicanul Albert cel Mare, în latină şi în germană; ele propuneau un fel de teologie şi spiritualitate a oraşului, potrivit căreia străzile înguste şi întunecoase sînt asimilate Infernului, iar pieţele largi Paradisului. Vedem astfel că mentalitatea urbană cuprindea în secolul al XIII-lea şi o viziune urbanistică.

Într-adevăr, în timp ce drumurile medievale pierduseră soliditatea drumurilor antice şi deveniseră nişte simple „locuri pe unde se trece", oraşele, începînd cu secolul al XII-lea, s-au preocupat de curăţenia lor, şi-au pavat tot mai multe străzi, au reglementat deversarea murdăriilor şi apelor reziduale şi s-au împodobit cu monumente care aveau scopul nu doar de a impune imaginea puterii celor avuţi, ci şi de a înfrumuseţa. Oraşul este, în Evul Mediu, unul dintre principalele locuri în care s-a creat ideea de frumos, o frumuseţe modernă, diferită de frumuseţea antică, ce sfîrşise mai mult sau mai puţin în declinul esteticii. Umberto Eco a arătat foarte bine cum a apărut această frumuseţe medievală, concretizată în monumente şi teoretizată de scolastica urbană.

Mai bine decît oricine altcineva, istoricul italo-american Roberto Lopez a definit oraşul european ca fiind „o stare sufletească". Trebuie să vorbim aici şi despre o anumită imagine a oraşului, care conţinea în Evul Mediu deopotrivă realităţi materiale şi

reprezentări mentale. Este vorba de zidurile de incintă. Antichitatea lăsase moştenire oraşului medieval ziduri în general înalte, precum la Roma, în secolul al III-lea, pentru a se apăra împotriva invaziilor barbare. Dar majoritatea lor era mai mult sau mai puţin în ruină. Oamenii din Evul Mediu au reparat sau, cel mai adesea, au ridicat noi ziduri de incintă, nu doar pentru rolul lor de apărare, ci mai ales pentru că zidul era simbolul prin excelenţă al oraşului. Un oraş adevărat trebuia să fie înconjurat de ziduri. Cînd oraşele vor obţine personalitate juridică şi se vor folosi de peceţi, zidul de incintă va fi adeseori semnul reprezentat pe sigiliu. Importanţa acordată zidului determina un interes deosebit pentru porţi. Ele erau locurile prin care treceau oamenii, animalele şi mărfurile, materializînd o dialectică a interiorului şi exteriorului care a fost esenţială pentru Evul Mediu creştin şi care a lăsat o urmă adîncă în toată Europa. Interiorul, din punct de vedere teritorial, social şi spiritual, a fost privilegiat în raport cu exteriorul. Faptul de a „interioriza" a devenit o tradiţie, o valoare a Europei.

Oraşe episcopale

Cel dintîi tip de oraş care s-a impus în Europa medievală a fost oraşul episcopal. Însăşi prezenţa unui episcop era semnul urban prin excelenţă : episcopul era şeful indispensabil al oricărui grup uman de o oarecare importanţă, precum şi cel responsabil cu riturile noii religii, care se ţineau preponderent în biserici, în interiorul oraşelor. Constituirea unei populaţii urbane de creştini, de credincioşi, a luat un aspect cu totul revoluţionar şi spectaculos o dată cu urbanizarea morţilor. Cum cadavrul nu mai era un obiect ce inspira oroare, ca la antici, creştinismul a adus în oraşe cimitirele şi a creat altele noi. Oraşul morţilor se situa în interiorul oraşului celor vii.

„Marile" oraşe

În ceea ce priveşte perioada centrală a secolului al XIII-lea, dezvoltarea urbană s-a manifestat prin înmulţirea oraşelor mici şi mijlocii, concomitent cu expansiunea unui număr restrîns de oraşe mari. Nu trebuie să ne imaginăm oraşele Europei latine din Evul Mediu după modelul metropolelor moderne sau al marilor oraşe din Orientul bizantin ori musulman. În Occident, un oraş important număra între 10.000 şi 20.000 de locuitori. Ieşeau din aceste cifre Palermo şi Barcelona, cu aproximativ 50.000 de locuitori fiecare; Gand, Genova şi, în teritoriul musulman, Cordoba, cu aproximativ 60.000 de locuitori. Bologna avea probabil între 60.000 şi 70.000 de locuitori, iar Milano 75.000. Doar Florenţa şi Veneţia atingeau şi depăşeau poate 100.000 de locuitori; iar cel mai mare oraş a fost incontestabil Parisul, despre care s-a demonstrat că număra probabil, în jurul anului 1300, 200.000 de locuitori.

Literatura urbană

Succesul şi prestigiul oraşelor au alimentat o literatură care, în limitele circulării manuscriselor, a avut şi ea un succes deosebit. Este vorba de cronicile urbane, de elogiile aduse oraşului. Într-o epocă în care nu exista sentimentul admiraţiei în faţa frumuseţilor naturii, munţi sau faleze, şi unde noţiunea însăşi de peisaj era necunoscută, tot ce oferea geografia europenilor din Evul Mediu erau oraşele. Admiraţia pentru oraşe lua în considerare populaţia numeroasă, activităţile economice importante, frumuseţea monumentelor, diversitatea meseriilor, difuzarea culturii, numărul şi frumuseţea bisericilor, fertilitatea teritoriului (oraşul era centrul dominant al zonei rurale); în sfîrşit, lua în considerare evocarea unui trecut deseori legendar, miturile şi eroii săi fondatori, aşa cum cunoscuse Antichitatea, pe care Evul Mediu, din acest punct de vedere, o reînnoia. Oraşul a fost una dintre modalităţile prin care s-a schiţat un simţ al istoriei, o istoriografie europeană. Oraşul şi abaţiile au fost principalele subiecte ale unei istoriografii

pe cale de constituire. Dintre toate elogiile închinate oraşului, cel mai remarcabil, exemplar, a fost probabil tratatul (în limba latină) despre „Minunile (*magnalia* : lucruri de seamă) oraşului Milano", scris de pedagogul milanez Bonvicino de la Riva (1288).

Capitalele

În afară de clasificarea după criteriul importanţei demografice, oraşele s-au constituit într-o ierarhie definită prin politică. Din acest punct de vedere, s-au afirmat două tipuri de oraşe. Primul e cel al capitalelor, rezidenţa unei entităţi politice superioare. Foarte puţine oraşe au dobîndit statutul de capitală în Evul Mediu. În plus, noţiunea de capitală din perioada medievală diferă de cea din epoca modernă. Să luăm exemplul Londrei. Excelenta lucrare a lui G.A. Williams (1963), tratînd despre Londra în Evul Mediu, are subtitlul „De la comună la capitală". Totuşi, ceea ce oamenii din Evul Mediu considerau a fi sediul capitalei era doar *City of Westminster*. Exemplul Romei este diferit şi mai uimitor. Cu toate că Roma a fost sediul firesc al papalităţii (deşi papa a fost deseori alungat de romani) şi cu toate că sediul ei de la Roma au fost Vaticanul şi cetatea leonină înconjurată de ziduri construite în secolul al IX-lea de Leon al IV-lea, Roma a fost numită în Evul Mediu *caput mundi* – capitală – doar pentru că obiceiul curent în cancelaria imperială considera că Roma, locul unde trebuia încoronat împăratul, rămăsese capitala Imperiului şi chiar a Creştinătăţii. Principala reuşită a fost Parisul ; dar Parisul nu a avut succes decît datorită acţiunii răbdătoare a dinastiei capeţiene, începînd din anul 987, şi mai ales datorită propagandei întreprinse de abaţia regală Saint-Denis, necropola regilor Franţei. Totodată, cronicile de la Saint-Denis, matrici ale spiritului naţional francez, dădeau titlul de capitală atît abaţiei Saint-Denis, cît şi Parisului. În realitate, capitala a fost cuplul Paris – Saint-Denis. Capitalele Europei, cu puţine excepţii, nu sînt realităţi medievale. Şi nici Creştinătatea nu a avut cu adevărat o capitală, nici măcar la Roma.

Oraşele-stat

Celălalt tip de oraş evoluat îl constituie oraşele care s-au dilatat pînă la a forma state. Aşa a fost cazul în special în Italia. Yves Renouard a distins trei faze în evoluţia oraşelor italiene între secolele X şi XIV. Mai întîi se înfiinţează o comună aristocratică ce acaparează puterea în detrimentul contelui şi al episcopului, apoi este chemat – date fiind diviziunile în facţiuni ale aristocraţiei la putere (principala opoziţie fiind cea bine cunoscută dintre guelfi si ghibelini) – un străin înzestrat cu puteri limitate, podestatul. În sfîrşit, urmează guvernarea de către asociaţiile pe meserii şi corporaţiile elitei negustoreşti şi meşteşugăreşti, „poporul gras", care se loveşte de contestarea crescîndă a poporului de jos. Pretutindeni, dar în special la Geneva, Milano, Florenţa, Veneţia, chiar şi la Roma, puterea s-a manifestat printr-o luptă necontenită între clanuri, între marile familii. Politica acestora şi a consiliilor pe care le controlau a dus îndeosebi la transformarea teritoriilor ce înconjurau aceste oraşe în posesiuni dominate. Este începutul evoluţiei spre oraşe-stat. Cele mai bune exemple sînt Veneţia, Milano şi Florenţa. Însă Italia urbană a reprezentat, în Europa medievală a oraşelor, un caz-limită şi o excepţie. În Italia, de exemplu, nobilii locuiesc la oraş, pe cînd în restul Europei trăiesc în castelele lor de la ţară, deşi au, în cazul celor mai bogaţi, o reşedinţă secundară la oraş.

Oraşele şi feudalitatea

Fenomenul urban medieval a fost deseori opus fenomenului feudal, iar oraşul medieval a fost văzut ca un ferment distrugător al feudalităţii, un element străin şi ostil acesteia. Rodney Hilton, printre alţii, a arătat, în cazul Franţei şi Angliei, că oraşele medievale nu numai că au pactizat cu structurile feudale generale, ci chiar au făcut parte din acestea. Trebuie să înţelegem că Evul Mediu a lăsat moştenire Europei, chiar dacă sistemul feudal a fost ruinat de Revoluţia franceză, o economie şi o societate fondate pe raporturile oraş/sat, în care predomină nu atît antagonismul

cultural, cît complementaritatea şi exploatarea zonelor rurale de către oraşe. Acestea se dezvoltă datorită imigrării unui anumit număr de ţărani. Oraşele medievale sînt locuite de ţărani mai mult sau mai puţin recent stabiliţi. Dezvoltarea activităţii artizanale şi economice din oraşe este alimentată de surplusurile agricole. Guvernarea oraşului evoluează de la o situaţie de tip seniorial la noi forme de guvernare, care se integrează în structurile feudale.

Personalitatea oraşului medieval

Ceea ce caracterizează în special oraşul medieval şi se va regăsi în Europa modernă este constituirea unui anume tip de societate şi de guvernare care, deşi convieţuind cu structurile feudale, manifestă faţă de ele diferenţe notabile şi are o evoluţie specifică. Punctul de plecare al acestei evoluţii se situează în cursul secolului al XI-lea şi duce la sfîrşitul sau cel puţin la limitarea considerabilă a dominării oraşului de către episcopi (care acaparaseră funcţii civile) şi conţi, care îi impuseseră în mai mică sau mai mare măsură pe împăraţi. Deseori, înşişi episcopii îndeplineau oficial funcţia de conte. Revoltele au fost cel mai adesea paşnice, dar, în unele cazuri, s-au făcut prin violenţă, precum asasinarea contelui-episcop de Laon, în 1116, de către poporul răsculat. Foarte frecvent, seniorii au acordat orăşenilor privilegii sub formă de cutume şi scutiri. Locuitorii oraşelor cereau deseori, fără să obţină de fiecare dată, o formă de autoguvernare numită *comună*. Istoriografia tradiţională a acreditat mitul unei mişcări comunale, cînd în realitate, cu excepţia Italiei, rare au fost cazurile în care orăşenii au dobîndit un anumit grad de independenţă. În schimb, „cutumele" din Lorris, din 1155, au servit drept model pentru numeroase oraşe de pe domeniul regal francez. Contele de Toulouse a acordat unele „libertăţi" locuitorilor din acest oraş, în 1147, iar celor din Nîmes, în 1198, le-a permis alegerea consulilor locali; arhiepiscopul din Arles a acceptat un consulat şi o constituţie municipală în oraş, în 1142 şi 1155; în Anglia, Henric I a accordat cutume locuitorilor din Newcastle-upon-Tyne între 1100 şi 1135; Henric al II-lea a acordat un

privilegiu regal Londrei, în 1155, precum şi o cartă celor din Dublin, în 1171-1172; în Italia, împăratul Frederic Barbarossa, înfrînt de oraşele din Liga lombardă, a trebuit să le recunoască anumite libertăţi la încheierea păcii de la Konstanz, în 1183. Regele Aragonului le-a acordat, în 1232, locuitorilor Barcelonei scutirea de orice taxă pe mărfuri.

Autoguvernarea orăşenilor a lăsat, printre altele, două urme adînci, de lungă durată, în oraşele europene. Prima este recurgerea la *jurişti*, la oameni ai legii; majoritatea acestora nu au o cultură juridică importantă, care de altfel va fi dobîndită mai tîrziu, în universităţi, ci au primit o pregătire deopotrivă teoretică şi practică în şcolile urbane, foarte apropiate de problemele zilnice ale oamenilor de la oraş. Desigur, acest fenomen va da naştere unei Europe a şicanei şi birocraţiei. Dar va face totodată ca moravurile să asimileze aplicaţiile remarcabilei mişcări juridice care bulversează dreptul în Creştinătate, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, combinînd renaşterea dreptului roman cu elaborarea dreptului canonic (acesta rezervîndu-şi importantele domenii ale împrumutului cu camătă şi căsătoriei) şi cu trecerea în scris a obiceiurilor feudale orale.

Cea de-a doua urmă o reprezintă *impozitul*. Redevenţele care apasă în Evul Mediu asupra bărbaţilor şi femeilor sînt de natură diferită. Există redevenţe ce apasă pe umerii ţăranilor: sînt impozitele propriu-zis feudale. Vor exista impozite ridicate de monarhiile pe cale să se constituie în state moderne, dar ele vor apărea abia în cursul secolului al XIII-lea; impozitele regale, astăzi le-am numi etatice, au stîrnit foarte repede opoziţia înverşunată a orăşenilor, care n-a dispărut complet nici în zilele noastre. În sfîrşit, ponderea cea mai importantă a impozitelor o reprezintă redevenţele instituite şi ridicate de oraşe, dintre care *birurile* sînt cele principale. Europa impozitului se va constitui în cea mai mare parte la oraş. Impozitul era destinat finanţării unor lucrări pe care le-am numi de utilitate publică şi care, în secolul al XIII-lea, trimiteau efectiv la doctrinele scolastice care propăvăduiau căutarea binelui comun. Din nefericire, această lume a impozitului s-a dovedit a fi în curînd una a inegalităţii şi injustiţiei.

Epoca egalităţii dintre orăşeni, legaţi printr-un legămînt de adeziune la comună, presupunînd că acesta a existat, a avut o durată limitată. Inegalităţi mai mult sau mai puţin semnificative au marcat rapid societatea urbană mai mult sau mai puţin autonomă. S-au format astfel ceea ce am numi în zilele noastre notabilităţi sau elite urbane. Membrii acestor elite se distingeau tot mai mult prin avere, constituită din bunuri mobile şi imobile, din bani lichizi sau, după exemplul bisericilor, investiţi în obiecte din metal preţios. Ierarhia urbană a ţinut totodată cont de vechimea notorietăţii pe care o avea familia. Fără vreo legătură cu descendenţa seniorială, s-au constituit genealogii burgheze, iar unii orăşeni cu resurse limitate, dar provenind dintr-un strămoş care lăsase un nume şi o reputaţie, puteau fi membri ai acestor elite. În sfîrşit, anumite meserii, o dată cu profitul, aduceau şi consideraţie celor care le practicau. Pe lîngă banii din afaceri, onoarea conferită de profesie putea fi baza unei distincţii în sînul societăţii urbane. Caracterul de notabilitate putea să rezulte mai ales din competenţa juridică şi din funcţiile care o puneau în slujba oraşului şi a burghezilor. În această lume a profesiilor întemeiate pe activitatea meşteşugărească sau comercială ori pe practica juridică, vechiul sistem de valori al meseriilor a evoluat în mod semnificativ. Numărul meseriilor considerate ilicite, şi din acest motiv condamnate de Biserică, a scăzut. Meseria de hangiu, socotită infamă încă din Antichitate, a fost reabilitată. Condamnate la modul absolut au rămas, în cele din urmă, doar camăta şi prostituţia ; dar şi camăta, după cum vom vedea, a fost restrînsă rapid la anumite practici limitate şi de importanţă secundară, precum împrumutul pentru consum, practicat îndeosebi de evrei. Şi chiar prostituţia a fost tolerată, dacă nu chiar încurajată.

Biserica admitea prostituţia ca rezultînd din păcatul originar şi din slăbiciunea naturii umane. În plus, ceea ce Georges Duby a numit „Evul Mediu masculin" era mai puţin şocat decît alte societăţi de această practică ce funcţiona în beneficiul bărbaţilor şi detrimentul femeilor. Piosul şi rigoristul Ludovic cel Sfînt a vrut să elimine prostituţia din regatul său şi mai ales din capitala sa, Parisul, în secolul al XIII-lea. Apropiaţii lui, inclusiv episcopul Parisului, i-au explicat că ar fi o acţiune nu doar inutilă, ci şi

contrară ordinii sociale. Prostituţia a reprezentat un mijloc de controlare a exceselor unei lumi în care celibatarii erau numeroşi, clerici sau tineri lipsiţi de femei. Cu toate acestea, Biserica a încercat să umanizeze şi să evanghelizeze lumea prostituatelor bătrîne sau pocăite. Începînd din secolul al XII-lea, a lua în căsătorie o prostituată devenise o faptă meritorie. Biserica a creat ordinul feminin al Mariei-Magdalena, ale cărui mănăstiri au adăpostit prostituatele. Se pare că existau diferenţe între Europa nordică şi cea meridională privind comportamentul faţă de prostituate. În oraşele nordice s-a constatat o toleranţă destul de mare faţă de „fetiţe" şi codoaşe. Dar în anumite oraşe li s-a impus purtarea unor haine speciale şi li s-a interzis să aibă acelaşi fel de centuri şi bijuterii ca burghezele. În Creştinătatea meridională toleranţa a fost şi mai mare, deoarece lupanarele erau întreţinute de municipalităţi, care obţineau profit din chirii, rente şi amenzi. O dată cu avîntul artizanatului, înmulţirea „muncitoarelor" sărace a dus la dezvoltarea prostituţiei. Cîteva meserii, fără a fi socotite ilicite, au fost în schimb suspecte ; aşa erau îndeosebi băile de abur, băi publice care răspundeau nevoii bărbaţilor din Evul Mediu de a umbla curaţi, dar aveau în serviciul lor femei care, asemeni maseuzelor de astăzi din anumite ţări, erau şi prostituate. Curentul de toleranţă, racordat la evoluţia societăţilor urbane, i-a determinat pe cîţiva specialişti în drept canonic din secolul al XIII-lea să legitimeze prostituţia, cu anumite condiţii. Ea trebuia practicată din motive de sărăcie şi ca mijloc de existenţă, nu pentru plăcere. „Fetiţele" nu trebuiau să recurgă la înşelăciuni, bunăoară printr-un machiaj exagerat. Prostituţia intra tot mai mult în reglementările curente ale meseriilor. Aşa s-a născut o Europă a prostituţiei care este şi astăzi un subiect de dispută.

Ierarhia meseriilor urbane

Inegalitatea din interiorul societăţii urbane a apărut îndeosebi în domeniul meseriilor, care şi-au asumat treptat grosul puterii din oraş. În Italia, unde organizarea profesională a fost cea mai puternică, a existat un clivaj important între „artele majore" şi

„artele minore" (latinescul *ars* desemna o meserie). La Florenţa, unde sistemul a fost cel mai perfecţionat, nu numai că se disting 11 arte majore, grupîndu-i pe negustorii bogaţi, şi mai multe arte minore, formate din artizani, dar preeminenţa este rezervată primelor 5 dintre cele 11 arte majore, care îi cuprindeau doar pe oamenii de afaceri cu rază de acţiune internaţională: aşa-numita Calimala, adică marii importatori-exportatori, schimbul de bani, meseriile legate de lînă, aşa-numita Por Santa Maria, adică cele legate de mătase, şi, în sfîrşit, medicii, băcanii şi negustorii de mărunţişuri, reuniţi într-o singură „artă" şi făcînd comerţ cu toate produsele numite mirodenii (un manual din epocă le estimează la 288 de tipuri diferite). Elitele urbane au format ceea ce s-a numit, cu un cuvînt contestat, „patriciatul". Cert este faptul că cei mai bogaţi şi mai puternici dintre notabili au dominat oraşele medievale, fiind ei înşişi negustori. Totuşi, nu trebuie să uităm că la originea bogăţiei oraşelor medievale a stat nu comerţul, ci industria. Fenomenul este cel mai bine ilustrat într-o regiune a Europei care, alături de nordul şi centrul Italiei, reprezintă spaţiul privilegiat în care a avut loc avîntul urban medieval: Flandra. Punînd întrebarea: „negustori sau ţesători?", istoricul belgian Charles Verlinden a afirmat pe bună dreptate: „Industria este cauza primă a transformării demografice, iar apariţia şi dezvoltarea oraşelor flamande sînt consecinţa ei. Comerţul s-a născut din industrie, şi nu invers".

Industria înseamnă postăvărit. Europa textilelor a dat naştere unei Europe a negustorilor. Dar, înainte de a vorbi de negustori, trebuie să punem şi mai mult în valoare oraşul medieval, care a fost agentul hotărîtor al dinamicii europene.

Oraşul european, Ierusalim sau Babilon?

Cum imaginarul, sub formă simbolică, a jucat dintotdeauna un rol esenţial în Evul Mediu, lupta pentru sau contra oraşului, în secolul al XII-lea, s-a dat în interiorul imaginarului biblic. Două declaraţii exemplare o pot rezuma. Cînd lumea magiştrilor şi a studenţilor, despre care vom vorbi mai tîrziu, popula tot mai mult

Parisul, Sfîntul Bernard, model al culturii monastice în singurătate, a venit la Paris şi le-a strigat magiştrilor şi studenţilor de pe colina Sainte-Genevieve : „Fugiţi din mijlocul Babilonului, fugiţi şi salvaţi-vă sufletele, zburaţi cu toţii spre oraşele de refugiu, adică spre mănăstiri ! ". Cîteva decenii mai tîrziu, în schimb, abatele Philippe de Harvengt îi scrie unui tînăr discipol : „Împins de iubirea pentru ştiinţă, iată-te la Paris, unde ai găsit acel Ierusalim pe care atîţia îl doresc". În secolul al XIII-lea, oraşul Ierusalim a învins oraşul Babilon, chiar dacă la sfîrşitul Evului Mediu vor apărea tarele urbane.

Oraş şi democraţie ?

Dintre aceste tare, inegalitatea socială este printre cele mai vizibile. Poporului „gras", negustorii şi membrii artelor majore, i se opune poporul celor „slabi". „Graşii" formează consiliile care conduc oraşul sub direcţiunea consulilor, în Europa meridională, şi a consilierilor municipali, în Europa septentrională. Cu toate acestea, oraşul medieval nu este doar un centru de impulsionare a economiei care (prin intermediul meşteşugăritului, pieţelor şi cambiştilor ei, ce vor deveni curînd bancheri) animă avîntul economic al Europei ci, din punct de vedere social, el schiţează şi un model de democraţie, în pofida faptului că numărul celor de condiţie umilă şi mai ales al săracilor nu încetează să crească. Totuşi, aşa cum a spus Roberto Lopez, dacă ar fi să comparăm oraşul medieval european cu cel bizantin, prelungire a oraşului antic, cu cel musulman, care n-a ştiut niciodată să arate o unitate în faţa *ummei* (comunitatea credincioşilor care umplea oraşele), şi cu cel chinez, care nu are centru, personalitate şi autonomie, „experienţa urbană europeană a fost, în ansamblu, mai intensă, mai diversificată, mai revoluţionară şi, îndrăznim să credem, mai democratică decît oriunde". Oraşul european a reprezentat semnul distinctiv al progresului istoric din întreaga Europă. Apariţia şi dezvoltarea oraşelor din nuclee urbane legate fie de puterea seniorială (burgurile), fie de o activitate comercială incipientă (modelul este dat de aşa-numitele

grod din Polonia şi din statele slave) a fost un fenomen răspîndit în toată Creştinătatea europeană şi a reprezentat motorul şi semnul ei distinctiv. Lucrul este valabil şi pentru ţinuturile celtice, germanice, scandinave, ungare şi slave. Iar ponderea acestor teritorii, încetul cu încetul integrate în Europa, a depins în general de ponderea oraşelor. Mergînd spre estul şi nordul Europei, urbanizarea a fost mai slabă, marile oraşe au fost mai puţin numeroase şi mai puţin puternice, dar urbanizarea, ca fenomen de dezvoltare şi de putere, s-a realizat pretutindeni. Doar Islanda şi Frizia nu au fost atinse de această înflorire urbană.

Definiţia oraşului şi a orăşeanului în Europa medievală

Voi împrumuta de la doi istorici francezi o definiţie a oraşului european medieval şi a orăşeanului medieval.

Potrivit lui Jacques Roussiaud, „oraşul medieval este în primul rînd o societate densă, concentrată pe un spaţiu mic în mijlocul unor vaste întinderi slab populate. Este, apoi, un loc de producţie şi de schimburi în care se amestecă meşteşugurile şi comerţul, alimentate de o economie monetară. De asemenea, este centrul unui sistem de valori special, din care izvorăsc practica anevoioasă şi creatoare a muncii, gustul pentru negoţ şi bani, predispoziţia către lux, simţul frumosului. Mai este şi un sistem de organizare a unui spaţiu închis de ziduri şi presărat cu turnuri, unde se pătrunde prin porţi, se circulă pe străzi şi în pieţe. Dar este şi un organism social şi politic bazat pe vecinătate, în care cei bogaţi nu se constituie în ierarhie, ci formează un grup de egali – aşezaţi unul lîngă altul –, care domnesc asupra unei mase unanime şi solidare. Faţă de timpul tradiţional încadrat şi punctat cu regularitate de clopotele Bisericii, această societate laică urbană a cucerit un timp al comunităţii, pe care clopotele laice îl marchează cu neregularitatea chemărilor la revoltă, apărare, ajutor".

Voi adăuga şi că, în loc de urbanism, aş vorbi mai curînd de o estetică urbană medievală, de construcţia oraşului ca operă de artă.

Probabil că această imagine a oraşului medieval este oarecum idealizată, atunci cînd vine vorba de viziunea unei societăţi

egalitare. Am văzut că s-a format o elită dominantă care instituie injustiţia, mai ales în domeniul fiscalităţii, şi care striveşte masa, în continuă creştere, a săracilor. Este Europa mizeriei urbane. Nu e mai puţin adevărat că modelul burghez este – ideal vorbind – egalitar şi vizează în orice caz o ierarhie orizontală, şi nu verticală, ca în societatea rurală şi seniorială. În această lume, doar mitul Mesei Rotunde a generat visul unui grup de egali, exceptîndu-l pe şef, pe regele Arthur, care sînt aşezaţi în jurul unei mese ce aboleşte orice ierarhie. Dar e un vis de egalitate aristocratică. Egalitatea burgheză reprezintă un principiu mereu încălcat în realitate, fiind însă baza teoretică a unei egalităţi ce corespunde unicului model medieval egalitar: comunitatea monastică, în care fiecare călugăr din capitul deţine un vot egal, materializat printr-un bob alb sau negru, pentru da sau nu.

Tot la Jacques Roussiaud şi la Maurice Lombard apelez pentru un portret al orăşeanului.

Dacă există un „om medieval", atunci unul dintre principalele sale tipuri este orăşeanul. „Ce au în comun", se întreabă Jacques Roussiaud, „cerşetorul şi burghezul, canonicul şi prostituata, orăşeni şi unii, şi alţii? Locuitorul Florenţei şi cel din Montbrison? Neocitadinul dezvoltării iniţiale şi descendentul lui din secolul al XV-lea? Deşi condiţiile lor sînt diferite, ca şi mentalităţile lor, canonicul se întîlneşte prin forţa împrejurărilor cu prostituata, cerşetorul şi burghezul. Nici unii, nici ceilalţi nu se pot ignora, căci se integrează în acelaşi mic univers de populare densă care impune forme de sociabilitate necunoscute la sat, un mod de a trăi specific, folosirea cotidiană a banilor şi, pentru unii, o deschidere obligatorie spre lume"[1].

Maurice Lombard vede în acest negustor-orăşean medieval şi „un om prins în reţeaua care leagă între ele diferitele centre urbane, un om deschis spre exterior, receptiv la influenţele sosite pe rutele ce duc la oraşul său şi care vin din alte oraşe, un om care, graţie acestei deschideri şi acestor aporturi continue, creează sau cel puţin îşi dezvoltă, îşi îmbogăţeşte funcţiile psihologice şi,

1. Jacques Le Goff (coord.), *Omul medieval*, Polirom, Iaşi, 1999, p. 132 (n.t.).

într-un anume sens, dobîndeşte prin comparaţie în mod mai clar conştiinţa propriului eu"...

Orăşeanul este beneficiarul unei culturi comunitare produse de şcoală, piaţă publică, tavernă, teatru (renăscut mai întîi în biserici şi mănăstiri, apoi, din secolul al XIII-lea, în pieţele oraşelor, precum *Le Jeu de la Feuillée*, de Adam de la Halle, reprezentat la Arras în 1288) şi predică.

Oraşul a contribuit şi la emanciparea cuplului şi a individului. Structura familială se dezvoltă în funcţie de evoluţia zestrei care, în mediu urban, se constituie în cea mai mare parte din bunuri mobile şi bani. Oraşul este o persoană alcătuită din persoane pe care le modelează. Europa urbană mai păstrează încă multe din trăsăturile lor fundamentale.

II. Reuşita comercială: Europa negustorilor

Secol al oraşelor, veacul al XIII-lea este de altfel, în strînsă legătură cu dezvoltarea urbană, şi secolul redeşteptării şi înfloririi comerciale.

Negustor italian şi negustor hanseat

Reluarea şi dezvoltarea marelui comerţ în secolele al XII-lea şi al XIII-lea se înscriu într-un fenomen ce a fost numit, nu fără exagerare, „revoluţie comercială". O pace relativă se stabileşte în Creştinătate. Dincolo de episodul militar reprezentat de cruciade, care nu e decît o faţadă epică a Europei, în Creştinătate se intensifică un comerţ paşnic. Se individualizează trei mari centre în care tinde să se concentreze activitatea comercială a Europei. Cei doi poli ai comerţului internaţional fiind Mediterana şi Nordul, la avanposturile Creştinătăţii din vecinătatea acestor două centre de atracţie, musulman în sud şi slavo-scandinav în nord, se constituie două salbe de puternice cetăţi comerciale. În Italia şi, la un nivel mai mic, în Provenţa şi Spania, precum şi în Germania de

Nord. De unde predominanţa a doi negustori, italian şi hanseat. Dar între aceste două domenii se stabileşte o zonă de contacte a cărei originalitate constă în aceea că funcţiei sale de asigurare a schimburilor între cele două arii comerciale i se adaugă foarte devreme o funcţie de producţie industrială. Este Europa de Nord-Vest: Anglia de Sud-Est, Normandia, Flandra, Champagne, ţinutul dintre Rin şi Meusa, ţinutul renan inferior. Este marele centru al postăvăriilor, singura regiune din Europa medievală, pe lîngă Italia nordică şi centrală, în legătură cu care putem vorbi de industrie.

Negustorul european itinerant

Negustorul european medieval este întîi de toate un negustor itinerant, pe care-l dezavantajează starea proastă a drumurilor, neajunsurile mijloacelor de transport pentru mărfuri, insecuritatea şi, poate chiar mai mult, taxele, drepturile, tot felul de vămi locale impuse de o mulţime de seniori, cetăţi, comunităţi, la trecerea unui pod, a unui vad sau pentru simplul tranzit pe proprietatea lor. Unicul progres notabil pe care-l înregistrează comerţul terestru în secolele XII-XIII este construirea de numeroase poduri peste rîuri. O realizare foarte importantă şi îndrăzneaţă a fost construirea, în 1237, a primului pod suspendat, care, prin trecătoarea Saint Gothard, a deschis calea cea mai scurtă între Germania şi Italia. Dar căile comerciale preferate au fost cele pe apă, fluviale şi maritime. Cele mai importante căi fluviale au fost două: Padul, cu afluenţii săi, şi Ronul, cu prelungiri pînă pe rîurile Moselle şi Meusa. În sfîrşit, urzeala de rîuri flamande, o dată completată, începînd din secolul al XII-lea, cu o întreagă reţea de canale artificiale sau *vaarten* şi de baraje-ecluze sau *overdraghes*, este pentru revoluţia comercială din secolul al XIII-lea ceea ce va reprezenta pentru revoluţia industrială din secolul al XVIII-lea reţeaua canalelor engleze. Transportul medieval predominant a fost cel maritim, în ciuda spaimei pe care marea, lume a monştrilor biblici şi a naufragiilor (Sfîntul Pavel a fost un naufragiat de seamă), simbol al pericolelor şi tribulaţiilor (nava Bisericii este imaginată şi reprezentată ca lovită de valuri), o

inspiră oamenilor din Evul Mediu. În centrul acestor spaime, în Evul Mediu ia naştere o Europă a mării. Progresele au fost lente, dar decisive. Creşterea capacităţii vaselor, care ating în flotele italiene şi mai cu seamă în cele veneţiene o încărcătură de o mie de tone. Progresele din secolul al XIII-lea, datorate răspîndirii cîrmei de etambou, a velei triunghiulare, a busolei şi a cartografiei. Însă acest comerţ rămîne unul lent, principalul său merit fiind costul infinit mai scăzut decît al celui de pe uscat.

Tîrgurile din Champagne

La sfîrşitul secolului al XII-lea şi pe parcursul celui de-al XIII-lea, marele eveniment comercial care a pus în lumină progresele revoluţiei comerciale şi caracterul ei european l-a reprezentat avîntul tîrgurilor din Champagne. Tîrgurile se ţineau la Ligny, Bar-sur-Aube, Provins şi Troyes. Ele se succedau de-a lungul întregului an: la Ligny, în ianuarie-februarie; la Bar, în martie--aprilie; la Provins, tîrgul din mai se ţinea în mai-iunie; la Troyes, tîrgul de Sfîntul Ioan era în iulie-august; din nou la Provins, tîrgul de Saint-Ayoul avea loc în septembrie-noiembrie. Şi, în sfîrşit, din nou la Troyes, tîrgul de Saint-Remi se ţinea în noiembrie-decembrie. Exista astfel în Champagne o piaţă aproape permanentă a lumii occidentale. Negustorii şi locuitorii oraşelor de tîrg se bucurau de privilegii importante, iar succesul tîrgurilor este strîns legat de creşterea puterii conţilor de Champagne, cît şi de liberalismul politicii lor. Permise de liberă trecere, scutiri de taxe, impozite pentru dreptul de a expune marfa; obligativitatea folosirii bunurilor senioriale, angajarea unor agenţi de ordine în tîrguri, care controlau legalitatea şi onestitatea tranzacţiilor, garantînd astfel operaţiile comerciale şi financiare. Funcţionari speciali – gărzile din tîrguri – care asigurau respectivele funcţii publice, au fost cel mai adesea ei înşişi negustori, apoi, din 1284, funcţionari regali. S-a putut afirma că tîrgurile au jucat „rolul unei *clearing--house* embrionare", căci s-a răspîndit obiceiul ca aici datoriile să se regleze prin compensaţii. Din exemplul amintit vedem că economia negustorească nu se poate dezvolta decît cu ajutorul şi sub controlul puterilor politice. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea,

activitatea comercială s-a organizat în jurul contractelor şi asocierilor, dar atare asocieri nu erau de obicei valabile decît pentru o serie limitată de contracte şi pentru o perioadă bine circumscrisă. De-abia la sfîrşitul secolului au apărut case comerciale în adevăratul sens al cuvîntului.

Probleme monetare

Comerţul internaţional avea nevoie de un instrument monetar mai puternic şi mai bine difuzat decît numeroasele monede feudale. Moneda bizantină numită „besant" a jucat acest rol pînă în secolul al XII-lea, dar nu a mai avut forţa să-l joace atunci cînd comerţul european s-a dezvoltat din ce în ce mai mult. Astfel că Occidentul a reluat emiterea monedelor de aur, abandonată de Carol cel Mare. Deşi Franţa bate scuzi de aur din 1266, întîietatea revine marilor oraşe comerciale italiene. Din 1252, Genova bate cu regularitate dinari de aur, iar Florenţa, propriii florini. Din 1284, Veneţia bate ducaţi de aur. Cu tot prestigiul şi larga utilizare a florinilor şi a ducaţilor, multitudinea monedelor a rămas una dintre principalele dificultăţi ale economiei medievale. Sistemul feudal se caracteriza prin fragmentare. Din această cauză, circulaţia monetară a fost afectată, iar absenţa dacă nu a unei monede unice, cel puţin a unui număr restrîns de monede cu uz internaţional a limitat prosperitatea Europei comerciale medievale.

Europa negustorilor

Pe măsură ce negustorul itinerant face tot mai mult loc negustorului sedentar, acesta din urmă se ocupă de afaceri prin intermediul unui ansamblu de contabili, comisionari, reprezentanţi şi slujbaşi numiţi *agenţi*, care sînt stabiliţi în străinătate, primind şi executînd aici ordinele patronilor sedentari. Astfel, clasa negustorilor se diversifică. Urmînd exemplul lui Raymond de Roover pentru oraşul Bruges, putem să distingem cîteva tipuri de creditori: cei deseori numiţi lombarzi (adică italieni) sau cahorsini

(Italia şi oraşul Cahors erau la început cele mai reputate locuri pentru împrumutul internaţional), care împrumută pe gaj şi se situează la un nivel superior împrumutătorilor evrei de consum; erau apoi agenţii de schimb, efectuînd cea mai frecventă operaţie financiară din Evul Mediu, dată fiind multitudinea de monede, şi, în sfîrşit, cambiştii, care sînt negustori şi bancheri deopotrivă. Cambiştii sînt agenţi de schimb care au adăugat la vechile lor funcţii şi acceptarea de depozite, precum şi reinvestiţiile prin împrumuturi. Se năştea astfel o Europă a băncii.

Aşa cum am văzut, lumea negustorilor este prin esenţă lumea urbană, însă, cu toate că negustorii, făcînd parte din ceea ce se numeşte, mai ales în Italia, „popor", se împart în principal în două niveluri de bogăţie şi de putere, aceste realităţi sociale nu se confundă şi sînt mai importante decît distincţiile juridice. Drepturile de care beneficiază burghezia, deşi comportă privilegii şi se reduc la un număr mic de persoane, nu au atîta pondere în realităţile economice, sociale şi politice precum diferenţele de avere şi de rol economic şi politic. Pe bună dreptate, Yves Renouard a afirmat: „Dominaţia politică a oamenilor de afaceri a stabilit un adevărat regim de clasă". Dominaţia negustorilor se manifestă în felurite moduri. Ei profită de răspîndirea salarizării printre muncitorii din meşteşugărit şi industrie şi domină piaţa muncii prin fixarea salariilor. Domină în egală măsură piaţa locuinţelor: ofertanţi de lucru, ei sînt şi proprietari imobiliari. În sfîrşit, îşi menţin puterea şi întreţin inegalitatea socială prin inegalitatea a ceea ce astăzi am numi impozite, principalul fiind birul, fixat de consiliile dominate de ei. Un text celebru din cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, aparţinînd juristului Beaumanoir şi legat de cutumele din Beauvaisis, ilustrează perfect rădăcinile acestei Europe urbane a inegalităţii: „S-au făcut auzite în oraşe nenumărate reclamaţii cu privire la bir, căci deseori se vădeşte că bogaţii care conduc treburile oraşului declară mai puţin decît sînt datori, ei şi familiile lor, şi le fac asemenea înlesniri şi celorlalţi bogătaşi, astfel că tot greul cade pe mulţimea oamenilor săraci". Frauda fiscală a fost uneori atît de mare încît au izbucnit scandaluri, precum cel de la Arras, unde un membru al celebrei familii

de bancheri Crispin „a uitat" să declare 20.000 de livre profit. Europa fraudei fiscale îşi începea astfel cariera.

Justificarea banilor

La început, dar şi în secolul al XII-lea, orice negustor este mai mult sau mai puţin un cămătar, iar Biserica îl condamnă; însă atunci cînd camăta a fost practic încredinţată evreilor şi puterea negustorilor a devenit tot mai mare, Biserica a justificat încetul cu încetul beneficiile negustorilor şi a trasat o frontieră destul de vagă între cîştigurile licite şi cele ilicite. Anumite justificări au fost legate de înseşi tehnicile comerţului. Negustorilor care suferiseră o întîrziere sau o pagubă în desfăşurarea activităţii Biserica le-a acordat dreptul de a încasa o compensaţie. Funcţia comercială a introdus în mentalitatea şi etica europene noţiunile de hazard, risc şi incertitudine. Aşa cum vom vedea mai tîrziu, poate că legitimarea profitului obţinut de negustor s-a făcut îndeosebi prin considerentul că acest profit reprezintă salariul pentru o activitate lucrativă. Mai mult chiar, noţiunile de bine comun, de utilitate comună, difuzate prin intermediul scolasticii şi predicilor, s-au aplicat şi negustorilor. Astfel, în secolul al XIII-lea, specialistul în drept canonic Burchard de Strasbourg declară: „Negustorii muncesc în beneficiul fiecăruia şi, prin faptul că duc şi aduc mărfuri la tîrguri, ei îndeplinesc o lucrare de utilitate publică".

Încă de la începutul secolului al XIII-lea, confesorul englez Thomas din Chobham afirmă în manualul său: „Dacă negustorii nu ar aduce acele lucruri ce prisosesc într-un loc şi lipsesc în altul, ar fi mare nevoinţă în multe ţinuturi. Aşa că pe bună dreptate îşi pot primi plata pentru munca lor". Aşadar, marele comerţ internaţional este de-acum o necesitate dorită de Dumnezeu, intră în planul Providenţei.

Prestigiul şi puterea în creştere a negustorilor au determinat schimbări importante în mentalităţile europene. Aşa cum a spus Michel Mollat, banii au devenit, prin intermediul negustorului, „baza societăţii". Cu toate acestea, negustorul nu s-a opus sistematic valorilor senioriale. El a căutat, trăind aidoma nobililor, să

treacă el însuşi drept nobil, şi nu o dată a şi reuşit. În acelaşi timp, cumpărînd loturi de pămînt şi obţinînd venituri din exploatarea lor şi a ţăranilor, a căutat să dobîndească baza fundamentală a puterii din Evul Mediu : pămîntul.

Evoluţia practicilor religioase, despre care vom mai vorbi, îi oferă şi alte justificări. Negustorul săvîrşeşte cu generozitate ceea ce Biserica a numit fapte de milostenie, în special împărţind danii. Construirea primelor spitale urbane, precum Santa Maria de la Scala din Siena, este în mare măsură opera lui. Pe de altă parte, introducerea unei devoţiuni pentru sufletele din purgatoriu şi stabilirea credinţei în această anticameră a paradisului, unde se ispăşeau păcatele pe care spovedania nu le ştersese, i-au îngăduit să spere la mîntuirea pe care Biserica, pînă în secolul al XIII-lea, o refuzase tuturor cămătarilor. Un text al cistercianului german Cesarius de Heisterbach povesteşte despre un cămătar din Liege care, mulţumită evlaviei văduvei sale, ajunge în purgatoriu şi apoi în paradis.

Deosebit de interesant este mecenatul practicat de majoritatea negustorilor începînd cu secolul al XIII-lea. Construirea de biserici şi mai ales remunerarea unor artişti pentru a le împodobi (în jurul anului 1300, primul artist „modern", Giotto, a fost cu mărinimie recompensat de marii burghezi florentini comanditari) au reprezentat o atitudine de devotament faţă de oraşul în care locuiau. Totodată, se pare că negustorii au fost majoritari printre oamenii din Evul Mediu care au fost cel mai de timpuriu şi mai puternic marcaţi de simţul frumosului. Asistăm la îmbinarea surprinzătoare a banilor cu frumosul.

În sfîrşit, evoluţia tehnicilor comerciale, şi în special rolul tot mai important al „scriptelor" în meseria negustorilor-bancheri, a determinat dezvoltarea aşa-numitei culturi intelectuale a negustorului. Cererea culturală a negustorilor a dus la crearea de şcoli secundare urbane, aşa cum vedem la Gand încă din 1179. Ea a impulsionat dezvoltarea unei laicizări a culturii, prin promovarea şi difuzarea scrierii, a calculului matematic, a geografiei şi a limbilor vii. Un genovez îl sfătuieşte pe negustor, la sfîrşitul veacului al XIII-lea : „Trebuie să-ţi aminteşti totdeauna să aşterni în scris orice lucru pe care-l faci. Scrie-l numaidecît, înainte să-ţi

iasă din minte". Iar în secolul următor, un florentin va spune: „Să nu-ţi fie lene să scrii". În domeniul calculului matematic, exemplară este o anumită operă: tratatul despre abac (*Liber abacci*), publicat în 1202 de Leonardo Fibonnacci. Acesta e un pisan al cărui tată lucra ca funcţionar vamal al Republicii Veneţia la Bejaïa, în Africa de Nord. În lumea creştin-musulmană a comerţului de la Bejaïa, din Egipt, Siria şi Sicilia, unde călătoreşte pentru afaceri, Fibonnacci se iniţiază în matematicile pe care arabii le împrumutaseră de la indieni. El introduce folosirea cifrelor arabe şi mai ales a lui zero, inovaţie capitală pentru sistemul de numeraţie bazat pe poziţie, pentru operaţiile cu fracţii şi pentru calculul proporţional.

La sfîrşitul secolului al XIII-lea, negustorii dobîndiseră două bunuri fundamentale, care pînă atunci se excludeau reciproc: un bun material şi un bun spiritual. Pînă atunci, ei cîştigau bani, numai că astfel se osîndeau singuri, aşa cum vedem în sculptura romanică: punga purtată de negustor la gît îl trăgea după el şi-l făcea să cadă în Infern. De-acum înainte, negustorul poate să-şi păstreze banii şi, după o perioadă mai scurtă sau mai lungă de purgatoriu, să meargă în paradis. A împăcat „punga *cu* viaţa".

Italieni şi hanseatici

Două popoare domină lumea negustorilor din secolul al XIII-lea. Italienii în sud, în zona mediteraneană, şi germanii în nord, din Insulele Britanice şi Flandra pînă la Marea Baltică. Deşi italienii impresionează prin prezenţa lor în lumea bizantină şi în zonele periferice ale lumii musulmane, precum şi prin activitatea crescîndă în Flandra, poate că cea mai remarcabilă expansiune comercială o reprezintă cea a negustorilor hanseatici. Ei sînt succesorii negustorilor din Evul Mediu timpuriu, frizoni şi apoi flamanzi, dar au un dinamism mult mai accentuat şi o mai mare cantitate de mărfuri. Oraşul Tiel, aşezat în delta Rinului, a cedat întîietatea, în secolul al XII-lea, oraşului Utrecht, frecventat, pe lîngă flamanzi şi frizoni, de renani, saxoni, danezi şi norvegieni. Bruges devenise cel mai important centru comercial din Ţările de Jos. Aceşti

negustori importau şi reexportau vinul de pe Rin (marele concurent al vinului francez în Europa), dar şi articole metalice, pietre preţioase, stofe de lux (unele aduse chiar de la Constantinopol), armuri de Mainz. Avîntul cel mai spectaculos l-au înregistrat negustorii din Köln, care şi-au îndreptat activitatea atît spre Insulele Britanice, în vest, cît şi spre Danemarca, în est. Succesul lor a fost considerabil mai ales în Anglia, unde au obţinut, cel mai tîrziu în 1130, dreptul de a sta în Londra; aici au dobîndit o clădire pe malul Tamisei, în amonte de podul Londrei, aşa-numitul Gildhall, din care au făcut centrul lor de afaceri. În 1157, regele Henric al II-lea le acordă negustorilor din Köln protecţia sa specială. În nord-est, comerţul din Marea Baltică se afla în mîinile marinarilor-ţărani din Gotland, care au îmbogăţit oraşul Novgorod, din Rusia. Negustori ruşi sînt semnalaţi totodată în Marea Baltică şi Danemarca, unde întîlnesc mai mulţi prusaci şi estonieni decît germani. Peisajul comercial s-a schimbat o dată cu avîntul oraşelor. Apariţia şi dezvoltarea Hansei germanice sînt strîns corelate cu dinamica urbană.

Philippe Dollinger a explicat foarte bine procesul care a dus la afirmarea, sub impulsul negustorilor, a oraşelor hanseatice din veacul al XIII-lea. Iată schema generală: „Creşterea populaţiei din anumite aglomerări demografice cu poziţie geografică favorabilă, prin imigrarea meşteşugarilor rurali şi prin stabilirea permanentă a negustorilor; alăturarea, în aceeaşi incintă fortificată, a unui cartier negustoresc – numit *Wiek* în Germania de Nord – şi a unui centru administrativ, ecleziastic sau laic, mai vechi; formarea unui drept uniform şi specific oraşului, atent la chestiunile funciare şi comerciale; crearea unei comunităţi a burghezilor, deseori prin jurămînt; influenţa preponderentă a negustorilor în această comunitate, grupaţi uneori într-o ghildă; acapararea conducerii oraşului de către familiile cele mai bogate; autonomia crescîndă a oraşului faţă de seniorul local; şi, în sfîrşit, dezvoltarea unor organisme administrative aflate în mîinile burghezilor". Consiliul (*Rat*) a devenit, la capătul extrem al secolului al XII-lea, adunarea cîrmuitoare a oraşului de-acum constituit. În cadrul acestui proces, trebuie să subliniem importanţa pe care o are formarea dreptului urban, ale cărei stipulaţii au început

să fie redactate în cea mai mare parte din secolul al XIII-lea. Printre modelele juridice care au avut o influenţă considerabilă, trebuie menţionat dreptul oraşului Dortmund, care a rămas „curtea superioară" de apeluri şi jurisprudenţă pentru oraşele din Westfalia, dreptul din Goslar, în Saxa, şi îndeosebi dreptul din Magdeburg, care a devenit în Europa de Est, inclusiv în Polonia şi ţările slave, „dreptul german".

Marele eveniment l-a reprezentat fondarea oraşului Lübeck în 1158, de către contele de Holstein, Adolf al II-lea de Schauenburg, vasalul ducelui de Saxa, Henric Leul, care a încredinţat construcţia şi conducerea lui unui „consorţiu de antreprenori" (Fritz Rörig). Lübeck va ajunge în fruntea imperiului urban şi negustoresc numit Hansa. Pînă la sfîrşitul secolului al XIII-lea, negustorii germani din Lübeck au contribuit la prosperitatea negustorilor din Gotland, unde s-au stabilit în număr mare. Avîntul înregistrat de Visby, cel mai important oraş din Gotland, a fost fulgerător şi efemer. La mijlocul veacului al XIII-lea, Visby era înconjurat de un zid de piatră lung de 11.200 picioare, care cuprindea un spaţiu cel puţin egal cu cel al oraşului Lübeck. Ruinele a 18 biserici medievale – dintre care cea mai mare, Sfînta Maria Ocrotitoarea Germanilor, construită între 1190 şi 1225, era biserica parohială a comunităţii germane – stau încă şi astăzi mărturie pentru acea Europă nordică a comerţului cu capitala vremelnică la Visby. Lübeck a înlocuit şi a depăşit Visby în această funcţie. Construind numeroase vase de comerţ capabile să rivalizeze cu galerele italiene, aşa-numitele *Koggen* cu tonaj superior, Lübeck a condus o puternică reţea maritimă şi comercială, sprijinindu-se pe oraşe noi precum Rostock, Stralsund, Stettin pe Oder, oraş slav extins de cartierele germane, Danzig (Gdańsk) pe Vistula, Elbing în Prusia (astăzi Elblong în Polonia), al cărui sigiliu, la începutul secolului al XIII-lea, reprezintă cea mai veche imagine a cîrmei de etambou. Lübeck şi-a coordonat activităţile cu efortul de convertire şi cucerire întreprins de un nou ordin militar german, cavalerii teutoni, activi în Prusia.

Locuitorii din Lübeck şi, în general, negustorii germani din nord, au înlesnit întemeierea oraşelor Kalmar şi mai ales Stockholm, în jurul anului 1250, în Suedia, şi a oraşului Bergen, în Norvegia.

De asemenea, expansiunea comercială a negustorilor din Lübeck şi a hanseaţilor s-a îndreptat spre vest. Negustorii din Lübeck şi alţi negustori din est au început să frecventeze porturile Angliei: Yarmouth, Lynn, Hull, Boston şi, în sfîrşit, Londra. Regele Angliei, Henric al III-lea le-a recunoscut, în 1266, negustorilor din Hamburg şi, în 1267, celor din Lübeck dreptul de a forma o asociaţie sau o *hansă*, după modelul hansei negustorilor din Köln. Cu această ocazie a apărut pentru prima dată în documente termenul de „hansă".

Negustorii germani au mai obţinut o serie de privilegii de la contesa de Flandra, în 1252 şi 1253. Dezvoltarea comerţului hanseatic avea să cunoască o progresie constantă pînă în 1356, data primei diete generale şi a formării definitive a hansei oraşelor.

Paralel cu avîntul hanseatic se afirma prosperitatea oraşului Bruges, care „era pe cale să devină piaţa mondială a Occidentului" (Philippe Dollinger). Bruges primea negustori de toate naţionalităţile: englezii, scoţienii şi irlandezii aduceau lîna necesară în industria postavului, olandezii şi frizonii îşi vindeau vitele; negustorii de pe coasta franco-engleză a Atlanticului, de la La Rochelle şi pînă la Bayonne, făceau negoţ cu vin. Spaniolii şi portughezii aduceau şi ei lînă, dar şi fructe din sud.

Uitînd mai mult sau mai puţin de tîrgurile din Champagne, italienii se instalau la Bruges, care a devenit principala piaţă financiară a Europei septentrionale. De la sfîrşitul secolului al XIII-lea, convoaiele de galere genoveze şi apoi veneţiene îşi aduceau regulat încărcăturile de mirodenii în estuarul Zwin. Prin comerţul maritim, din Italia pînă în Flandra şi Marea Baltică, se constituia o economie-lume europeană.

III. Reuşita şcolară şi universitară

Cel de-al XIII-lea veac european al oraşelor şi al comerţului a fost, tot în cadrul urban, şi secolul Europei şcolare şi universitare. Am văzut că şcolile urbane, încurajate de burghezi, se înmulţiseră încă din secolul al XII-lea. Dacă şcolile „primare şi secundare" au reprezentat o bază esenţială pentru învăţămîntul

din Europa, creaţia cea mai spectaculoasă, care a inaugurat o tradiţie vie încă şi astăzi, este cea a şcolilor „superioare", numite şi universităţi. Aceste şcoli au primit, la sfîşitul secolului al XII-lea, numele de *studium generale*, şcoală generală, care indica simultan un statut superior şi un învăţămînt de tip enciclopedic. Încadrîndu-se în contextul marii mişcări de organizare a meseriilor din oraşe, şcolile s-au constituit în corporaţii, asemenea celorlalte meserii, şi au adoptat termenul de universitate, care însemna corporaţie şi care a apărut prima dată în 1221 la Paris, pentru a desemna comunitatea profesorilor şi studenţilor parizieni (*universitas magistrorum et scolarium*).

Să notăm totuşi o distincţie pe care istoria nu a reţinut-o. Corporaţiile universitare din Evul Mediu se constituiau urmînd două modele. După modelul parizian, magiştrii şi studenţii alcătuiau una şi aceeaşi comunitate. După modelul bolognez, doar studenţii formau, din punct de vedere juridic, o *universitas*. Numai modelul parizian a ajuns pînă la noi. Apariţia profesorului universitar în Europa veacului al XIII-lea este paralelă cu cea a negustorului. Acuzat mai întîi că vinde timpul care nu-i aparţine decît lui Dumnezeu (încasează beneficiul reprezentat de dobîndă chiar şi atunci cînd doarme), justificat apoi, în secolul al XIII-lea, pentru munca şi utilitatea sa, negustorul formează un fel de cuplu cu profesorul universitar ; acuzat şi el, în veacul al XII-lea, că vinde un bun care nu-i aparţine decît lui Dumnezeu – ştiinţa –, acesta a fost justificat la rîndul lui pentru munca pe care o îndeplinea, întrucît le preda studenţilor, care puteau astfel să-i plătească lecţiile. Alături de Europa muncii comerciale, lua naştere o Europă a muncii intelectuale.

Profesorul universitar îmbina activitatea de reflecţie şi de scriere, pe care am numi-o azi de cercetare, cu cea de predare. Pentru mulţi dintre ei, reputaţia, intervenţiile în dezbateri sociale şi politice (de exemplu, cerşetoria la călugări, puterile regale, fiscalitatea pontificală) adăugau funcţiei lor un rol care, din secolul al XIX-lea, le-a fost în general recunoscut intelectualilor. Acesta este motivul pentru care i-am numit pe aceşti universitari „intelectualii Evului Mediu".

Universitarii erau conduşi de rectori aleşi de magiştri şi supravegheaţi de cancelar, numit în general de către episcopul local; cu timpul, importanţa acestuia s-a diminuat, universitarii dobîndind treptat o autonomie aproape completă. Totodată, universitarii au scăpat de cele mai multe ori ingerinţelor şi eforturilor de dominare ale puterilor temporale, fie că este vorba de cele ale oraşelor sau de cele monarhice. Fiind instituţii ale Bisericii, universităţile au trebuit în schimb să accepte intervenţiile pontificale. Însă acestea au fost de obicei indirecte şi lejere. În anumite cazuri, episcopul local şi-a folosit puterea teoretică pentru a interveni brutal în treburile universităţii şi pentru a instaura un fel de cenzură. Cel mai spectaculos caz a fost condamnarea, în 1270 şi apoi în 1277, de către episcopul Parisului, Étienne Tempier, a unor propoziţii extrase din lecţiile anumitor magiştri parizieni, inclusiv Toma d'Aquino. Condamnările vizau mai ales împrumuturile, reale sau presupuse, făcute de aceşti profesori din ideile unui comentator arab al lui Aristotel, Averroes, care propăvăduia ceea ce s-a numit teoria dublului adevăr; potrivit acesteia, pe lîngă adevărul dogmatic – în cazul creştinilor, adevărul Bibliei şi al învăţăturilor Bisericii –, era considerat legitim un adevăr conform cu raţiunea, care putea fi predat chiar dacă era contrar adevărului propăvăduit de Biserică.

Într-un fel, Aristotel a fost figura marcantă a universităţilor din veacul al XIII-lea şi îndeosebi a universităţii pariziene. Operele sale logice erau traduse în latină de multă vreme, însă abia în secolul al XIII-lea i-au fost descoperite, în versiuni latine, metafizica, etica şi politica. Mai întîi interzise, aceste opere care stîrneau curiozitatea nepotolită şi dorinţa studenţilor au putut fi în cele din urmă citite în universităţi. Putem chiar vorbi de un aristotelism latin medieval la modă care, pe la 1260-1270, pătrunsese în aproape întreg învăţămîntul universitar. Un magistru şi el la modă, dominicanul Toma d'Aquino, fusese unul dintre cei mai importanţi gînditori care l-au introdus în universităţi. Însă după anul 1270, cu aproximaţie, aristotelismul a pierdut teren atît din cauza condamnărilor venite din partea unor tradiţionalişti ca Étienne Tempier, cît şi, dimpotrivă, în urma atacurilor unor profesori mai „moderni", care îi opuneau idei mai mistice şi mai

puţin raţionaliste, cum sînt franciscanii Ioannes Duns Scottus (1266-1308) şi William Ockham (1285-1347), precum şi dominicanul Eckhart (cca 1260-1327). Intelectualismul lui Aristotel a fost de-acum înainte considerat un obstacol în calea ştiinţei, care devenea experimentală şi deschisă liberei discuţii.

Universităţile s-au constituit în facultăţi, după discipline. Existau patru facultăţi şi fiecare universitate le-a avut, teoretic, pe toate, deşi lucrurile nu au stat totdeauna astfel; deseori, prin importanţa ei, o anumită facultate trecea înaintea celorlalte, cînd acestea existau. Astfel, Bologna a fost întîi de toate o universitate de drept, Paris o universitate de teologie, iar Montpellier o universitate de medicină. Exista şi o ierarhie, realizată după locul ocupat în *curriculum* şi după demnitate, începînd cu o facultate de bază, propedeutică, facultatea de arte; aici se predau artele *trivium*-ului (gramatica, retorica şi mai ales dialectica) şi ale *quadrivium*-ului (aritmetica, geometria, astronomia şi muzica). Această facultate a fost deseori dominată de disciplinele pe care azi le-am numi ştiinţifice. Din punct de vedere social, a fost facultatea frecventată de cei mai tineri, mai turbulenţi şi mai puţini avuţi studenţi, din care doar o minoritate îşi continua studiile la o facultate superioară. După facultatea de arte, două sînt specializările care puteau atrage studenţii: fie facultatea de drept, unde se predau cele două drepturi, civil şi canonic, fie facultatea de medicină, care conferea medicinei un aspect mai curînd livresc şi teoretic decît experimental şi practic. În sfîrşit, deasupra tuturora se impunea, încoronîndu-le, facultatea supremă, teologia.

Prima universitate a fost înfiinţată la Bologna, cu toate că abia în 1252 şi-a primit statutele de la papă, dar încă din 1154 împăratul Frederic Barbarossa acorda privilegii magiştrilor şi studenţilor din Bologna. La fel, magiştrii şi studenţii din Paris au primit în 1174 privilegii de la papa Celestin al III-lea şi în 1200 de la regele Franţei, Filip August. Totuşi, universitatea şi-a primit statutul abia în 1215, de la legatul pontifical Robert de Courson, precum şi printr-o bulă, foarte importantă, emisă de papa Grigore al IX-lea în 1231 (*Parens scientarum*), care conţine un elogiu, rămas celebru, al instituţiei universitare şi al teologiei, această teologie

care devenise în universitate, după expresia părintelui Chenu, o „ştiinţă". Universităţile din Oxford, Cambridge şi Montpellier au fost întemeiate în primii ani ai secolului al XIII-lea. Cea de la Neapole este fondată de împăratul Frederic al II-lea în 1224. Cea de la Lisabona în 1288, iar *Studium*-ul Curiei pontificale a jucat rolul unei adevărate universităţi unde, aşa cum a arătat Agostino Paravicini Bagliani, optica şi ştiinţa au ocupat un loc de frunte. Istoria etapelor în care s-a fondat universitatea din Salamanca este lămuritoare în acest sens. Întemeiată ca aşezământ regal de regele Alfons al IX-lea de León, în 1218-1219, a devenit aşezământ superior prin *carta magna* emisă de Alfons al X-lea cel Înţelept, regele Castiliei, în 1254 ; apoi, papa Alexandru al III-lea i-a conferit *licentia ubique docendi* în 1255. Istoricul universităţii din Salamanca, Antonio Garcia y Garcia, a descris foarte bine privilegiile exemplare acordate acesteia în 1254 de regele Alfons al X-lea : „Prin această *carta magna* s-au creat o catedră de drept civil, trei de drept canonic (una de decret şi două de decretale), două de logică, două de gramatică, două de fizică (medicină), un post de bibliotecar, pentru a asigura cărţile necesare profesorilor şi studenţilor, un post de profesor de orgă şi unul de farmacist. Cu timpul, numărul catedrelor a crescut. Salariul profesorilor provenea, în cea mai mare parte, dintr-o treime din dijmele diocezei de Salamanca. În plus, magiştrii şi studenţii profitau din plin de beneficii ecleziastice". Cazul universităţii din Toulouse este unul special : în lupta sa împotriva catharilor, papalitatea a impus-o ca fundaţie instituită prin tratatul de la Paris, care a pus capăt în 1229 cruciadei albigenzilor. Recrutarea profesorilor a făcut obiectul unei publicităţi masive ; în întreaga Creştinătate a fost trimis un text scris de Jean de Garlande, marele profesor englez de la Universitatea din Paris, în care lăuda climatul regiunii şi farmecul oraşului Toulouse, inclusiv al femeilor de aici. Universitatea a fost rău primită de oamenii din Sud, care vedeau în ea instrumentul dominaţiei de către cei din Nord. Predarea teologiei nu a prins aici rădăcini, iar universitatea s-a dezvoltat abia în secolul al XIII-lea, mai ales în domeniul dreptului. Dintre noutăţile de lungă durată lăsate moştenire Europei, în veacul al XIII-lea, de abia-ivitele universităţi, să subliniem recurgerea la grevă ; cea mai

lungă şi mai celebră a fost greva magiştrilor şi studenţilor parizieni, din 1229 pînă în 1231, care a învins ostilitatea episcopului şi a reginei Blanche de Castilia (cu această ocazie tînărul Ludovic al IX-lea şi-ar fi manifestat pentru prima dată împotrivirea faţă de mama sa, susţinînd universitatea, care a obţinut de la papă bula *Parens scientiarum*). Cealaltă inovaţie a reprezentat-o faptul că în calendarul cursurilor, care au făcut obiectul unui program, a fost introdusă o lună de vacanţă pe timpul verii. Vacanţele pătrundeau în Europa sub un aspect aproape liturgic.

În Creştinătatea veacului al XIII-lea, obişnuită totuşi de Biserică cu internaţionalismul, universităţile uimeau prin faptul că au făcut din magiştri şi din studenţi nişte persoane itinerante, care plecau să caute cunoaşterea în străinătate şi treceau de bunăvoie dintr-o ţară în alta, după cum se răspîndea moda sau reputaţia unei universităţi sau a unui magistru. Cei mai faimoşi profesori parizieni din secolul al XIII-lea au fost dominicanii Albert cel Mare, german, şi Toma d'Aquino, italian, precum şi franciscanul italian Bonaventura.

Succesul universităţilor a fost asigurat în Evul Mediu şi mai tîrziu de dreptul lor de a conferi grade valabile pe tot cuprinsul Creştinătăţii. A fost una dintre noile baze ale viitoarei Europe. Dacă dispuneau de resurse şi capacităţi, studenţii obţineau o serie de diplome, dintre care cea mai valoroasă era licenţa în teologie, căpătată după 11 ani de studiu. Primul stadiu era baccalaureatul, un fel de iniţiere comparabilă cu cea pe care tînărul nobil aspirant la titlul de cavaler o dobîndea atunci cînd intra în ordinul cavaleresc. Venea apoi diploma esenţială, *licentia ubique docendi*, permisiunea de a preda oriunde, care la francezi a devenit *la licence*. Doar papa putea conferi universităţilor dreptul de a decerna acest titlu, precum şi privilegiul care decurgea din el. Cel de-al treilea şi ultimul grad superior era doctoratul, care făcea din beneficiarii lui *magiştri*. Astfel a luat naştere Europa profesorilor. Doctoratul universitar era accesibil atît nobililor, cît şi celor din alte pături sociale. Se cunosc cazuri de magiştri universitari care erau fii de ţărani. Robert de Sorbon, celebru încă din vremea sa, veacul al XIII-lea, canonicul care a fondat, prin generozitatea prietenului său, Ludovic cel Sfînt, regele

Franţei, cel mai faimos colegiu parizian, Sorbona, era de origine foarte modestă, iar prietenul său, seniorul de Joinville, nu pierdea nici o ocazie de a i-o reaminti. Cu toate acestea, pregătirea universitară era costisitoare, mai ales pentru că studenţii trebuiau să facă faţă ani buni cheltuielilor într-un oraş în care preţul camerelor şi al hranei nu înceta să crească. De asemenea, studenţii care puteau frecventa mai mult de un an sau doi universităţile constituiau o minoritate.

Pentru a le permite studenţilor înzestraţi şi silitori să depăşească handicapul originii sociale, cîţiva binefăcători au construit sau subvenţionat locuinţe destinate adăpostirii şi hrănirii gratuite a celor pe care azi i-am numi bursieri. Este vorba de colegii, dintre care cele mai cunoscute au fost, la Paris, după Sorbona, Colegiul Harcourt şi Colegiul Navarre, întemeiate chiar la începutul secolului al XIV-lea. Colegiile adăposteau deseori studenţi provenind din aceeaşi regiune geografică sau specializaţi în aceeaşi disciplină. Astfel, în secolul al XIII-lea, colegiul lui Sorbon îi primea pe studenţii săraci ce urmau teologia, iar la Oxford, de exemplu, Colegiul Merton era îndeosebi consacrat studenţilor la matematică. De aceea, începînd din veacul al XIII-lea, universităţile, şi în special colegiile, au format un fel de clasă de tehnocraţi[1], care au acaparat curînd principalele posturi de putere din Biserică şi de pe lîngă autorităţile laice. Cum mulţi erau specializaţi în drept, ei au constituit, de exemplu în Franţa, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, sub regele Filip al IV-lea cel Frumos, un guvern de *legişti*. Se anunţa o Europă a mandarinilor creştini.

Civilizaţia cărţii

Prelungind renaşterea din secolul precedent, veacul al XIII-lea i-a asigurat cărţii un avînt decisiv. Aceasta cunoscuse o primă înflorire între secolele al IV-lea şi al VII-lea, cînd *volumen*-ului

1. În original, *énarques*, termen provenind de la iniţialele E.N.A. (École Nationale d'Administration) şi avînd conotaţia : cel care deţine puterea (n.t.).

din Antichitate, un sul relativ greu de manevrat, îi succedase *codex*-ul, care introducea revoluţia *paginii* într-un manuscris cu atît mai uşor de consultat cu cît, exceptînd cărţile liturgice, se prezenta deseori sub dimensiuni modeste şi era deci transportabil. Răspîndirea cărţii *codex* a fost frînată de două condiţii. Prima era de ordin socio-intelectual. Numărul celor capabili să citească se limita la călugări; aceştia erau formaţi în mănăstiri şi dispuneau de singurele biblioteci ale vremii, adăpostite de aşa-numitele *scriptoria* monastice. A doua condiţie nu era mai puţin restrictivă. Cartea *codex* manuscrisă era făcută din pergament. Numărul pieilor de vaci sau (mai des) de miei necesare pentru confecţionarea unei cărţi era foarte mare, aşa încît cărţile deveneau foarte scumpe. Cererea de cărţi a crescut o dată cu înmulţirea şcolilor urbane şi îndeosebi a universităţilor.

Ivan Ilici a scris: În jurul anului 1140, în civilizaţia cărţii pagina monastică se închide şi se deschide pagina scolastică". Marele iniţiator al acestei noi arte de a citi a fost ilustrul teolog şi savant din mănăstirea Saint-Victor, în suburbiile Parisului, Hugues de Saint-Victor. În secolul al XIII-lea a avut loc punerea la punct definitivă a noutăţilor materiale şi tehnice care au asigurat noul chip şi noua utilizare a cărţii. Punctuaţia a fost îmbunătăţită, în manuscris s-au inserat titluri şi rubrici, cărţile au fost împărţite în capitole; în sfîrşit, s-a adăugat un index alfabetic al materiilor. Mai mult, o revoluţie a fost abandonarea citirii cu voce tare în favoarea lecturii individuale tăcute, excepţie făcîndu-se în faţa unui auditoriu anume ales. Se născuse o Europă a individului care citeşte. Pe lîngă avîntul şcolilor şi al universităţilor, au răspîndit întrebuinţarea cărţii apariţia unor noi bresle specializate în practica scrisului, cum sînt juriştii, precum şi progresele înregistrate de alfabetizare în rîndurile nobililor, negustorilor şi meşteşugarilor. Aşa cum remarcă Daniel Baloup, „cartea devine în egală măsură un instrument pentru studii profane, pentru muncă, relaxare şi devoţiune privată". O dată cu forma, şi conţinutul cărţilor evoluează, se diversifică. Cartea se deschide cu atît mai mult gusturilor şi intereselor arătate de lectori cu cît se deschide limbilor vernaculare. Paginarea cărţilor universitare se distinge prin marginile de dimensiuni importante, apte de a găzdui

comentarii. Meseriile specifice cărţii se înmulţesc, îndeosebi în cadrul universităţilor. Apare librarul. Sînt tot mai căutaţi cei care ştiu să fabrice pergamentul, copiştii, legătorii. Dificultatea reprezentată de preţul pergamentelor va dispărea treptat, o dată cu introducerea lentă a hîrtiei, care nu se va impune decît în secolul al XV-lea, cînd va costa de 13 ori mai puţin decît pergamentul.

O altă noutate tehnică legată de carte a apărut şi s-a dezvoltat în secolul al XIII-lea: tehnica *pecia*. Reproducerea manuscriselor, cînd tiparul încă nu exista, era neîndoielnic o mare problemă. Deseori trebuia ca modelul să fie ţinut luni întregi pînă să se obţină o singură copie. O dată cu sfîrşitul secolului al XII-lea, la Bologna, şi mai ales în secolul al XIII-lea, la Paris, a fost inventat acest sistem, plecîndu-se de la un nou tip de model, numit *exemplar*. Louis-Jacques Bataillon a descris astfel tehnica *pecia*: „I se împrumuta copistului un exemplar scris pe caiete numerotate şi formate din două foi duble, numite *pecie*. Scribul împrumuta «piesele» una după alta, lăsînd celelalte caiete disponibile pentru alţi scribi; astfel că mai mulţi copişti puteau să lucreze simultan pe acelaşi text, fapt ce permitea punerea în folosinţă a unui număr mult mai mare de copii ale aceleiaşi lucrări". A existat aşadar, cu două secole înainte de inventarea tiparului, o Europă a copiştilor. Totuşi, această tehnică a fost foarte utilizată la Bologna, Padova, Paris, Montpellier, Neapole sau Avignon, dar nu şi în Anglia ori în ţările germanice şi slave, fiind abandonată la Paris după 1350. Abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea a luat avînt o Europă a Cărţii.

Cu toate acestea, o nouă eră a cărţii apăruse în veacurile al XII-lea şi al XIII-lea, o dată cu înmulţirea unor categorii noi de cititori; în afara profesorilor şi studenţilor, un număr tot mai mare de laici intra în lumea lecturii: putem aşadar vorbi de o laicizare a Creştinătăţii datorită evoluţiei cărţii. Desigur, religia şi devoţiunea continuau să deţină un loc important în manuscrise. Însă asistăm, de exemplu, în secolul al XIII-lea, la dezvoltarea unui tip de carte de devoţiune care se adresează în mod special femeilor; iar cartea, împreună cu şcoala, s-a numărat printre mijloacele de promovare a femeilor. Această categorie de lucrări sînt ceasloavele sau ornicele. Este vorba de o psaltire căreia i s-au

adăugat rugăciuni închinate Fecioarei Maria (de unde numărul de cititoare), un calendar (cu semnele zodiacului şi muncile specifice fiecărei luni), psalmii de pocăinţă, litaniile şi rugile sfinţilor, precum şi, legată de practicile cultuale referitoare la cei morţi şi la purgatoriu, o slujbă pentru răposaţi. Ceasloavele rămîneau totuşi lucrări destinate celor bogaţi şi puternici, ilustraţiile magnifice făcînd din ele obiecte foarte scumpe, în vreme ce „frumoasa carte" ornată cu miniaturi înregistra un regres. Cartea universitară şi înmulţirea cărţilor utilitare făceau să bată în retragere cartea ca obiect de artă.

Producţia enciclopedică

Un succes considerabil l-a cunoscut, în secolul al XII-lea şi mai ales în al XIII-lea, un alt tip de carte, care a determinat ştiinţa să evolueze mai repede spre cunoştinţele profane şi cultura laică. Este vorba de enciclopedii. Acest avînt răspundea atît cererii noilor categorii de cititori, cît şi augmentării cunoştinţelor, care a fost una dintre caracteristicile renaşterii din secolul al XII-lea. Enciclopediile ofereau toate informaţiile privitoare la natură şi societate.

În paralel cu teologia, enciclopediile au găzduit tot mai frecvent cunoştinţele laicizate ce constituiau filozofia. Pe lîngă supranatural şi metafizică, enciclopediile furnizau un ansamblu de informaţii despre natură şi despre fizică în sens larg.

Îl putem considera pe Hugues de Saint-Victor punctul de plecare al acestei noi producţii enciclopedice. Mai ales în *Didascalionul* său, Hugues amestecă ştiinţa sacrului cu ştiinţa profanului, situează pe un prim nivel al cunoaşterii artele şi filozofia, pe un al doilea hermeneutica şi amestecă istoria sacră cu istoria profană. Distincţia va fi făcută în enciclopediile de la sfîrşitul secolului al XII-lea şi din cursul celui de-al XIII-lea. În *De philosophia mundi*, Guillaume de Conches (cca 1090-cca 1154) distinge deja net filozofia de fizică, înţeleasă ca ştiinţă a naturii mai largă decît medicina.

Alexander Neckam, în lucrarea sa *De naturis rerum*, oferă o enciclopedie hotărît aristotelică. Una dintre enciclopediile cele

mai populare din veacul al XIII-lea este cea scrisă de Bartolomeu Englezul, care îl combină pe Isidor din Sevilla cu Aristotel (între 1230 şi 1240). *De proprietatibus rerum* a fost tradusă în italiană, franceză, provensală, engleză, spaniolă şi flamandă. Regele Franţei, Carol al V-lea, l-a pus pe capelanul lui să o traducă din nou în franceză, în 1372. Thomas din Cantimpré, în *Liber de natura rerum* (tot între 1230 şi 1240), face sinteza cunoştinţelor din vremea sa într-o istorie naturală, căreia vrea să-i atribuie rolul de introducere în teologie, dar în faţa reticenţelor suscitate de opera lui, ce pare prea profană, spre sfîrşitul vieţii se consacră spiritualităţii; mai ales în *Bonum universale apibus* (*Despre binele universal al albinelor*), el transformă cea de-a IX-a carte din *De natura rerum* într-o vastă comparaţie a societăţii umane cu un uriaş stup. Majoritatea enciclopediştilor sînt membri ai ordinelor de fraţi cerşetori, despre care vom vorbi mai tîrziu. Cel de-al treilea enciclopedist faimos, după Bartolomeu şi Thomas, este Vincent de Beauvais. Dominican, mort în 1264, a primit de la ordinul său, în 1230, misiunea de a aduna într-o „Carte a cărţilor" cunoaşterea necesară pentru pregătirea fraţilor care n-au frecventat universităţile; avînd o activitate susţinută în abaţia benedictină de la Royaumont, Vincent de Beauvais exploatează – demers modern – o întreagă echipă care adună textele. Însă el îşi rezervă ordonarea lor. Redactează prin urmare un *Speculum majus* (*Marea Oglindă*) în trei părţi: *Speculum naturale*, *Speculum doctrinale* şi *Speculum historiale*. Reputaţia sa era atît de mare, încît, după moarte, i s-a atribuit o *Speculum morale* apocrifă.

De o calitate intelectuală superioară au fost operele care ofereau o viziune enciclopedică fragmentată în diverse tratate, scrise de dominicanul german Albert cel Mare (cca 1200-1280), franciscanul englez Roger Bacon (cca 1214-cca 1292) şi catalanul Raymundus Lullus (1232-1315). Acesta din urmă era un scriitor laic, autor de scrieri teologice, filozofice, pedagogice, juridice, politice şi fizice, dar şi de poeme şi romane, care a iniţiat la Majorca învăţarea limbilor vechi şi vii, a călătorit mult în Mediterana şi pe cuprinsul Creştinătăţii, fiind un actor neobosit al convertirii evreilor şi musulmanilor. Cu un extraordinar talent demonstrativ, foarte original, Lullus a afirmat, ca majoritatea

marilor enciclopedişti, că raţiunea şi credinţa sînt indisolubil legate între ele.

Scolastica

Cea mai importantă moştenire a activităţii intelectuale şi în special universitare din veacul al XIII-lea a fost ansamblul de metode şi de lucrări clasate sub denumirea de scolastică, adică producţia intelectuală legată de şcoală, începînd din secolul al XIII-lea, şi îndeosebi de universităţi, în acelaşi veac. Scolastica ia naştere din dezvoltarea dialecticii, una dintre disciplinele *trivium*-ului, care este „arta argumentării prin întrebări şi răspunsuri, într-o situaţie de dialog". Părintele scolasticii este Anselm de Canterbury (cca 1033-1109), pentru care dialectica este metoda de bază a reflecţiei ideologice. Scopul dialecticii este înţelegerea credinţei, iar formula a rămas celebră încă din Evul Mediu : *fides quaerens intellectum*. Acest demers implică apelul la raţiune, Anselm completîndu-şi doctrina cu ideea compatibilităţii dintre liberul arbitru şi har. Scolastica poate fi considerată drept stabilirea şi justificarea unei concordii între Dumnezeu şi om. De asemenea, Anselm i-a asigurat scolasticii un fundament teoretic: dovezile existenţei lui Dumnezeu, obţinute pe cale raţională. Experimentarea, în secolul al XII-lea, a unei noi metode de reflecţie şi de predare a reprezentat prologul metodei propriu-zis scolastice din universităţi. Întîi se construia o problemă, se punea o *quaestio*, iar aceasta era discutată (momentul *disputatio*) de magistru şi elevi. În sfîrşit, după discuţie, magistrul dădea soluţia problemei – momentul *determinatio*. În secolul al XIII-lea, în programa universităţilor a apărut un exerciţiu, întrebările *quodlibetiques*, practicat de două ori pe an, în care magiştrii aveau ocazia să-şi manifeste virtuozitatea intelectuală : studenţii îi adresau magistrului o întrebare despre o problemă oarecare, la alegerea lor. Reputaţia magiştrilor se clădea de multe ori pe capacitatea lor de a răspunde acestor întrebări.

Învăţămîntul universitar recurge inevitabil la publicaţii, ceea ce explică importanţa considerabilă a universităţilor pentru răspîndirea

şi promovarea cărţii. În secolul al XII-lea, principalele tipuri de publicaţii şcolare sînt *Florilegiile*, care nu sînt simple culegeri de citate din Biblie, Părinţi ai Bisericii sau vechi magiştri, ci conţin, pentru fiecare citat, un comentariu făcut de un magistru contemporan; acest fapt iniţiază evoluţia florilegiului spre *summa* scolastică. Un stadiu intermediar esenţial îl reprezintă un alt tip de carte, culegerile de sentinţe. *Sentinţele* au însemnat elaborarea unor texte fundamentale pentru discuţia şcolară. Principalul autor de sentinţe a fost episcopul Parisului, italianul Petrus Lombardus, mort în 1160. *Cartea sentinţelor*, alcătuită de el probabil în 1155-1157, a devenit, în veacul al XIII-lea, manualul de bază al facultăţilor de teologie din universităţi. Cealaltă noutate importantă din secolele al XI-lea şi al XII-lea a constituit-o glosa, rezultat al dezvoltării exegezei biblice, iar ideea unei glose integrale a Bibliei a dus, la mijlocul secolului al XIII-lea, la un nou manual universitar, Glosa obişnuită; glosele biblice au împiedicat încremenirea *Cărţii* într-o tradiţie imobilă şi sacralizată.

În secolul al XIII-lea, producţiile scolastice s-au exprimat îndeosebi sub două forme. Pe de o parte, sub forma *comentariilor*: împreună cu *disputatio*, comentariul a reprezentat acum stimulentul esenţial al dezvoltării cunoştinţelor. Prin intermediul comentariului magiştrii au elaborat un tip de cunoaştere originală, în pas cu preocupările contemporane, dar sprijinindu-se pe tradiţie şi determinînd-o să evolueze. Europa comentariilor inaugura Europa progresului intelectual, fără ruptură cu tradiţia. Alain de Libera a afirmat: „istoria comentariului este istoria eliberării progresive a gîndirii filozofice faţă de datele tradiţiei". Celălalt produs al scolasticii din veacul al XIII-lea sînt *summae*-le. Însuşi numele de *summa* exprimă dorinţa intelectualilor din secolul al XIII-lea de a oferi o sinteză documentată şi argumentată a unei filozofii care nu se despărţise încă de teologie. Este din nou momentul să reamintim accentul pus de părintele Chenu pe promovarea teologiei ca ştiinţă, în secolul al XIII-lea.

Dar să-i evocăm pe cîţiva dintre cei mai iluştri şi mai exemplari scolastici din veacul al XIII-lea. Prima *summa* universitară importantă a fost cea a franciscanului englez Alexander din Hales, în anii 1230. Dominicanul Albert cel Mare, primul german care a

obţinut titlul de profesor de teologie la Universitatea din Paris, în 1248, a lărgit cîmpul cunoaşterii tratînd în operele sale domenii ale ştiinţei şi artelor care nu erau predate în universitate. Nu de puţine ori el a recurs la filozofii arabi: al-Farabi, Avicenna, Averroes. Pe lîngă aspectul ei enciclopedic, opera lui Albert cel Mare este totodată unul dintre cele mai pătrunzătoare eforturi de a gîndi echilibrul dintre filozofie şi teologie. Printre alţii, Albert cel Mare l-a avut ca elev la Köln, de unde se trăgea, pe Toma d'Aquino.

Toma d'Aquino este scolasticul cu cea mai mare influenţă în gîndirea europeană de pînă azi. Acest italian, care provenea din mica nobilime şi a stat de mai multe ori la Paris, ca student şi apoi ca profesor, dar şi la Orvieto, Roma şi Neapole, era un profesor la modă, care atrăgea şi entuziasma studenţii; a fost un gînditor îndrăzneţ, care a stîrnit ostilitatea multor colegi şi a cîtorva prelaţi influenţi. Este tipul de intelectual european, seducător şi contestat, care iluminează şi în acelaşi timp tulbură mediile intelectuale şi religioase. Din opera sa imensă nu voi evoca aici decît două *summae*, *Summa contra Gentiles* (1259-1265) şi *Summa Theologiae*, principala sa operă, rămasă neterminată la moartea lui, survenită la cincizeci de ani, în 1274. Afirmînd cu hotărîre superioritatea teologiei, Toma, potrivit expresiei lui Étienne Gilson, a manifestat o uimitoare „încredere în puterea raţiunii". În *Summa* lui, ceea ce s-a numit „teologia de jos", exprimînd tot ce raţiunea îi permite omului să cunoască din Dumnezeu şi din lume, se întîlneşte cu „teologia de sus", care arată adevărul divin coborînd în om dincolo de intelect, prin revelaţie. După Toma, omul este determinat, cum a spus Ruedi Imbach, de trei raporturi: cu raţiunea, cu Dumnezeu şi cu semenul său.

În viziunea lui Toma, omul este un om total; nu doar o creatură a lui Dumnezeu, un animal raţional, ci şi un „animal social şi politic", care se foloseşte, pentru a-şi manifesta individualitatea, de un esenţial dar de la Dumnezeu: limbajul. În general, scolasticii au acordat o atenţie foarte mare limbajului, avîndu-şi locul lor bine precizat în istoria europeană a lingvisticii.

Voi cita încă un magistru scolastic, celebru şi contestat, care merită să figureze în lungul şir al intelectualilor europeni din

Evul Mediu şi pînă azi. Este vorba de franciscanul englez Roger Bacon (cca 1214-cca 1292), care a publicat o *summa* triplă, *Opus majus*, *Opus minus* şi *Opus tertius*, alcătuită la cererea prietenului şi protectorului său, papa Clement al IV-lea (1265-1268). A predat la universitatea din Oxford. Filozof şi teolog, agresiv şi profetic, a avut numeroşi duşmani, cum este dominicanul Albert cel Mare, pe care l-a atacat cu violenţă; a acordat o atenţie specială unei astronomii care este în realitate astrologie şi a imaginat tot felul de tehnici şi de invenţii profetice care fac din el un Leonardo da Vinci al veacului al XIII-lea.

Înainte de a încheia, vreau să subliniez trei contribuţii esenţiale aduse de scolastică, înţeleasă ca etapă a activităţii intelectuale europene.

Abélard, care a fost în secolul al XII-lea cel mai mare precursor al scolasticilor, a subliniat o lecţie fundamentală primită de la Aristotel: „Prima cheie a înţelepciunii este cercetarea continuă. Aristotel a spus că nu e inutil să ne îndoim de ceva. Într-adevăr, cine se îndoieşte e îmboldit să caute, iar cine caută află adevărul". Acelaşi Abélard spune în *Dialog între un filozof, un evreu şi un creştin*: „Oricare ar fi obiectul discuţiei, demonstraţia raţională are mai multă greutate decît apelul la autorităţi". Îndoiala lui Abélard, care va fi îndoiala scolasticilor, ocupă astfel un loc de prim rang în noile forme ale spiritului critic elaborat de greci şi care, pînă în zilele noastre, defineşte un spirit critic european pe care Gramsci, în secolul XX, l-a întrupat în persoana intelectualului critic.

Cea de-a doua remarcă trimite la afirmaţia justă a lui Alain de Libera, potrivit căruia scolastica a adus o mare „libertate intelectuală"; ea a statornicit aşadar, în tradiţia intelectuală europeană, ideea cunoaşterii ca eliberare.

În sfîrşit, prin dorinţa sa de a pune ordine în idei şi de a expune cunoaşterea şi reflecţia cu cea mai mare claritate, scolastica medievală, dacă nu a creat, cel puţin a accentuat gustul pentru ordine şi claritate, atribuit îndeobşte lui Descartes, care a fost prea des prezentat ca actorul unei revoluţii moderne în gîndirea europeană. Descartes a avut predecesori, pe magiştrii scolastici, el însuşi fiind un rod strălucit al scolasticii medievale.

Europa lingvistică: latina şi limbile vernaculare

Limba învăţământului universitar era latina. Latina rămăsese limba cunoaşterii, iar această preeminenţă fusese accentuată de faptul că liturghia creştină era tot în latină; însă nu numai că latina evoluase foarte mult în ultimele veacuri ale Imperiului Roman, în secolele I-IV – încît specialiştii vorbesc de o „latină tîrzie" –, ci mai ales, o dată cu dispariţia şcolilor, masele laice au început treptat să vorbească nişte limbi care în final erau altceva decît latina. Istoricii şi-au pus problema cînd anume a încetat să se mai folosească latina şi cînd a început să se vorbească în limbile numite vernaculare. Pe de altă parte, popoarele care se creştinaseră şi deveniseră supuse ale Creştinătăţii vorbeau alte limbi, în principal limbi germanice, doar clericii şi elitele învăţînd latina. Se consideră că limba vorbită de laici în secolul al IX-lea nu mai era latina. S-a afirmat deseori că limbile vulgare s-au născut dintr-un text celebru, *Jurămintele de la Strasbourg*, făcute în 842 de către doi dintre fiii împăratului Ludovic cel Pios, unul într-o limbă pe cale să devină franceza, iar celălalt într-o limbă pe cale să devină germana. Organizarea politică a Europei creştine s-a făcut prin constituirea, sub structurile comunitare, a unor structuri naţionale. Biserica a recunoscut legitimitatea acestor limbi. Părinţii Bisericii evidenţiaseră trei limbi principale: ebraica, greaca şi latina. Dar Augustin subliniase că nu există o limbă superioară alteia şi că tocmai aceasta era semnificaţia Rusaliilor, căci Duhul Sfînt le-a dat apostolilor, fără deosebire sau rang, darul de a vorbi în limbi. Regresul latinei i-a obligat pe conducătorii religioşi şi politici din Evul Mediu timpuriu să ia decizii importante în domeniul lingvistic. Pe urmele lui Augustin, sinodul de la Frankfurt din 794 afirma: „Nimeni să nu creadă că Dumnezeu trebuie adorat numai în cele trei limbi. Dumnezeu e adorat în toate limbile, iar omul este mîntuit dacă cere lucruri drepte". Dar cea mai importantă decizie a fost cea luată la conciliul din Tours, în 813, care îi invita pe predicatori să-şi rostească predicile în limba vulgară: „Fiecare să se îngrijească să traducă limpede omiliile în limba vulgară romanică sau germanică, pentru ca toţi

să poată pricepe mai uşor ce se spune". Unii au văzut în acest text „actul de naştere al limbilor naţionale". În veacul al XIII-lea, limbile vernaculare evoluaseră şi mai mult (deşi această evoluţie a continuat pînă spre sfîrşitul Evului Mediu), dar mai ales deveniseră nu doar limbi vorbite, ci şi limbi scrise. Iar scrierea în aceste limbi a dat naştere literaturilor în limba vulgară. Era vorba adeseori de capodopere precum cîntecele de gestă, romanele curteneşti sau *fabliaux*-urile. Cum se putea integra acest turn Babel lingvistic şi literar într-o Europă comunitară? Pe de altă parte, latina pe care o foloseau scolasticii nu era nici latina clasică, nici vreo latină vorbită pînă atunci. Latina scolastică era o latină artificială. Valabilă pentru toate operele universitare, pentru teologie, filozofie, iar pentru idei încă şi mai mult timp, ea a fost însă „limba tehnică a limbii abstracte" (Christine Mohrmann) şi unul dintre fundamentele gîndirii europene. Dar era limba unei Europe elitiste.

Evoluţia limbilor numite „vernaculare" (cuvîntul *verna* însemna, în Antichitate, „sclav"; erau aşadar limbi vorbite de indivizi inferiori din punct de vedere social şi intelectual) a fost lentă. O etapă esenţială a constituit-o scrierea caracteristică acestor limbi, în special în ceea ce priveşte lucrările juridice şi dezvoltarea unei literaturi în limba vulgară. Şi aici, secolele al XII-lea şi al XIII-lea au fost determinante. În sfîrşit, promovarea acestor limbi este legată de dezvoltarea statului, iar etapa amintită s-a realizat între secolele al XII-lea şi al XVI-lea, cu un moment extrem de important în cel de-al XIII-lea.

După anul 1000, limbile vernaculare formau, în funcţie de originea lor, un număr limitat de ansambluri lingvistice. Trebuie mai întîi să distingem limbile provenite din latină şi rămase relativ apropiate de aceasta. Ele sînt limbile *romanice*: franceza, limbile iberice, italiana, în primul rînd.

Franceza a apărut ca un amestec între latină şi o limbă germanică, franca. O oarecare unificare a dialectelor vorbite în Galia a dus la apariţia a două limbi: occitana (*langue d'oc*), în Franţa meridională, şi franceza nordică (*langue d'oïl*), în Franţa septentrională. În arealul acesteia din urmă, s-a impus un dialect intermediar, dialectul *francien*. În veacul al XIII-lea, franceza nordică,

vorbită la curtea regilor Franţei, care se afirmau în egală măsură ca lideri politici şi patroni culturali, s-a impus în Franţa septentrională, iar în urma victoriilor, cuceririlor şi ingerinţelor în Sud ale francezilor din nord, a învins şi occitana.

Cazul Angliei este unul original, deoarece aceasta a cunoscut, pînă în secolul al XV-lea, trilingvismul. Ca urmare a cuceririi normande din 1066, vechii engleze vorbite de anglo-saxoni i s-au adăugat franceza, sub forma dialectală anglo-normandă, şi, bineînţeles, latina. În vreme ce engleza cîştiga teren pornind de la păturile inferioare şi dobîndea un caracter prenaţional (Eduard I, 1272-1307, a fost primul rege al Angliei care a vorbit-o), franceza a rămas pînă în veacul al XV-lea limba puterii şi a aristocraţilor, limba la modă. Marile familii de nobili îşi trimiteau copiii să studieze în Normandia, pentru a învăţa aici o franceză de calitate.

Unificarea Germanei a fost şi mai dificilă. Însăşi noţiunea de limbă germană se iveşte tîrziu, iar cuvîntul *deutsch* nu apare decît timid, în secolul al IX-lea. Din punct de vedere teritorial, domeniul lingvistic va rămîne în Germania fracţionat între germana de jos, cea mijlocie şi germana de sus, frizona şi o mică enclavă sorabă[1] slavă.

Conjunctura politică şi etnică din Peninsula Iberică a determinat şi aici o situaţie specială a principalelor dialecte sau limbi, care erau deseori legate de politic. După dispariţia mozarabei, amestec de dialecte creştine şi arabă (mozaraba vine de la cuvîntul *musta'rab* sau *musta'rib*, însemnînd „care se arabizează", termen apărut în secolul al XI-lea), castiliana a eliminat în veacul al XIII-lea majoritatea celorlalte dialecte din peninsulă, ca leoneza sau galiciana (aceasta din urmă a rămas limba poetică pe tot cuprinsul peninsulei) şi nu a lăsat să subziste decît catalana şi portugheza; unificarea s-a făcut în favoarea castilianei.

În Europa, situaţia se prezenta, în linii mari, sub forma unui bilingvism ce a fost mai întîi apanajul păturilor superioare, care

1. Limba sorabă, apropiată de poloneză şi cehă, este vorbită actualmente de aproximativ 100.000 de locutori, trăind în sud-estul regiunii Brandenburg şi în nord-estul Saxei, în apropierea frontierei cu Polonia şi cu Republica Cehă (n.t.).

cunoşteau mai mult sau mai puţin latina. Însă elita socială şi politică trebuia tot mai mult să cunoască şi să folosească limbile vernaculare.

În veacul al XIII-lea, dialectul *francien* a unificat dialectele din nordul Franţei, sub dubla influenţă a administraţiei regale şi a Universităţii din Paris, în ciuda caracterului obligatoriu al întrebuinţării latinei universitare.

Aşa cum a remarcat Philippe Wolff, statutele Bolognei, din 1246, le cereau candidaţilor la funcţia de notar să facă dovada aptitudinii lor de a citi publicului în limba vulgară actele redactate de ei în latină.

Situaţia lingvistică din Italia este probabil cea mai confuză, încît mulţi lingvişti ezită să vorbească despre o italiană folosită în veacul al XIII-lea. La mijlocul acestuia, franciscanul Salimbene din Parma consideră că toscana şi lombarda sînt limbi de sine stătătoare, egale cu franceza. Domeniul lingvistic e dominat la sfîrşitul veacului de Dante. În tratatul său *De vulgari eloquentia*, scris prin 1303 (în latină!), el distinge în Italia 14 grupe dialectale şi coboară la un rang inferior toate dialectele, chiar şi pe cele considerate a fi limbi, precum romana, milaneza, sarda, siciliana, bologneza şi chiar toscana. Recomandă o limbă vulgară pe care o numeşte *volgare illustre* şi care, în opinia lui, transcende toate dialectele, întrucît ia elemente de la fiecare dintre ele. Dante este efectiv părintele limbii italiene, într-o ţară în care unificarea politică nu se va realiza decît în secolul al XIX-lea, iar unificarea culturală este departe de a fi încheiată.

Desigur, înşişi oamenii din Evul Mediu au înţeles că multilingvismul este un obstacol în calea comunicării, într-o Europă în care, mai ales pe plan economic, latina nu mai putea să joace un rol unificator. În consecinţă, au încercat să simplifice acest multilingvism, mai ales o dată cu crearea statelor ce vor deveni naţiuni. Problema lingvistică rămîne una dintre cele mai mari şi mai dificile probleme ale construcţiei europene actuale, dar exemplul medieval demonstrează că un anumit multilingvism limitat poate funcţiona foarte bine într-o Europă comună şi că această multiplicitate lingvistică e de departe preferabilă unui monolingvism care nu e înrădăcinat într-o lungă tradiţie culturală

şi politică, aşa cum s-ar întîmpla dacă engleza ar deveni *limba Europei*.

Dacă viitorul Europei a căpătat în secolul al XIII-lea un contur precis, acest fapt se datorează în mare parte evoluţiei literaturilor. Europa înseamnă un mănunchi de genuri şi opere literare. Mari opere literare au asigurat sau sprijinit succesul limbilor naţionale.

Mari literaturi şi capodopere

Franceza s-a impus o dată cu sfîrşitul secolului al XI-lea prin cîntecele de gestă şi *Cîntul lui Roland*. A fost şi foarte influentă, îndeosebi prin traduceri sau imitaţii în limbi germanice ale romanelor curteneşti, cel mai important autor fiind Chrétien de Troyes. Literatura arthuriană, avîndu-l în centrul ei pe eroul anglo-saxon semilegendar Arthur, a inspirat crearea unui gen sortit să aibă pînă azi un succes extraordinar în Europa: romanul, cu cele două ramuri principale – romanul istoric şi romanul de dragoste, roman al individului şi roman al cuplului, deseori dominat de orizontul morţii. Europa lui Eros şi a lui Thanatos se născuse deja.

Castiliana s-a impus la mijlocul veacului al XII-lea prin *Cantar de mio Cid*, aventurier nobil creştin, care a întemeiat, în 1094, în jurul oraşului Valencia, primul stat creştin pe teritoriu islamic. Servindu-i pe monarhii creştini şi musulmani, a fost un „aventurier al frontierei" şi a primit numele de *Cid*, din arabul *Sayyid*, „stăpîn".

Răspîndirea prozei

În domeniul literaturii, secolul al XIII-lea a cunoscut un eveniment care va cîntări greu în universul literar european de pînă astăzi. Cîntecele de gestă erau scrise în versuri. Poemele *Eddei* sînt cele dintîi monumente literare ale Scandinaviei; este vorba de o culegere de aproximativ treizeci de poeme mitologice şi eroice compuse între secolele al XI-lea şi al XII-lea în Scandinavia şi păstrate într-un manuscris islandez din cea de-a doua treime a veacului al XIII-lea.

Acest veac va substitui poeziei originale proza, ca scriitură literară principală. Artificiile rimei vor fi înlocuite de o scriitură autentică. Astfel, pe parcursul veacului al XIII-lea, au fost transpuse în proză fie poezia curtenească, fie *Edda*, aceasta din urmă de către marele scriitor islandez Snorri Sturluson (1179-1241).

Tot acum s-a dezvoltat şi o literatură istorică. Însă istoria nu era, în veacul al XIII-lea, nici o materie de studiu (abia în secolul al XIX-lea va fi introdusă în programa şcolilor şi universităţilor), nici un gen specific. Cu toate acestea, autoritatea şi atracţia trecutului, accentuarea lui ca valoare ideologică, în aşteptarea relatărilor amuzante din cronicile apărute în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, au făcut un loc important în literatură dacă nu istoriei, cel puţin memoriei.

Genurile literare pe care azi le aşezăm printre genurile istorice au fost, în Europa medievală, pe de o parte, cronicile universale ; ele au fost inaugurate în secolul al IV-lea de Eusebiu din Cezareea, martorul unei globalizări a cunoaşterii într-o Europă care ignora continentul american şi ştia prea puţine lucruri despre cea mai mare parte a Africii şi Asiei. Pe lîngă cronicile universale, s-a dezvoltat prodigios un alt gen, biografia, sub forma unor *Vieţi* ale sfinţilor (hagiografii). Acest gen a culminat, în veacul al XIII-lea, cu o summă hagiografică excepţională, *Legenda aurită*, scrisă de Giacoppo da Varazze (Jacques de Voragine), arhiepiscop dominican al Genovei.

După cronicile consacrate istoriei unei mănăstiri sau unei episcopii, în secolul al XIII-lea s-au afirmat cronicile regale, opere aflate în slujba monarhiilor pe cale de a se constitui ca state. Trecutul, cel mai adesea mitizat, a devenit una dintre bazele puterii politice. Se născuse o Europă politică a memoriei şi a istoriei.

În Anglia, cîteva opere de succes, precum cele scrise de William din Malmesbury (cca 1095-1143) şi mai ales Geoffrey of Monmouth (mort în 1154), autorul unei *Istorii a regilor din Britania*, au impus o viziune istorică ce stabilea continuitatea dintre regii celţi, anglo-saxoni şi normanzi. Iar o serie de opere dominate de personajul pe nume Brut – primul rege al Marii Britanii, potrivit lui Geoffrey of Monmouth – au vulgarizat,

împreună cu personajul Arthur, ideea unei origini troiene a monarhiei engleze. O serie de cronici intitulate *Bruts* a cunoscut un mare succes în secolul al XIII-lea.

Paralel, încă din Evul Mediu timpuriu, s-a răspîndit în Franţa mitul originii troiene a francilor. Acesta a fost exploatat îndeosebi în avantajul regilor capeţieni de către călugării abaţiei regale Saint-Denis. În 1274, călugărul Primat de la Saint-Denis îi oferea regelui Filip al III-lea o sinteză comandată de tatăl său, Ludovic cel Sfînt, care stă la originea marilor cronici ale Franţei. A fost numită *romanul cu regi* („roman" făcînd referinţă la limba în care a fost scrisă, nu la genul literar). Aceste istorii legendare exprimă dorinţa europenilor de a-şi atribui, în faţa grecilor din Antichitate, o altă origine. Deja în *Eneida* Vergilius îi considera pe romani urmaşii eroilor troieni care au supravieţuit războiului şi s-au refugiat în Europa. Italienii din Evul Mediu au îmbrăţişat această tradiţie. Mai mult, Evul Mediu a îmbogăţit mitul originilor troiene: se spunea că, pînă să ajungă în Europa occidentală şi meridională, troienii fugari au stat mai multe veacuri pe locul vechiului oraş roman *Aquincum* (Budapesta), episod exploatat în epoca medievală de monarhia maghiară.

IV. Reuşita fraţilor cerşetori

Veac al oraşelor şi negustorilor, al universităţilor şi literaturilor vernaculare, cel de-al XIII-lea secol a cunoscut, de asemenea, acţiunea, de foarte lungă durată europeană, a unor călugări de tip nou: ordinele călugărilor cerşetori, cele mai importante fiind Predicatorii sau Dominicanii şi Minoriţii sau Franciscanii. Ordinele nu erau constituite din monahi trăind în singurătatea colectivă a unor mănăstiri izolate, ci din călugări care îşi duceau viaţa în comunitate, în mijlocul oamenilor, în oraşe. Prin intermediul predicilor şi al practicilor liturgice, ei au format o nouă societate; apărea un creştinism nou, în care interesul pentru mireni era mai puternic, iar preocuparea de a-i adapta pe clerici şi pe laici la avîntul Creştinătăţii europene a fost dominantă şi de o mare eficacitate.

Marile probleme ale Bisericii erau: neîncheierea reformei gregoriene, răspîndirea rapidă a ereziilor, inadaptarea la o societate în care circulaţia banului se accelera, bogăţia devenea o valoare, iar cultura monastică legată de societatea rurală nu mai era capabilă să răspundă exigenţelor creştinilor. Răspunsul la aceste probleme a venit de la cîteva personalităţi religioase sau laice care au creat ordine de tip nou (căci nu erau monastice), mai mult sau mai puţin dificil acceptate de papalitate. Ele frapau mai ales prin practicarea umilinţei şi a sărăciei, care le-a adus denumirea de „ordine de călugări cerşetori", iar unuia dintre ele, fondat de Francisc din Assisi, cea de „ordinul Minoriţilor". Succesul acestor ordine a determinat înmulţirea lor la începutul secolului al XIII-lea. Dar cel de-al doilea conciliu de la Lyon, în 1274, nu a permis decît existenţa a patru dintre ele: Predicatorii sau Dominicanii, Minoriţii sau Franciscanii, Pustnicii Sfîntului Augustin şi Carmelitele; la începutul secolului al XV-lea, papa le-a adăugat Ordinul Slujitorilor Sfintei Fecioare Maria (sau Ordinul Pelerinelor Albe), proveniţi dintr-un grup de negustori florentini penitenţi care s-au pus în slujba unui spital închinat Sfintei Fecioare şi s-au retras apoi în afara oraşului, ca să-şi ducă viaţa în comun şi în sărăcie. Succesul lor s-a limitat la Italia şi mai ales Italia de Nord. S-au reintegrat frecvent în oraşe, de exemplu la Roma, unde au primit biserica San Marcello, şi au privilegiat studiile, frecventînd Universitatea din Paris. Dar tradiţia istoriografică îi lasă în afara ordinelor de călugări cerşetori.

La prestigiul superior al dominicanilor şi al franciscanilor a contribuit foarte mult personalitatea fondatorilor. Dominic, născut la Caleruega, în Castilia, pe la 1170, a devenit canonicul capitulului din Osma în 1196. În cursul unei misiuni, a traversat regiunea Languedoc şi a fost înspăimîntat de numărul ereticilor de aici. A hotărît să-i combată pe propriul lor teren, trăind în sărăcie şi consacrîndu-se predicii. Punctele de plecare au fost localităţile Prouille şi Fanjeaux, între Carcassonne şi Toulouse. A reunit în jurul lui o comunitate de clerici, grupul înregistrînd destul succes pentru a fi recunoscut de papa Inocenţiu al III-lea, în 1215. Conciliul Lateran IV a interzis ca în acel an să se înfiinţeze noi ordine. Dar cum grupul lui Dominic urma regula Sfîntului

Augustin, curentă în mediul canonial, a fost autorizat să formeze un ordin numit, printr-o bulă pontificală din 1217, „Ordinul Predicatorilor". Dominic şi-a trimis fraţii în diverse centre urbane, de preferinţă importante (dominicanii s-au instalat în oraşele mari, spre deosebire de franciscani, atraşi mai curînd de centrele urbane medii şi mici); au fost vizate în special oraşele Bologna şi Paris, deoarece aceştia doreau ca predicile lor să fie susţinute de studii serioase. Spre sfîrşitul vieţii, Dominic a predicat mai ales în Italia de Nord şi a murit în mănăstirea din Bologna, în 1221. A fost canonizat în 1234.

Cu totul diferit e Francisc din Assisi. Fiul unui negustor de postav din micul oraş Assisi, el este atras de viaţa cavalerească. Surprinzător, spre 1206, hotărăşte să renunţe la aceasta şi la moştenirea pe care trebuia s-o primească de la tatăl său. Îşi leapădă hainele în piaţa publică, denunţă banii şi comerţul şi îşi cheamă concetăţenii la sărăcia pusă în slujba lui Hristos. Împreună cu cîţiva tovarăşi formează un grup itinerant, avînd ca locuri de predilecţie două modeste biserici din împrejurimile orăşelului Assisi, San Damiano şi Portioncula. După un dialog anevoios cu papa Inocenţiu al III-lea, Francisc obţine recunoaşterea comunităţii sale, compusă în egală măsură din clerici şi laici, ca fiind un ordin nou şi îi redactează regula, pe care trebuie apoi s-o rescrie la cererea papei Honorius al III-lea; acesta o aprobă pînă la urmă în 1223, dar Francisc este nevoit să suprime pasajele cele mai provocatoare legate de sărăcie şi de viaţa comunitară. Înainte de a trece în revistă începuturile ordinului franciscan, care, spre deosebire de ale dominicanilor, au fost foarte agitate, să notăm caracterul novator al ordinelor. Cel mai spectaculos este probabil implantarea lor în mediul urban, precum şi faptul că oraşele sînt principalele centre ale predicii şi activităţii desfăşurate de dominicani şi franciscani. Dar aceştia îşi prelungesc acţiunea pe drumurile străbătute ca itineranţi şi prin retragerea în schituri din munţi. Pe de altă parte, ei subzistă cu totul altfel decît călugării, nefiind proprietari şi nedispunînd de pămînturi şi rente. Trăiesc din acte de milostenie, acestea putînd fi uneori donaţii ce le permit să construiască, împotriva instrucţiunilor date de fondatori, biserici tot mai mari, deşi păstrează o anumită modestie a decorării.

Ordinele călugărilor cerşetori îl aşază efectiv pe Hristos, împreună cu Evanghelia, nu doar în centrul devoţiunii proprii, ci şi centrul devoţiunii laicilor. Francisc din Assisi va duce la extrem identificarea cu Iisus a acestei aspiraţii. În singurătatea de pe Monte Alverno, din Italia centrală, el primeşte, prin viziunea unui serafim, stigmatele lui Hristos, adică urma rănilor pe care Iisus le-a primit pe cruce. De asemenea, printr-o activitate intensă de predicare, ordinele călugărilor cerşetori fac cunoscute populaţiei, în special celei urbane, noi practici religioase. O dată cu ei ia naştere o Europă a *cuvîntului*, a predicii care, laicizată, va fi Europa cuvîntării, a tribunei, a discursului militant.

Fascinat de opera divină, de întreaga creaţie, Francisc îi aduce acesteia laude în faimoasa *Cîntare a Fratelui Soare*, numită şi *Cîntecul creaturilor*, în care unii au văzut o sursă a sentimentului european al naturii. Ordinele de călugări cerşetori, care s-au pus încă de la înfiinţare în slujba Bisericii prin apostolatul lor, au fost deturnate curînd de papalitate de la misiunea pastorală iniţială şi au primit misiuni noi. Confruntată cu ereticii, Biserica îi împinge pe fraţii cerşetori dincolo de predică, cu riscul de a le denatura vocaţia, spre Inchiziţie. Papa le retrage episcopilor conducerea tribunalelor inchizitoriale şi o încredinţează ordinelor de călugări cerşetori. De aceea, reputaţia acestora, în societatea europeană din secolul al XIII-lea, este foarte contradictorie. Pe de o parte, sînt admirate, onorate, urmate. În 1233, o campanie de pacificare a conflictelor izbucnite în interiorul oraşelor din Italia de Nord, mişcarea numită *Aleluia*, a cunoscut – pentru scurt timp, ce-i drept – un succes răsunător. Pe de altă parte, aceste ordine sînt atacate şi fac obiectul unei ostilităţi ce poate merge pînă la ură. Ilustrativ este cazul dominicanului (şi sfîntului) Petru Martirul, virulent inchizitor în Italia de Nord, care a fost asasinat în 1252 pe drumul dintre Como şi Milano. Reprezentat ca un sfînt cu un cuţit înfipt în craniu, el face manifestă distanţa ce apare între Biserică şi ordinele călugărilor cerşetori, pe de o parte, şi majoritatea credincioşilor, pe de alta, în ceea ce priveşte Inchiziţia.

Ambele ordine au fost ţinta unor critici acerbe din partea mirenilor, în legătură cu instrucţia şi cunoaşterea, în special la Universitatea din Paris. O seamă de magiştri laici, cel mai important

fiind Guillaume de Saint-Amour, sau poeţi precum Rutebeuf şi Jean de Meung au atacat cu vehemenţă ordinele călugărilor cerşetori. În primul rînd chiar pentru principiul cerşetoriei şi al sărăciei. Omul, inclusiv călugărul, nu trebuie oare să trăiască din munca mînilor sale, iar nu din milostenii, care îi permit să ducă o viaţă trîndavă? Vom vedea mai tîrziu că acest sentiment este alimentat de naşterea unei Europe a muncii, precum şi de promovarea ideii de muncă. Fraţii cerşetori sînt cu adevărat cerşetori? Nu trebuie oare să-i preferăm pe „adevăraţii săraci", cei pe care condiţia lor îi condamnă la cerşetorie? Acapararea funcţiilor ce aparţineau clerului secular, împărţirea sacramentelor şi luarea în administrare a unor biserici, care atrăgea după sine perceperea în propriul folos a contribuţiei enoriaşilor pentru nevoile cultului, i-au şocat pe mulţi credincioşi, dar mai ales au ridicat împotriva fraţilor cerşetori o mare parte din clerul secular. Iar ceea ce a intensificat conflictul, în loc să-l slăbească, este faptul că papalitatea, de pe la mijlocul secolului al XIII-lea, a ales tot mai frecvent episcopii din rîndurile călugărilor cerşetori, tulburînd astfel distincţia între clerul din mănăstiri şi clerul secular.

În universităţi şi mai ales la Paris, fraţii cerşetori au fost rău văzuţi încă de la venirea lor (dominicanii afirmîndu-şi de la bun început interesul pentru studii, iar franciscanii ceva mai tîrziu, în ciuda reticenţelor lui Francisc din Assisi faţă de o activitate care implica achiziţionarea de cărţi), deoarece, în cursul marii greve din 1229-1231, au profitat de atitudinea magiştrilor din rîndul clerului secular şi au obţinut crearea unor noi catedre pentru ei. Intraseră în lumea universitară ca spărgători de grevă. Conflictul dintre călugări şi clerul secular a otrăvit Universitatea din Paris în repetate rînduri, de-a lungul veacului al XIII-lea. Papalitatea a intervenit şi a luat de obicei apărarea fraţilor cerşetori, însă intervenţiile ei mai mult au agravat decît au potolit cearta, în care Bonaventura şi Toma d'Aquino au jucat un rol deosebit, apărînd legitimitatea şi meritele sărăciei voluntare. Prin apariţia ordinelor de călugări cerşetori, secolul al XIII-lea a reprezentat aşadar un moment important pentru lunga istorie a sărăciei în Europa, care, din nefericire, nu s-a încheiat nici astăzi.

Alte disensiuni, interne de această dată, au agitat ordinul franciscan în veacul al XIII-lea. Încă din timpul vieţii Sfîntului Francisc, o tendinţă rigoristă, ascetică se opusese unei tendinţe ce susţinea compromisul cu necesităţile vieţii omeneşti din societate. Francisc pare să fi fost cel mai adesea de partea rigoriştilor, însă a refuzat dintotdeauna să iasă de sub ascultarea Bisericii şi Sfîntului Scaun. În jurul figurii şi memoriei sale s-a dezvoltat frecvent conflictul care a agitat ordinul după moartea sa, survenită în 1226, papa grăbindu-se să-l canonizeze încă din 1228. Prima ocazie a oferit-o succesorul său, foarte contestat de altfel, dar desemnat de însuşi Sfîntul Francisc, fratele Elia, atunci cînd a construit bazilica din Assisi, care prin dimensiuni şi splendoare a părut o dezicere de la spiritualitatea lui Francisc. Conflictul s-a mutat apoi în jurul textelor de natură biografică ce i-au fost consacrate. Astfel a luat naştere ceea ce, la sfîrşitul veacului al XIX-lea, un mare biograf modern al lui Francisc, protestantul Paul Sabatier, a numit „problema franciscană". După Sabatier, această problemă a luat naştere în special din evenimentul care ar fi trebuit în mod normal să-i fi pus punct, în secolul al XIII-lea. Într-adevăr, capitulul general al ordinului i-a încredinţat ministrului general Bonaventura, în 1260, redactarea unei *Vieţi* oficiale a sfîntului Francisc, care trebuia să le înlocuiască pe cele scrise pînă atunci; şi, decizie uluitoare, capitulul a mai dispus ca toate celelalte *Vieţi* să fie distruse. Dacă adăugăm şi condamnările pronunţate la Paris de episcopul Tempier, trebuie să spunem, din păcate, că veacul al XIII-lea a cunoscut naşterea unei Europe nu doar a inchiziţiei, ci şi a cenzurii.

O Europă a caritătii

Artizani ai unei Europe a cuvîntului, prin intermediul predicii, fraţii cerşetori sînt totodată marii animatori ai unei Europe a caritătii, predecesorii unei Europe a securităţii sociale. Sistemul devine activ în secolul al XIII-lea sub numele de „fapte de milostenie". Ele pleacă de la un text din Evanghelia după Matei, 25.35, în care Fiul Omului, la Judecata de Apoi, va despărţi oamenii şi

le va spune celor din dreapta Sa că vor intra în Împărăţia Cerurilor ca răsplată pentru binele pe care i l-au făcut în timpul vieţii pămînteşti. Faptele de milostenie constau în a vizita bolnavii, a potoli setea celor însetaţi şi foamea celor flămînzi, a răscumpăra captivii (în secolul al XIII-lea, ei sînt preponderent prizonierii piraţilor musulmani din Mediterana), a-i îmbrăca pe cei goi şi a-i găzdui pe străini, în sfîrşit, a crea servicii religioase pentru sufletele răposaţilor. Fraţii cerşetori sînt cei mai activi în planul predicii şi al faptelor de milostenie; în acelaşi timp, ei se dedică slujirii în spitale, al căror număr creşte în mediul urban. Lua naştere o Europă a spitalelor.

Al Treilea Ordin: între clerici şi laici

Ultima caracteristică a ordinelor de călugări cerşetori este rodul interesului lor pentru citadinii laici. Este vorba despre înfiinţarea celui de-al Treilea Ordin. El reuneşte laici de diverse condiţii, însă în realitate destul de înstăriţi, care, deşi rămîn în cadrul familiei şi continuă să-şi exercite profesiunea, duc o viaţă cît mai apropiată de cea a fraţilor. În fapt, ordinele călugărilor cerşetori conţin, potrivit voinţei fondatorilor, trei ordine: un ordin masculin, un ordin feminin (clarisele pentru franciscani şi dominicanele pentru dominicani) şi un al Treilea Ordin, toate extinzîndu-şi considerabil influenţa în societatea urbană. De fapt, ansamblul societăţii este încadrat de aceste ordine. Însă ordinele călugărilor cerşetori au rămas dominate de primul ordin, cel al fraţilor, al bărbaţilor, precum şi de papalitate. Iar ordinul masculin nu a scăpat clericalizării; aşa cum a arătat Părintele Desbonnets în cazul franciscanilor, ordinele călugărilor cerşetori au evoluat rapid „de la intuiţie la instituţie". În ciuda progreselor pe care le fac laicii ca membri ai Bisericii, secolul al XIII-lea va eşua în constituirea unei Europe a laicilor.

Europa gotică

Secolul al XIII-lea a fost perioada unei mari înfloriri artistice, îndeosebi în domeniul arhitectural. Arta, şi în special arhitectura, a reprezentat una dintre marile manifestări şi unul dintre cei mai puternici lianţi ai unităţii europene. În pofida trăsăturilor comune, literaturile rămîneau depărtate unele de altele prin diversitatea limbilor; limbajul artei a fost însă aproape acelaşi. Deja arta romanică – ea marca, aşa cum arată şi numele, o anumită întoarcere la arta romană antică – se răspîndise pe o mare parte din teritoriul Europei, dar cu importante particularităţi în funcţie de popoare şi regiuni. Arta gotică, numită şi arta franceză, a invadat întreaga Europă creştină, pornind din nordul Franţei şi mai ales din inima regiunii numite, în secolul al XIII-lea, Franţa propriu-zisă, iar mai tîrziu Île-de-France. Noua artă, foarte diferită de cea romanică, răspunde în egală măsură unui important avînt demografic, ce reclamă biserici mai mari, şi unei adînci mutaţii a gustului. Pe lîngă dimensiunile mai vaste, goticul se manifestă prin atracţia faţă de verticalitate, de lumină şi chiar de culoare. Oraşele importante, căci era o artă cu un grad mai ridicat de urbanitate decît arta romanică, s-au întrecut în îndrăzneală şi în frumuseţe pentru a realiza edificii gotice, care s-au ilustrat cu deosebire prin catedrale. Este ceea ce Georges Duby a numit „vremea catedralelor". Din ea a luat naştere o Europă a gigantismului şi a lipsei de măsură. „Tot mai înalt", acesta pare să fi fost cuvîntul de ordine al arhitecţilor gotici. O primă generaţie de catedrale a apărut între 1140 şi 1190, fiind marcată de edificiile din Sens, Noyon şi Laon; dar marele secol al catedralelor, începînd cu Notre-Dame de Paris, a fost cel de-al XIII-lea. Căutarea frenetică a lungimii şi a înălţimii s-a manifestat, printre altele, la catedrala din Amiens, construită între 1220 şi 1270, adică practic pe parcursul întregii domnii a lui Ludovic cel Sfînt; acesta a pronunţat aici, în strana terminată deja în 1256, faimoasa Zisă de la Amiens, sentinţă arbitrală între regele Angliei şi baronii săi. Catedrala din Amiens avea o lungime de 145 de metri şi o înălţime de 42,50 metri. Punctul maxim a fost atins şi depăşit cu

turla de pe strana catedralei din Beauvais, care, înălţată la 47 de metri în 1272, s-a prăbuşit în 1284.

Construirea înaltelor ferestre din bisericile gotice a fost guvernată de o anumită spiritualitate a luminii. Teoria ei a fost expusă încă din secolul al XII-lea de abatele Suger de la Saint-Denis, care a început reconstruirea bisericii din abaţia sa după noile principii teologico-estetice. Spre deosebire de vitraliile romane, de obicei albe sau în tonuri gri, vitraliile gotice au cunoscut afirmarea culorii, legată atît de dezvoltarea culturii de plante tinctoriale precum drobuşorul, cît şi de progresul tehnicilor de vopsire. Culorile vitraliilor, la care se adaugă policromia sculpturilor, au fost readuse în atenţie de Alain Erlande-Brandenburg în lucrarea sa *Quand les cathédrales étaient peintes*. Arhitectura gotică a fost însoţită de o înflorire a sculpturii, preponderent în ornamentarea catedralelor. Dezvoltarea portalurilor sculptate a oferit un spaţiu spectaculos sculpturilor, în special reprezentărilor Judecăţii de Apoi, a căror viziune echilibra, atît prin teamă, cît şi prin speranţă, elanul vertical şi iradierea luminoasă.

Europa vitraliului colorat s-a ilustrat în mod deosebit prin catedrala din Chartres, al cărei albastru a rămas celebru. Marile catedrale franceze au fost deseori imitate în alte părţi, plecîndu-se fie de la tipul cu trei nave, cel mai frecvent, fie de la cel cu cinci nave, ca la Bourges. Cele mai frumoase cópii s-au ridicat în Spania, mai ales la Burgos, dar şi la Toledo sau León. În Anglia, s-a răspîndit un gotic de factură specială, cu originea în Normandia; este una dintre primele expresii ale fenomenului ce va fi desemnat în secolele al XIV şi al XV-lea prin denumirea de „gotic flamboaiant". În Italia, arta gotică a fost „înghesuită" între arta romanică încă prezentă şi arta incipientă a Renaşterii. Aici, goticul s-a răspîndit (dar în mod limitat) mai ales prin intermediul ordinelor de călugări cerşetori, ca de exemplu la Assisi. În domeniul germanic şi îndeosebi hanseatic, sub influenţa negustorilor, s-a afirmat un tip special de biserici gotice, construite în jurul unei singure nave spaţioase, aşa-numitele biserici-hale. Recent, Roland Recht a pus în evidenţă îndelungata tradiţie a goticului din Europa, cu reverberaţii pînă în zilele noastre. Citez: „Dacă privim cu puţină atenţie cîteva realizări de marcă ale secolului XX,

constatăm că ele prelungesc, îmbogăţesc şi actualizează un ansamblu de achiziţii realizate între 1140 şi 1350 în nord-vestul Europei. Acestora, Poelzig[1], Bruno Taut[2], Mies Van der Rohe[3], Gropius[4], Niemeyer[5], Gaudi[6], dar şi Nervi[7], Gaudin[8] sau Gehry[9] le datorează o mare parte din cultura lor arhitecturală. Emancipîndu-se faţă de idealul clasic, arhitectura modernă şi-a oferit în acelaşi timp posibilitatea de a se inspira tocmai din ceea ce acest ideal obstrucţionase : redefinirea statică şi estetică a peretelui, folosirea unor structuri autoportante, prefabricarea unor elemente standardizate şi, poate mai presus de toate, o clară lizibilitate a funcţiei prin intermediul formei"[10]. Un excurs prin diferitele forme ale artei gotice ne-ar duce prea departe. Însă nu trebuie să uităm că Europa gotică din secolul al XIII-lea nu e doar o Europă a arhitecturii, ci şi, pe de o parte, una a sculpturii – de la portalurile catedralelor la amvonurile sculptate din Pisa şi la statuile reprezentînd îngeri, fecioare şi prinţese –, iar pe de altă parte, una a

1. Arhitect german (1869-1939), a contribuit la reînnoirea arhitecturii din ţara sa. Autor al Grosses Spielhaus din Berlin (n.t.).
2. Arhitect german (1880-1938), a aderat la mişcarea expresionistă, coautor al aşa-numitelor Siedlungen, complexe rezidenţiale construite în timpul Republicii de la Weimar, la periferia unor oraşe germane (n.t.).
3. Arhitect german (1886-1969), autor, printre altele, al Villei Tugendhat din Brno (n.t.).
4. Arhitect şi urbanist german (1883-1969), unul dintre cei mai importanţi exponenţi ai arhitecturii raţionaliste. Dintre operele sale, Ambasada S.U.A. de la Atena (n.t.).
5. Arhitect brazilian (n.1907), s-a preocupat îndeosebi de proiectarea arhitectonică a capitalei Brasil, construind edificiile Senatului, Camerei deputaţilor, Palatului Congreselor (n.t.).
6. Arhitect catalan (1852-1926), operele sale exprimă o concepţie spaţială şi dinamică originală. Autor, printre altele, al catedralei Sagrada Familia (n.t.).
7. Inginer italian (1891-1979), a construit, printre altele, sala de audienţe de la Vatican (n.t.).
8. Arhitect francez (n. 1933), al cărui stil se defineşte prin linii fluide şi clare, autor al Conservatorului naţional de muzică şi dans din Strasburg (n.t.).
9. Arhitect canadian (n. 1929), apropiat în anii '70 de arta pop şi de arta minimalistă (n.t.).
10. Lecţie inaugurală ţinută la Collège de France, 14 martie 2002, p. 30.

picturii, de la fresce la miniaturi. Goticul secol al XIII-lea a îmbogăţit admirabil Europa *imaginilor*.

Europa curtoaziei

Tot în secolul al XIII-lea s-a afirmat şi o Europă a bunelor maniere, cărora istoricii şi sociologii moderni le-au dat numele de civilizaţie, în timp ce creştinii din acel veac vorbeau de curtoazie. Mai tîrziu, cuvintele urbanitate şi politeţe, care trimit la spaţiul urban, vor fi şi ele folosite pentru a desemna această rafinare a sentimentelor şi comportamentelor. Primul studiu de ansamblu dedicat subiectului a fost oferit în 1939 de sociologul german Norbert Elias, în lucrarea sa novatoare *Über den Prozess der Zivilisation*[1]. Oamenii din Evul Mediu desemnau această evoluţie prin numele de curtoazie. Însăşi etimologia arată că această preocupare ce datează din epoca medievală, mai precis din veacul al XIII-lea, avea două origini sociale, curtea şi oraşul. A existat aşadar o anumită convergenţă între moravurile nobile şi cele burgheze care a dat naştere, în secolele XII-XIII, cîtorva manuale de curtoazie, redactate în latină sau în limbi vulgare; dintre ele, putem cita, în Anglia, *Liber Urbani* şi *Facetus*, în germană *Der wälche Gast*, de Thomasin de Zerklaere şi *Poemul* lui Tannhäuser, precum şi *Tratatul de curtoazie* al pedagogului milanez Bonvicino de la Riva; sfaturile privind bunele maniere date în lucrările amintite aveau mai ales în vedere comportamentul la masă, funcţiile naturale, relaţiile sexuale şi lupta împotriva agresivităţii. Citim, de exemplu, la Bonvicino:

> Nu trebuie defel să mănînci din supieră,
> Ci să foloseşti lingura, e mai bine aşa.
> Cel care se apleacă peste supieră
> Şi lasă, scîrnav, să-i curgă balele în ea
> Ca un porc, acela ar face mai bine
> Să se alăture celorlalte dobitoace.

1. După traducerea franceză, *La Civilisation des mœurs*, Calmann-Lévy, Paris, 1973.

Furculiţa, adusă foarte devreme din Bizanţ la Veneţia, dar fără să se bucure de succes, nu se va răspîndi decît foarte lent, din secolele XIV-XV.

Toată această literatură a culminat cu celebrul tratat al lui Erasmus din Rotterdam, scris în latină şi tradus în numeroase limbi vulgare, *De civilitate morum puerilium* (*Despre buna purtare a copiilor*), care a cunoscut un foarte mare succes în veacul al XV-lea. Europa bunelor maniere s-a născut în secolul al XIII-lea[1].

Promovarea ambiguă a muncii

În secolul al XIII-lea a avut loc totodată o importantă schimbare de mentalităţi şi comportamente, într-un domeniu esenţial al activităţii umane, unde tradiţia medievală este perceptibilă şi astăzi : munca. În Evul Mediu timpuriu, aceasta avea un statut ambiguu ; mai ales în mediul monastic, ea era problematică. Regulile monastice, începînd cu cele ale Sfîntului Benedict, impuneau călugărilor o dublă obligaţie a muncii : pe de o parte, munca intelectuală, prin copierea manuscriselor, pe de altă parte munca economică agricolă, pentru subzistenţă. Obligaţia muncii însemna pentru călugări un act de penitenţă. În cartea Facerii se spunea că Dumnezeu a pedepsit păcatul originar al lui Adam şi al Evei osîndindu-i la muncă. Pe lîngă penitenţă, munca în mănăstire mai însemna răscumpărare, apărînd astfel şi un sens valorizant al muncii. Dat fiind prestigiul de care se bucurau călugării în Evul Mediu timpuriu, faptul că cei mai prestigioşi oameni din acea societate munceau a conferit, în mod contradictoriu, o valoare pozitivă muncii. Valorificarea muncii s-a accelerat din secolul al IX-lea pînă în cel de-al XIII-lea. Progresele tehnologice ale muncii rurale, dezvoltarea meşteşugăritului în oraşe, precum şi căutarea bogăţiei şi a unui statut social ridicat datorat muncii, toate s-au răsfrînt asupra imaginii acesteia. Am văzut că negustorii

1. Un precursor al tratatelor medievale despre bunele maniere, *Disticha Catonis*, din secolul al III-lea, scris în versuri, a făcut în Evul Mediu obiectul unor cópii manuscrise.

şi universitarii au fost legitimaţi prin munca lor. Fraţii cerşetori au fost criticaţi pentru refuzul de a munci, dar s-au apărat afirmînd că apostolatul lor este o formă de muncă. Clasele sociale care îşi arătau superioritatea abţinîndu-se de la muncă – lenea contemplativilor şi a clericilor, lenea războinicilor, cavalerilor şi nobililor – erau atacate violent prin promovarea muncii în societate şi în spiritualitate. Activitatea războinică a fost prezentată ca o muncă utilă pentru apărarea celor slabi. Apostolatul clericilor, înainte chiar de autoapărarea fraţilor cerşetori, a fost recunoscut şi lăudat. Întreaga lume a curtoaziei şi cavalerismului s-a văzut ameninţată de valorizarea muncii. A apărut şi o zicală: *Munca întrece vitejia*. Imaginea muncii continua totuşi să aibă mari carenţe. Nu exista un cuvînt care s-o desemneze, aşadar nu exista nici conceptul de muncă. Pe de o parte, *labor* se referea mai ales la efort (va deriva totuşi din el *laboureur* [lucrător], precum şi englezul *labor*). Pe de altă parte, *opera* desemna produsul muncii, opera (va deriva totuşi din el *ouvrier* [muncitor]). S-a menţinut şi s-a accentuat o distincţie, ba chiar o opoziţie între munca manuală, dispreţuită mai mult ca oricînd, şi celelalte forme onorabile şi onorate ale muncii. Poetul Rutebeuf revendica plin de mîndrie:

Eu nu muncesc cu mîinile.

Astfel a luat naştere o Europă a ambiguităţii muncii, o Europă blocată între demnitatea şi lipsa de demnitate a muncii. Contribuia la această ambiguitate şi faptul că societatea, în special Biserica, cei bogaţi şi puternici, părea să facă elogiul muncii în principal pentru a menţine muncitorii în sclavia angajatorilor. Este o temă de dezbatere valabilă şi astăzi, transformările fundamentale ale muncii din societatea noastră fiind unul dintre importantele puncte de cotitură prin care trec societăţile numite „avansate".

Europa, mongolii şi Răsăritul

Veacul al XIII-lea a cunoscut o evoluţie esenţială pentru problema formării Europei. Ca aproape de fiecare dată, în faţa unor duşmani sau pur şi simplu a „altora", s-a schiţat o identitate europeană;

duşmanii au fost mai întîi perşii, în Antichitate, apoi barbarii şi păgînii şi, în sfîrşit, musulmanii. Ultima tuşă a fost adusă acestui proces de identificare în secolul al XIII-lea, de către mongoli. Invazia mongolă din 1241, care a ajuns în vest pînă în Silezia, dar s-a retras apoi spre est, le-a provocat creştinilor un şoc mental, o adevărată panică. Regele Franţei, Ludovic cel Sfînt, priveşte moartea ca un martir, iar în timpul cruciadei din Orient nu a încetat să fie preocupat în mod atît negativ, cît şi pozitiv, de aceşti mongoli ciudaţi, care ar putea fi ori duşmani de temut, ori aliaţi împotriva Islamului. Teama de mongoli a declanşat o evoluţie a mentalităţilor deja importantă: abandonarea cruciadelor. Interesul tot mai mare al creştinilor pentru pămînturile, bunurile şi afacerile lor din Occident le tăiase elanul pentru cruciadă. Ameninţarea mongolă a pecetluit pierderea interesului pentru Ţara Sfîntă.

În procesul de constituire lentă a frontierelor, concretizate mai curînd prin zone teritoriale decît prin linii trasate mai tîrziu de state, o nouă frontieră importantă a Europei creştine a apărut în Europa de Est. Ţările creştine care au impus această nouă viziune au fost mai întîi Ungaria şi apoi Polonia. Cele două ţări s-au prezentat ca ziduri de apărare ale Creştinătăţii împotriva barbarilor păgîni, mongoli în primul rînd, dar şi cumani, în Ungaria, prusaci şi lituanieni în Polonia. Cea mai grăitoare expresie a noii situaţii şi a noilor concepţii este o scrisoare adresată papei de Bela al IV-lea, rege al Ungariei între 1247 şi 1254. Suveranul declară că tătarii, nume tradiţional dat mongolilor, se pregătesc cu hotărîre să-şi îndrepte în scurt timp armata imensă *împotriva întregii Europe* (*contra totam Europa*); şi adaugă: „Dacă, ferească Dumnezeu, împărăţia Constantinopolului şi ţinuturile creştine de peste mare ar fi pierdute, tot n-ar fi o pierdere aşa de însemnată pentru *locuitorii Europei* ca atunci cînd tătarii ne-ar ocupa regatul". Şi mai ilustrativ, cu ocazia celui de-al II-lea conciliu de la Lyon, din 1274, episcopul de Olomouc din Moravia afirmă că cruciada îi abate pe creştini de la adevărata frontieră împotriva păgînilor şi necredincioşilor, pe care o situează pe Dunăre, ca şi Bela al IV-lea. Această concepţie politico-geografică asupra Europei, care nu consideră Carpaţii şi cu atît mai

mult Uralii drept frontiere ale acesteia, dă seamă mai curînd de o nouă concepţie teritorială asupra Europei, decît de o identificare a ei cu Creştinătatea.

Este o Europă „nouă", rezultată din marele avînt pe care Creştinătatea l-a cunoscut din veacul al IX-lea pînă spre mijlocul celui de-al XIII-lea. Cred că pot repera, între mijlocul secolului al XII-lea şi mijlocul celui de-al XIII-lea (date foarte aproximative, întrucît marile evenimente ale istoriei se lasă rareori datate în mod precis), o mutaţie profundă la nivelul unui ansamblu fundamental de valori în societatea creştină europeană. Această cotitură decisivă rezultă, mi se pare, din faptul că o parte importantă a bărbaţilor şi femeilor din epocă au conştientizat marele avînt al Creştinătăţii şi principalele lui consecinţe. Avîntul manifestîndu-se, după cum am văzut, mai mult sau mai puţin intens şi cu decalaje cronologice în funcţie de locuri şi medii în toate domeniile care constituie viaţa din societate (tehnologic, economic, social, intelectual, artistic, religios, politic), aceste valori se raportează la toate domeniile respective, într-o interacţiune complexă, un domeniu sau altul putînd să joace, în cursul acestei mutaţii generale, un important rol catalizator. El va fi, rînd pe rînd, expansiunea urbană, revoluţia agricolă, avîntul demografic, apariţia metodelor scolastice sau a ordinelor de călugări cerşetori, naşterea statului, transformările ţărănimii, apariţia de noi categorii sociale urbane, cum e burghezia, toate acestea într-o continuă interacţiune.

Coborîrea valorilor din Cer pe pămînt

Definesc această epocă de conştientizare a marelui avînt din Evul Mediu central şi de mutaţii ale valorilor ca fiind timpul coborîrii valorilor din Cer pe pămînt. Consider că, dintre posibilele soluţii culturale ce răspundeau provocării pe care marele avînt o lansa valorilor tradiţionale ale Evului Mediu timpuriu, Creştinătatea latină, fără a elimina complet doctrina dispreţului faţă de lume (*contemptus mundi*), care a supravieţuit multă vreme, a ales întoarcerea spre lumea pămîntească, în limite compatibile cu

credinţa creştină. Un prim semn al mutaţiei valorilor îl reprezintă faptul că noutăţile apărute în cadrul marelui avînt nu s-au putut afirma decît camuflîndu-se în spatele respectului pentru tradiţia antică, păgînă sau creştină. Reamintesc aici fraza emblematică a lui Bernard de Chartres: „Sîntem nişte pitici urcaţi pe umerii unor uriaşi". Prima mutaţie a valorilor din veacul al XIII-lea a reprezentat-o abandonarea condamnării tradiţionale a oricărei noutăţi. *Viaţa* sfîntului Dominic, de exemplu, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, exaltă în persoana lui omul *nou*, iar în ordinul creat de el, predicatorii, un ordin *nou*. Desigur, oamenii din Evul Mediu timpuriu munceau, luptau pentru viaţa pămîntească, pentru puterea pămîntească, însă valorile în numele cărora trăiau sau luptau erau valori supranaturale: Dumnezeu, Cetatea lui Dumnezeu, Paradisul, Veşnicia, dispreţul faţă de lume, convertirea, exemplul dat de omul Iov, redus la nimic în faţa voinţei divine. Orizontul cultural ideologic şi existenţial al oamenilor era Cerul.

Începînd din veacul al XIII-lea, oamenii rămîn aceiaşi creştini adînc preocupaţi de mîntuire. Dar de-acum înainte mîntuirea se obţine printr-o dublă investiţie, pe pămînt şi în Cer. Apar valori pămînteşti legitime şi mîntuitoare – cum ar fi transformarea muncii dintr-o valoare negativă, de penitenţă, într-una pozitivă, de colaborare la opera creatoare a lui Dumnezeu – şi, în acelaşi timp, unele valori cereşti coboară pe pămînt. Inovaţia, progresul tehnic şi intelectual nu mai sînt păcate, bucuria şi frumuseţea din Paradis putînd cunoaşte un început de realizare pe pămînt. Omul, despre care se reaminteşte că a fost plămădit după chipul lui Dumnezeu, poate crea pe pămînt condiţiile nu doar negative, ci şi pozitive ale mîntuirii. Se subliniază faptul că Adam şi Eva au fost salvaţi din Iad de Iisus, cînd acesta a coborît în Limburi. Istoria nu mai este un declin către sfîrşitul lumii, ci o ascensiune spre împlinirea vremilor. Ioachimismul, care inspiră un sentiment milenarist doar unei minorităţi, insuflă majorităţii un sens pozitiv al Istoriei. Dintre noile valori, pe lîngă vechile autorităţi intelectuale, putem cita aşa-numitele *authentica*; apar noile autorităţi ale magiştrilor universitari, *magistralia*. În domeniul economic, îşi croieşte drum ideea nu de progres, care se va dezvolta abia la

sfîrşitul secolului al XVII-lea, ci de creştere. Folosirea tot mai intensă a morii, dezvoltarea aplicaţiilor ei (prelucrarea fierului, roata hidraulică, fabricarea berii, baterea postavului etc.), înlocuirea războiului de ţesut vertical cu cel orizontal, precum şi inventarea, în secolul al XIII-lea, a sistemului arborelui cu came, care transformă mişcarea continuă într-una alternativă, toate acestea fac să apară o nouă valoare, productivitatea. Ca o mană cerească, abundenţa coboară din Cer pe pămînt. În domeniul agricol, acolo unde pămîntul, climatul şi organizarea agrară o permit, substituirea lentă a asolamentului trienal cu cel bienal sporeşte cu aproximativ o şesime suprafaţa cultivată a loturilor şi permite o diversificare sezonieră a culturilor (grîul de primăvară şi grîul de toamnă, culturi numite „ascunse"). Apar astfel valorile numite creştere şi randament. Societatea agricolă redevine, ca la sfîrşitul Antichităţii, o ştiinţă demnă de redactarea unor manuale. Aşa sunt *Housebondrie*, de Walter Henley sau *Ruralium commodorum opus*, de Pietro de Crescenzi, care a fost tradus în franceză la cererea lui Carol al V-lea, regele Franţei, pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Nu trebuie să exagerăm aceste mutaţii, însă ele sînt un semn al întoarcerii spre lume. Noţiunea de profit ruşinos (*turpe lucrum*), care împiedica sporirea beneficiilor şi perceperea de dobînzi, este tot mai evitată datorită cazuisticii economice în care se disting ordinele călugărilor cerşetori; aceştia, cum am văzut, legitimează din ce în ce mai mult activităţile negustorului, deoarece el pune la îndemîna unei părţi crescînde a umanităţii bunurile pe care Cerul le-a încredinţat iniţial unui grup restrîns, într-o anumită regiune a lumii. Răspîndirea noilor valori se face de multe ori apelîndu-se tot mai intens la raţiune şi calcul (desemnate de acelaşi cuvînt în latină: *ratio*). Raţionalizarea exploatărilor rurale şi a colectei veniturilor atrage după sine proiectul extraordinar, foarte avansat pentru timpurile acelea, al noului rege al Angliei, normandul William Cuceritorul, care a întocmit în 1085 un inventar complet al domeniilor Coroanei şi al veniturilor ei. Numele sub care este cunoscut îndeobşte şi care a rămas în istorie este *Domesday Book*, Cartea Judecăţii de Apoi. E un nume care exprimă cum nu se poate mai bine ideea pe care o propun, a Cerului transpus pe pămînt. În acelaşi spirit,

contele de Flandra va întocmi în 1187 un document de estimare în cifre a veniturilor sale, „Marea Scriptă" a Flandrei. Filip August al Franţei (1180-1223) ţine în mod regulat evidenţa încasărilor de pe domeniul regal, din aceasta păstrîndu-se un fragment din anii 1202-1203. Chiar dacă realitatea este mai modestă, putem spune că a luat naştere o Europă a bugetului. În acelaşi timp, aşa cum a arătat Alexander Murray, o adevărată „manie aritmetică" pune stăpînire pe oamenii din Occident în jurul anului 1200. Totul se numără, pînă şi anii din Purgatoriu, iar Jacques Chiffoleau vorbeşte cu umor de o „contabilitate a lumii de dincolo".

Într-adevăr, în secolul al XIII-lea, bărbaţii şi femeile, clerici, dar şi laici, au uzurpat domeniul lui Dumnezeu. Voinţa de a stăpîni mai bine timpul vieţii cotidiene duce la apariţia orologiului mecanic în toată Europa la sfîrşitul acestui secol. Universităţile coboară la catedrele lor o parte din ştiinţa pe care Dumnezeu îşi rezervase dreptul s-o distribuie. De altfel, însăşi cunoaşterea lui Dumnezeu a devenit o ştiinţă umană; Abélard inventează în secolul al XII-lea cuvîntul „teologie", iar părintele Chenu a arătat că, în secolul al XIII-lea, teologia a devenit o ştiinţă de sine stătătoare. În sfîrşit, naşterea Purgatoriului la sfîrşitul secolului al XII-lea le-a permis Bisericii şi oamenilor să-i sustragă lui Dumnezeu o parte din puterea sa asupra morţilor, instituind un sistem de eliberare a sufletelor din Purgatoriu prin intermediul *rugăciunilor*. Înzestrarea intelectuală şi mentală a oamenilor evoluează, iar puterea lor asupra lumii creşte prin dezvoltarea instrumentelor ştiinţei. Cartea devine manual, nu doar obiect de artă sau devoţiune. Scrierea invadează lumea negustorilor şi juriştilor; ea devine obiect de studiu în şcoli şi prin aceasta se desacralizează sau mai curînd înscrie pe pămînt puterea ei cerească. Trupul este atît obiect al îngrijirii, cît şi al represiunii. Papa Bonifaciu al VIII-lea interzice, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, dezmembrarea cadavrelor, procedură la care a fost supus chiar şi trupul lui Ludovic cel Sfînt, în 1270. Lăcomia, considerată multă vreme un păcat foarte grav, strîns legat de luxură, a devenit legitimă o dată cu progresele înregistrate de rafinamentul alimentar şi culinar. Potrivit istoricului polonez Maria Dembinska, cel mai vechi manual de bucătărie medievală cunoscut ar fi fost

scris în jurul anului 1200 pentru arhiepiscopul danez Absalon, care avea probabil în slujba sa un bucătar francez. La sfîrşitul veacului al XIII-lea lua naştere o Europă a gastronomiei.

Sub influenţa rigorismului monastic, rîsul fusese condamnat cu severitate în Evul Mediu timpuriu. A devenit, la începutul secolului al XIII-lea, una dintre caracteristicile spiritualităţii lui Francisc din Assisi şi a primilor franciscani. În general, există de acum înainte tendinţa de a întîrzia cît mai mult posibil plecarea trupurilor omeneşti spre aşteptarea Judecăţii de Apoi. Agostino Paravicini Bagliani a evidenţiat interesul pasionat al franciscanului Roger Bacon şi al Curiei pontificale din veacul al XIII-lea faţă de speranţa de a creşte durata vieţii pămînteşti. Cunoaşterea lumii a devenit totodată obiectul căutărilor unei cartografii mai precise decît hărţile preponderent ideologice din Evul Mediu timpuriu, prea puţin preocupate de precizările ştiinţifice. În timp ce, la mijlocul secolului al XII-lea, episcopul Otto de Freising, unchiul lui Frederic Barbarossa, considerase creştinarea lumii încheiată şi Cetatea lui Dumnezeu înfăptuită, ducînd astfel la sfîrşitul istoriei, sub presiunea constituirii monarhiilor din Anglia şi Franţa, a *Reconquistei* spaniole şi a marilor concilii de la Roma, dar şi sub influenţa, reamintim, a ideilor ioachimiste, Europa a redobîndit simţul Istoriei.

În sfîrşit, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea s-au constituit două tipuri de ideal uman, care urmăreau o reuşită în esenţă pămîntească, chiar dacă ea trebuia să fie şi o pregătire pentru mîntuire. Cel dintîi ideal a fost *curtoazia*, inspirată de manierele de la curte şi răspîndită în clasa nobililor şi a cavalerilor şi devenită în veacul al XIII-lea, aşa cum am văzut, sinonimă cu politeţea şi chiar cu civilizaţia în sens modern.

Celălalt ideal a fost *vrednicia*. Era un ideal de înţelepciune, de moderaţie, îmbinarea dintre curaj şi modestie, dintre bravură şi raţiune. Era şi el un ideal în esenţă laic. Ambele idealuri s-au concretizat în cele două figuri principale ale unei cărţi cu mare succes în veacurile al XII-lea şi al XIII-lea, *Cîntul lui Roland*. Roland este viteaz, dar Olivier înţelept. Iar Ludovic al IX-lea, regele Franţei, este un om pe cît de vrednic, pe atît de sfînt. De-acum înainte mîntuirea se dobîndeşte pe pămînt, ca şi în Cer.

În concluzie, fără a nega idealurile colective şi apartenenţa la un neam, la confrerii sau corporaţii, bărbaţii şi femeile din veacul al XIII-lea s-au străduit, măcar o mică parte dintre ei, să promoveze individul. La capătul drumului pământesc, purgatoriul este o lume de dincolo, individuală, înainte de cealaltă lume, colectivă, a Judecăţii de Apoi. Michel Zink a remarcat foarte bine modul în care „eu" apare în literatură: subiectivitatea literară triumfă în Europa secolului al XIII-lea.

CAPITOLUL VI

Amurgul Evului Mediu sau zorile timpurilor noi ?

Reiau aici titlul sugestiv al unei cărţi de Philippe Wolff (1986), care la rîndul lui reia titlul unei cărţi celebre, scrisă de istoricul olandez Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*. Perioada dintre secolele XIV-XV, considerată în mod tradiţional sfîrşitul Evului Mediu, este descrisă de obicei şi ca o perioadă de criză survenită după relativa stabilitate şi prosperitate ce s-au instalat în Europa veacului al XIII-lea. Guy Bois a propus recent reconsiderarea acestei concepţii şi o analiză mai aplicată cu privire la ceea ce ar fi, în opinia lui, doar o criză trecătoare a feudalismului. Cum demonstraţia lui are în vedere exclusiv regiunea Normandiei, această localizare îi diminuează importanţa ipotezei. Pe de altă parte, ca majoritatea medieviştilor, cred că vicisitudinile din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, înainte de a fi o nouă renaştere, adică marea Renaştere, reprezintă o criză a structurilor şi a dezvoltării societăţii europene, precum şi apariţia catastrofală a unor noi nenorociri. Bărbaţii şi femeile din veacul al XIV-lea, dominaţi deseori de viziuni apocaliptice coborîte şi ele din Cer pe pămînt, au rezumat frecvent catastrofele pe care au trebuit să le înfrunte prin imaginea celor trei cavaleri ai Apocalipsei: foametea, războiul şi epidemia. Nici unul dintre aceste fenomene nu era necunoscut în fazele precedente ale Evului Mediu, însă atît intensitatea lor, cît şi anumite aspecte noi au creat o impresie covîrşitoare.

Foametea şi războiul

Foametea a fost un fenomen înspăimîntător: istorici ai climatului ca Emmanuel Le Roy Ladurie şi Pierre Alexandre au constatat o înrăutăţire a vremii (mai ales în Europa de Nord), datorată unei perioade lungi de răcire şi unor puternice şi repetate valuri de ploaie; acestea au făcut ca în anii 1315-1322 să apară o mare foamete, ce prezenta aspecte extraordinare.

Războiul fusese întotdeauna, în Evul Mediu, un fenomen mai mult sau mai puţin endemic. Dar acţiunea Bisericii şi a unor principi ca Ludovic cel Sfînt în favoarea păcii, căutarea condiţiilor favorabile prosperităţii, precum şi condamnarea războaielor feudale private de către monarhiile pe cale de constituire au dus la un recul al fenomenului războinic. Dacă a existat, în veacul al XIV-lea, o revenire aproape generalizată a războiului, ceea ce i-a uimit în primul rînd pe contemporani a fost faptul că acţiunea militară a luat forme noi. Constituirea progresivă a statelor naţionale, mai întîi favorabile păcii (impusă în detrimentul conflictelor feudale), a dat naştere treptat unor forme de război „naţionale". Un bun exemplu este interminabilul Război de o Sută de Ani, care a actualizat vechile ostilităţi franco-engleze din veacurile al XII-lea şi al XIII-lea. Unele progrese tehnologice spectaculoase, deşi lente, au făcut şi ele din război un fenomen nou. Cel mai vizibil progres l-a reprezentat apariţia tunului şi a prafului de puşcă; tehnicile de asediu s-au perfecţionat la rîndul lor, iar toate aceste schimbări au determinat lenta dispariţie a castelului fortificat; acestuia i-au luat locul două tipuri de reşedinţe nobiliare la ţară: castelul aristocratic (în principal reşedinţă şi loc de ostentaţie şi de distracţie) şi fortăreaţa, deseori regală sau princiară, menită să reziste la agresiunea tunurilor. În plus, războiul s-a diluat şi s-a profesionalizat. Criza economică şi socială a sporit numărul vagabonzilor care, atunci cînd găseau un şef, alcătuiau bande înarmate care jefuiau şi distrugeau mai rău decît armatele regulate. În Italia, unii conducători militari, de multe ori prestigioşi, şi-au închiriat serviciile oraşelor şi statelor, devenind uneori chiar lideri politici. Sînt aşa-numiţii *condottieri*. În sfîrşit, monarhiile,

în special cea franceză, au recrutat soldaţi permanenţi, plătiţi cu solde regulate, în timp ce mercenarii, în mod constant şi mai structurat decît în trecut, s-au pus în slujba oraşelor şi a principilor. În această funcţie s-au distins elveţienii.

William Chester Jordan a analizat în mod strălucit marea foamete de la începutul secolului al XIV-lea. El a arătat motivele pentru care calamitatea fusese socotită printre cei rămaşi în viaţă drept „nemaiîntîlnită" şi felul cum cauzele naturale, umane şi divine s-au împletit în percepţia femeilor şi bărbaţilor din acele timpuri pentru a da naştere foametei. Clima şi ploile, războiul, mînia lui Dumnezeu sînt cauzele găsite de contemporani. Rezultatul a fost o scădere brutală a recoltelor de cereale, precum şi devastări de natură epizootică. Preţurile au crescut, sporind numărul şi disperarea celor săraci, fără ca dezvoltarea sectorului încă restrîns al salariilor să poată compensa creşterea preţurilor. Insuficienta organizare a monarhiilor şi a oraşelor, deficienţele privind transportul alimentelor şi depozitarea au agravat consecinţele marii foamete sau, în orice caz, au împiedicat lupta eficientă împotriva lor. Încă nu putea lua naştere o Europă a solidarităţii rurale şi alimentare.

Philippe Contamine a descris în mod remarcabil noul complex militar care s-a instalat în Europa de la începutul secolului al XIV-lea pînă la sfîrşitul celui de-al XV-lea. Aşa cum în economie apar tratate de agricultură, promovarea şi transformarea ştiinţei militare determină alcătuirea şi răspîndirea unor tratate didactice consacrate artei războiului, disciplinei militare şi organizării armatelor. S-a tradus în latină, iar apoi, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, în franceză, pentru ducele de Burgundia, Filip Cutezătorul, tratatul scris în jurul anului 1327 de Teodor Paleologul, cel de-al doilea fiu al împăratului bizantin Andronic al II-lea. Benedictinul Honoré Bovet, plecînd de la tratatul *De bello* al juristului italian Giovanni da Legnano, a scris *Arborele bătăliilor*, dedicat tînărului rege al Franţei, Carol al VI-lea. Italianca Christine de Pisan, trăind la curtea regelui Carol al VI-lea, scrie în 1410 *Cartea faptelor de arme şi cavalereşti*. Italianul Mario di Jacopo Taccola a scris în 1449 o *De machinis*, consacrată maşinilor de război. Decretele militare s-au înmulţit şi s-au răspîndit în întreaga

Europă. Astfel sînt cele din Florenţa, în 1369, marele decret al lui Carol al V-lea, regele Franţei, din 1374, statutele şi decretele lui Richard al II-lea al Angliei, în 1385, cele emise de Henric al V-lea, regele Angliei, în 1419, decretele militare ale lui Carol Temerarul, mai ales cel din 1473, precum şi ansamblul regulamentelor de campanie cu privire la forţele militare organizate de cantoanele elveţiene.

Arheologia ne-a transmis o documentaţie abundentă, care a îmbogăţit-o pe cea scrisă. Philippe Contamine reaminteşte că la Aljubarrota, în Portugalia, s-au descoperit nişte găuri săpate în pămînt şi dispuse în linie sau sub formă de tablă de şah, făcute probabil în 1385 de arcaşii englezi din Gand pentru a înfinge în ele ţăruşi şi a opri astfel atacurile cavaleriei castiliene. Cercetarea gropilor comune în care au fost aruncaţi morţii din bătălia de la Visby, în insula Gotland (1361), a permis un studiu ştiinţific complet asupra armamentului defensiv. S-au studiat şi incintele de apărare ale oraşelor, castelelor, bisericilor sau caselor fortificate, construite sau refăcute la sfîrşitul Evului Mediu: incintele din Avignon, York, Rothenburg sau Nördlingen, castelele din Vincennes, Fougères, Salses, Karlsteyn sau Tarascon. Un ansamblu european de muzee ne dă posibilitatea de a vedea cum arăta Europa militară în secolele XIV-XV: Tower Armoury şi Wallace Collection în Londra, muzeul Porte de Hal din Bruxelles, Musée de l'Armée din Paris, castelul Sant'Angelo din Roma, muzeul Stibbert din Florenţa, Armeria Reale în Torino, Real Armeria în Madrid, colecţia castelului Ambras din Tirol etc.

Philippe Contamine a reamintit totodată că ultimele două secole ale Evului Mediu au cunoscut în întreaga Europă dezlănţuirea unor trupe regulate sau neregulate: bandele de mercenari în Franţa şi Spania, condotierii în Italia, Jupuitorii în Franţa şi în partea de vest a lumii germanice, Războiul de o Sută de Ani, războaiele de succesiune din Anglia, războaiele de constituire şi dezmembrare a statului burgund, războaiele hispanice, expediţiile militare ale Bisericii pentru recucerirea Statului Pontifical, războaiele maritime dintre Genova şi Veneţia, dintre Hansa germanică, Danemarca şi Anglia, războiul împotriva cehilor husiţi, conflictele dintre ordinul teutonic şi vecinii săi, Războiul celor două

Roze din Anglia, sfîrşitul regatului Granada în Spania, înaintarea turcilor în Balcani.

Iconografia şi arheologia mai arată că aceste vremuri au devenit definitiv epoca unei Europe ce consacră calul, care este de acum înainte mai mult un cal pentru luptă decît unul pentru vînătoare. În acelaşi timp, infanteria, care între mijlocul secolului al XIV-lea şi mijlocul celui de-al XV-lea îşi pierduse o parte din importanţa calitativă şi cantitativă, se transformă; începînd cu mijlocul veacului al XV-lea, rolul şi prestigiul ei renasc, în principal datorită mercenarilor germanici, lanscheneţii şi elveţienii. Şi mai uimitoare s-a dovedit a fi apariţia artileriei. În douăzeci de ani, între 1325 şi 1345, praful de puşcă şi tunul au ajuns din China, prin intermediul lumii musulmane, în Italia şi de acolo în toată Europa. „Acest instrument de război sau diabolic numit vulgar tun", cum spune John Mirfield încă prin 1390, a revoluţionat, deşi lent, arta militară, în principal în două moduri: pe de o parte, prin rolul său pe cîmpul de bătălie, iar pe de altă parte, prin eficacitatea împotriva zidurilor de apărare ale castelelor sau oraşelor. Goana după tunuri tot mai mari se explica atît prin dorinţa de a dobîndi prestigiu şi de a înspăimînta, cît şi prin căutarea eficienţei. La sfîrşitul veacului al XIV-lea, lua naştere o Europă a bombardei. Bugetul pentru artilerie n-a încetat să crească în oraşele şi statele din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. La finele acestuia, industria metalurgică militară cunoştea o înflorire remarcabilă, mai ales la Milano şi în nordul Italiei, în timp ce artileria franceză era prima din lume prin calitatea şi importanţa ei, lucru pe care îl va dovedi în războaiele din Italia.

Militarizarea Europei a fost completată de profunda transformare a serviciului militar. Serviciul feudal a dispărut în Anglia secolului al XIV-lea şi a lăsat loc recrutării de miliţii naţionale şi de voluntari. În regatul Franţei, după mijlocul secolului al XIV-lea, a devenit curentă încheierea unui contract de angajare. În secolul al XV-lea, fiecare comunitate şi parohie din regat trebuia să dea monarhiei arcaşi şi arbaletieri. Italia, ale cărei clase conducătoare urbane au renunţat la funcţia militară, s-a folosit în principal de mercenari. Este vorba de aşa-numitul sistem de *condotta*. Cu toate

acestea, rolul nobilimii, care furniza cea mai mare parte a cavaleriei militare, a persistat aproape pretutindeni în Europa. Europa nobilimii continua să se sprijine pe tradiţiile ei războinice.

În sfîrşit, în secolul al XV-lea, toate puterile politice europene au dezvoltat, în mai mică sau mai mare măsură, armate permanente. Războiul feudal era un război intermitent, bazat pe recrutarea ocazională, în general primăvara, precum şi pe limitarea timpului de rechiziţie a războinicilor. Anul războinic al Europei feudale avea şi găuri. Ţesătura militară a Europei moderne începea să fie însă dintr-o singură bucată. Chiar şi italienii au simţit nevoia de a avea o armată permanentă în serviciul lor direct. Senatul Veneţiei declara în 1421 : „Politica noastră dintotdeauna este să avem oameni de valoare atît pe timp de pace, cît şi pe timp de război".

Această Europă a violenţelor războinice generalizate nu uitase totuşi de aspiraţia spre pace, care fusese idealul profund al societăţii, Bisericii şi puterilor politice din Evul Mediu.

Benedictinul Honoré Bovet, autorul *Arborelui bătăliilor*, constată cu mîhnire : „Văd sfînta Creştinătate atît de copleşită de războaie şi ură, de jafuri şi certuri, încît cu greu mai poţi arăta vreun ţinut, fie el ducat ori comitat, care să trăiască în bună pace". În secolul al XV-lea, George Podiebrad, rege al Boemiei, scrie în latină un *Tratat al păcii ce trebuie făcută în toată Creştinătatea*, în speranţa că „astfel de războaie, jafuri, vrajbe, incendii şi omoruri care, aşa cum spunem, vai, cu tristeţe, au năpădit Creştinătatea din toate părţile şi prin care satele sînt pustiite, oraşele jefuite, provinciile dezbinate, iar regatele şi principatele copleşite de nenorociri fără număr, trebuie să înceteze şi să se stingă cu totul, şi să ne întoarcem la o stare prielnică de bunăvoinţă reciprocă şi fraternitate prin mijlocirea unei uniri lăudabile".

Acest rege din veacul al XV-lea a oferit poate cel mai frumos proiect, cea mai frumoasă justificare a unificării europene, care va încerca cu greu să se realizeze şase secole mai tîrziu. O Europă a păcii.

Ciuma neagră

La mijlocul veacului al XIV-lea s-a produs unul dintre cele mai catastrofale evenimente ale Europei medievale: ciuma neagră. Era numită aşa pentru că, dintre cele două forme sub care se prezenta, respiratorie şi inghinală, ultima era de departe cea mai răspîndită din punct de vedere cantitativ. Ea se caracteriza prin apariţia la subsuoară a unor ganglioni numiţi buboni, umpluţi cu sînge de culoare neagră, aceasta definind şi boala şi epidemia. Ciuma bubonică devastase deja Orientul şi Occidentul în secolul al VI-lea, în timpul domniei lui Justinian. Apoi a dispărut complet din Occident. Rămasă în stare endemică în Asia Centrală şi probabil în Cornul Africii, ea s-a reactivat şi a atacat din nou Europa în 1346-1348. Originea ei poate fi stabilită şi datată. Colonia genoveză de la Caffa, în Crimeea, a fost asediată de tătari, care au folosit ca arme împotriva asediaţilor cadavre de ciumaţi, aruncate peste zidurile cetăţii. Bacilul transmis de puricii şobolanilor sau, cum se crede mai curînd astăzi, prin contactul dintre oameni, a venit în Occident la bordul vaselor din Caffa. În cursul anului 1348, el s-a răspîndit practic în toată Europa. Ciuma neagră a devenit un fenomen catastrofal, care a durat în Occident pînă în 1720, data ultimei ciume importante, cea din Marsilia, şi ea de origine orientală. Caracterul devastator al epidemiei a fost dat de acţiunea ei fulgerătoare. După o scurtă incubaţie, bărbaţii şi femeile contaminaţi de bacil erau doborîţi de un acces care, după 24 pînă la 36 de ore, ducea cel mai adesea la moarte. Al doilea motiv al panicii stîrnite de ciumă l-a reprezentat faptul că occidentalii au văzut ce înseamnă puterea contaminării. S-a crezut că lepra ar putea fi molipsitoare – ceea ce era fals –, dar în cazul ciumei nu mai rămînea nici o îndoială. În sfîrşit, ciuma a fost însoţită de fenomene fiziologice şi sociale înspăimîntătoare. Ciumaţii manifestau tulburări nervoase impresionante, iar incapacitatea familiilor, comunităţilor şi autorităţilor de a combate boala îi conferea acesteia un caracter diabolic. Consecinţele epidemiei erau spectaculoase mai ales din cauza molipsirii în cadrul grupurilor umane ce trăiau în comunităţi; această structurare pe

grupuri, care stătea la baza structurii sociale a Europei, a fost erodată şi nu de puţine ori distrusă de epidemie. Familiile, neamurile, mănăstirile sau parohiile nu au mai putut asigura morţilor funeralii individuale decente. Mulţi dintre aceştia, înhumaţi în gropi comune, nu au putut beneficia de taina maslului, şi nici măcar de rugăciuni şi binecuvîntări. Nu avem documente care să ne permită o evaluare exactă a mortalităţii produse de epidemie. Aceasta a variat în funcţie de regiuni. Probabil că ea nu s-a situat în nici o regiune sub o treime din populaţie, iar evaluarea cea mai veridică merge de la jumătate pînă la două treimi din populaţia Creştinătăţii. Căderea demografică a fost de 70% în Anglia, care a ajuns de la circa 7 milioane de locuitori la aproximativ 2 milioane în 1400. Efectele catastrofale ale ciumei au fost accentuate de revenirea mai mult sau mai puţin regulată a epidemiilor. A existat una în 1360-1362, care i-a lovit îndeosebi pe copii. Au mai fost apoi în anii 1366-1369, 1374-1375, 1400, 1407, 1414-1417, 1424, 1427, 1432-1435, 1438-1439, 1445, 1464 etc. Pe de altă parte, combinaţia dintre ciumă şi alte boli, ca difteria, rujeola, oreionul, scarlatina, febra tifoidă, variola, gripa şi tusea măgărească, precum şi apropierea pe care o făceau oamenii din acea epocă între ciume, războaie şi foamete, un trio, aşa cum am văzut, cu originea în Apocalipsă, toate acestea au dat naştere unui sentiment de teroare.

Medicii din veacul al XIV-lea nu aveau posibilitatea de a găsi cauzele naturale ale epidemiei, deşi certitudinea că era vorba de o epidemie şi că fenomenul ce trebuia combătut era în primul rînd molipsirea au contrabalansat explicarea prin mînia divină, interpretarea cea mai frecventă şi mai puternică.

În absenţa unor cunoştinţe medicale corespunzătoare, au existat totuşi nişte reguli precise şi eficace. De exemplu, interzicerea adunării la căpătîiul bolnavilor şi al morţilor sau la funeralii, interzicerea folosirii hainelor celor ciumaţi, precum şi, în genere, lupta împotriva molipsirii. Măsura cea mai eficientă a fost fuga din faţa cataclismului; refugierea, departe de oraşele aglomerate, în zone rurale cu populaţie dispersată. Acest moment este evocat de o operă celebră, *Decameronul* lui Boccaccio, în a cărei introducere este descrisă fuga unor florentini bogaţi în casa lor de la

ţară. Desigur, această formă de luptă împotriva ciumei se afla numai la îndemîna elitelor. Ciuma a agravat conflictele sociale şi necazurile săracilor, fiind agentul unei violenţe sociale despre care vom mai vorbi.

Autorităţile şi în special oraşele, în primul rînd cele italiene, au luat totodată o serie de măsuri, cum ar fi curăţenia şi igiena, care au dus la un progres notabil. Ele au luptat în acelaşi timp împotriva luxului ostentativ al bogaţilor, considerat o provocare ce atrăgea mînia şi pedeapsa divină. Ciuma a provocat apariţia unor forme noi de devoţiune creştină, în special promovarea unor sfinţi specializaţi, care au devenit mari sfinţi în toată Europa; aşa este Sfîntul Sebastian (săgeţile ce-l lovesc au fost interpretate ca fiind nenorocirile din secolul al XIV-lea) şi, în Europa occidentală şi meridională, Sfîntul Roch.

Moartea, cadavrul şi dansul macabru

Ciuma a alimentat totodată un nou tip de sensibilitate şi un nou tip de religiozitate. Pînă atunci, atitudinea faţă de moarte a bărbaţilor şi femeilor se manifesta preponderent prin teama de a ajunge în iad; de-acum înainte, această teamă a fost absorbită de o fază prealabilă, moartea însăşi, ale cărei orori vizibile datorită ciumei nu erau cu nimic mai prejos decît chinurile iadului. Desigur, iconografia dovedeşte că spaima de iad a continuat dincolo de mijlocul veacului al XIV-lea, chiar dacă, aşa cum bine a arătat Jean Delumeau, a existat tendinţa de a echilibra ororile infernului cu deliciile paradisului. Totuşi, principalul beneficiar, dacă putem spune aşa, al noii sensibilităţi faţă de moarte a fost cadavrul.

La mijlocul secolului al XIV-lea, întîlnirea faţă în faţă cu cadavrul a făcut obiectul unei teme iconografice de succes. Este vorba de întîlnirea a trei vii cu trei morţi. Trei tineri frumoşi, veseli şi fără griji stau în faţa a trei cadavre, de obicei aşezate în sicrie, într-un cimitir. O importanţă excepţională a căpătat o temă care fusese foarte prezentă în întreaga Europă creştină. Este vorba de *Memento mori*, „aminteşte-ţi că vei muri", care devine

fundamentul devoţiunii şi al unui anumit stil de viaţă şi de reflecţie. Ea a provocat redactarea unor tratate ilustrate despre arta de a muri, aşa-numitele *artes moriendi*, atent studiate de Alberto Tenenti. Această reflecţie va duce în veacul al XVI-lea la preceptul lui Montaigne, „a filozofa înseamnă a învăţa să mori". Astfel s-a răspîndit în toată Europa o temă iconografică ce s-a dovedit a fi totodată un sentiment şi o filozofie: macabrul. Una dintre manifestările ei cele mai spectaculoase a constituit-o reprezentarea propriului cadavru pe mormintele personajelor importante, numită de francezi *transi*. Cea mai celebră în Franţa a fost cea a cardinalului de Lagrange, în jurul anului 1400. Se cunosc 75 de astfel de reprezentări în Europa secolului al XV-lea.

Italia veacului al XIV-lea privilegiase altă temă iconografică, triumful morţii, reprezentată spectaculos la Campo Santo di Pisa, în 1350, la doi ani după apariţia ciumei negre. Două teme au cunoscut un succes şi mai răsunător: una este tema Deşertăciunii, reprezentată printr-un craniu de mort, care şi-a prelungit succesul de-a lungul Renaşterii, pînă în arta barocă; cea de-a doua este dansul macabru, caracteristic artei şi sensibilităţii veacului al XV-lea.

Dansul macabru se remarcă prin numărul persoanelor implicate şi prin forma în care se manifestă acestea. Dacă, într-adevăr, cadavrul este prin esenţa lui o imagine individuală a morţii, dansul macabru este, în schimb, o reprezentare a întregii societăţi, a tuturor categoriilor sociale şi politice care o compun. În dansul condus de papă şi de împărat se prinde toată umanitatea, de la rege la nobil, burghez şi ţăran. Femeile nu lipsesc nici ele. Celălalt aspect remarcabil priveşte dansul în sine. Biserica a condamnat cu asprime dansurile, considerate frivole sau chiar păgîne şi indecente. Trebuise să cedeze în faţa dansurilor de curte (care nu vor triumfa totuşi decît în secolele XVI-XVII), dar îngrădise dansurile ţărăneşti, carolele. Dansul macabru îmbină cultura laică şi viziunea clericală. El face vizibil faptul că dansul este un divertisment periculos şi că societatea se îndreaptă spre pieire, dansînd chiar fără să aibă nevoie de Satan ca maestru de balet. Europa macabrului este o Europă a smintelii. Intră astfel în lunga istorie a Europei firul roşu al anilor nebuni.

Dansul macabru a acoperit zidurile Europei creştine în veacul al XV-lea. Prima lui capodoperă a fost reprezentată pe zidul cimitirului Saints-Innocents din Paris, în 1425. Încă din 1440 a apărut o replică a acesteia pe zidul cimitirului Saint Paul's din Londra; marele pictor Konrad Witz a reprezentat unul în cimitirul dominicanilor din Basel, în timp ce un alt dans era pictat la Ulm; un mare tablou reprezenta un dans mabacru în celebra Marienkirche din Lübeck, pentru ca un altul să fie executat pe la 1470 pentru biserica La Chaise-Dieu. Faptul cel mai uimitor este că întîlnim dansuri macabre şi în bisericuţe din oraşe mici sau chiar din sate. De exemplu, cele din Kernescleden (Bretania), în transept (a doua jumătate a secolului al XV-lea), Sfîntul Nicolae din Talinn (sfîrşitul secolului al XV-lea), Beram (Istria, 1474), Norre Alslev (Danemarca, anii 1480-1490), Santa Maria in Silvis din Pisogne, lîngă Ferrara (1490), Hrastovlje (Slovenia, 1490), Kermaria (Bretania, 1490), Meslay-le-Grenet (Eure-et-Loire, sfîrşitul secolului al XV-lea – începutul celui de-al XVI-lea).

Europa violenţei

Pe lîngă violenţele majore datorate ciumei, foametei şi războiului, au existat şi alte evenimente, alte evoluţii care au dat naştere, în Europa veacurilor al XIV-lea şi al XV-lea, unor conflicte şi violenţe; ele au contribuit la această imagine a crizelor şi luptelor ce caracterizează sfîrşitul Evului Mediu şi se pare că au ameninţat constituirea Europei.

Interpretarea acestor fenomene a prilejuit elaborarea unor diverse ipoteze. Istoricul ceh Frantisek Graus, studiind pogromurile care, în anii 1320-1330, au însoţit acuzaţiile potrivit cărora evreii ar fi otrăvit fîntînile, precum şi cele care, la o scară mai mare, au marcat, îndeosebi în Europa Centrală, ciuma din 1348, a propus două explicaţii globale: prima, care nu-i aparţine, este ostilitatea faţă de evrei, văzuţi ca ţapi ispăşitori; Graus reîncadrează însă pogromurile într-o analiză globală a „celui de-al XIV-lea secol ca epocă de criză", potrivit expresiei sale. El pune astfel în valoare pericolele constitutive economiei europene (ameninţată

în continuare de criză) şi conflictele structurale dintre ţărani şi seniori, meşteşugari şi negustori, toate putînd oferi o explicaţie de lungă durată a riscurilor interne de care şi astăzi e ameninţată Europa. În plus, relativa slăbiciune a puterilor politice – monarhia minată de conflictele dinastice şi ameninţată de revoltele populare, incapabilă să-şi asigure resurse fiscale suficiente – se îndreaptă totodată spre o fragilitate a mecanismelor politice, care n-a dispărut, poate, din Europa de azi. În frumoasa lui carte *„De grace especial". Crime, État et société à la fin du Moyen Age*, Claude Gauvard a oferit o altă explicaţie pentru violenţa din Franţa veacurilor al XIV-lea şi al XV-lea. Aceasta ar asista la apariţia unui nou tip de comportament delictuos, *crima*, diferită de violenţele feudale şi aflată în strînsă legătură cu dezvoltarea unei poliţii monarhice, explicată în general prin reacţia faţă de constituirea statului modern; în acelaşi timp, reprimarea criminalităţii determină o înmulţire a documentelor şi arhivelor care ne permit să reperăm violenţele şi pot să ne ne dea impresia că acestea s-au înmulţit, cînd de fapt represiunea şi documentarea sînt cele care au progresat. Nu avem oare şi aici elementele unei posibile interpretări ale violenţelor din Europa actuală? Specific societăţii medievale rămîne faptul, analizat de Claude Gauvard în mod remarcabil, că principala valoare a componentelor sociale ale populaţiei medievale este *sentimentul onoarei*. Dar poate că cel mai important dintre fenomenele de lungă durată, activ şi în Europa zilelor noastre, este acela că puterea politică – ieri monarhia, azi statul –, deşi are funcţia de a pedepsi, trebuie să se manifeste şi prin iertare. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, această iertare s-a concretizat, în Franţa, prin acordarea de „scrisori de graţiere" anumitor condamnaţi; este vorba de manifestarea clemenţei, forma supremă a unei puteri politice căreia i-au fost transferate anumite caracteristici ale puterii divine. Se profilează o Europă a represiunii şi a clemenţei.

Aceste explicaţii, şi mai ales cele privind pogromurile ca pedepsire a ţapului ispăşitor, au fost de curînd puse la îndoială de medievistul american David Nirenberg în studiul său asupra violenţei din Spania în prima jumătate a veacului al XIV-lea, mai ales din statele aparţinînd coroanei de Aragon. Nirenberg studiază

persecuţiile şi îndeosebi violenţele cărora le cad victime minorităţile: evreii şi musulmanii în primul rînd, dar şi femeile. Pentru el, „violenţa este un aspect esenţial şi sistematic al coexistenţei dintre majoritate şi minoritate". Prin urmare, cauza violenţei ce pare să fi pus în pericol coeziunea Europei la sfîrşitul Evului Mediu a reprezentat-o această coexistenţă dintre majoritate şi minoritate în Peninsula Iberică, dar şi într-o mare parte din restul Europei. În orice caz, se pot face două remarce privind coeziunea la sfîrşitul secolului al XV-lea: prima este că a vorbi de toleranţă sau intoleranţă în această Europă nu are încă nici un sens, astfel că ne situăm în amonte de problema unei Europe a toleranţei care a progresat, dar care abia se naşte astăzi. A doua constatare este că evreii au fost alungaţi din Europa occidentală şi meridională, din Anglia încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, din Franţa la sfîrşitul secolului al XIV-lea, iar din Peninsula Iberică în 1492. Mai grav este faptul că, în ultimul caz, a fost invocat nu un argument religios, antiiudaismul, ci unul rasist, *limpieza del sangre* (puritatea sîngelui). În centrul şi estul Europei au fost adoptate alte soluţii: fie toleranţa, chiar dacă nu-şi spune astfel, care va face, de exemplu, din Polonia veacului al XVI-lea, în ceea ce priveşte evreii şi vrăjitoarele, „un stat fără ruguri"; fie izolarea însoţită de protecţie, ghetourile, în Italia şi într-o mare parte a Germaniei. Însă Europa de la sfîrşitul Evului Mediu este o Europă care a expulzat evreii.

Persecutarea vrăjitoarelor

O altă formă de violenţă s-a dezvoltat începînd din veacul al XIV-lea şi mai ales din cel de-al XV-lea: pedepsirea vrăjitoriei. Biserica a combătut dintotdeauna credinţele şi practicile magice, împreună cu persoanele care se consacrau acestora, vrăjitorii. Însă, în faţa ereziei, această luptă a trecut pe planul doi. Aşa cum am văzut, Inchiziţia înfiinţată la începutul secolului al XIII-lea a avut drept ţintă mai ales erezia. Cu toate acestea, vrăjitoria a devenit una dintre ţintele sale preferate şi, după ce ereziile valdensilor şi catarilor au fost înăbuşite, ea a trecut pe primul loc al represiunii inchizitoriale. Vedem acest lucru din manualele apărute în secolul al XIV-lea şi

destinate inchizitorilor. Este deja vizibil în manualul inchizitorului dominican din Languedoc, Bernardo Gui, şi chiar mai limpede în *Îndrumătorul inchizitorilor*, scris de dominicanul catalan Nicolas Eymeric în jurul anului 1376, care a cunoscut o largă răspîndire. În veacul al XV-lea, aşa cum a arătat Norman Cohn, vrăjitoarea a înlocuit ereticul ca pradă preferată a Inchiziţiei. Cu intuiţia sa, Michelet a remarcat feminizarea vrăjitoriei din secolul al XIV-lea, cu toate că s-a bazat pe un text care s-a dovedit a fi apocrif. Prin urmare, vrăjitoarea apare în prim-planul scenei europene, unde va rămîne aici pînă în secolul al XVII-lea, fiind victima numeroaselor arderi pe rug. Lucrarea care va organiza vînătoarea de vrăjitoare a fost *Malleus Maleficarum*, (*Ciocanul vrăjitoarelor*), scrisă de doi inchizitori dominicani din valea Rinului şi din Alsacia, Jacob Sprenger şi Heinrich Institoris. Lucrarea a fost tipărită în 1486. Autorii integrează lupta împotriva vrăjitoarelor într-o viziune dramatică şi panicată asupra epocii lor, pe care o văd pradă dezordinilor de tot felul, în special sexuale, şi sub stăpînirea unui diavol dezlănţuit. *Ciocanul vrăjitoarelor* este cu siguranţă un produs şi un instrument a ceea ce Jean Delumeau numea „creştinism al fricii". În cadrul acestei noi intoleranţe, credinţa terorizată într-o halucinantă practică a vrăjitoarelor, sabatul, a introdus o notă cu atît mai spectaculoasă cu cît era o sursă de inspiraţie la îndemînă pentru iconografie. Lua naştere o Europă a vînătorii de vrăjitoare, o Europă a sabatului.

Mişcările ţărăneşti

Dintre violenţele ce caracterizează sfîrşitul Evului Mediu s-au remarcat revoltele muncitorilor, ţăranilor, lucrătorilor şi meşteşugarilor din oraşe. Robert Fossier a vorbit despre o „nouă intensificare a conflictelor de clasă", iar unele interpretări de inspiraţie marxistă, cum e cea a istoricului britanic Rodney Hilton, au părut justificate. Evoluţia economică a dus la sărăcirea unui număr tot mai mare de ţărani, dar în acelaşi timp i-a îmbogăţit pe alţii. Majoritatea revoltelor ţărăneşti, numite tradiţional „jacquerii", după denumirea populară dată ţăranului în Franţa, „jacques", nu au fost totuşi manifestări ale ţăranilor

săraci, ci dimpotrivă, ale celor avuţi, favorizaţi, care şi-au simţit ameninţate privilegiile. Jacqueria s-a desfăşurat în ţinuturile cu terenuri loessoide şi prospere din Beauvaisis şi Valois, în comitatele de Londra şi Sussex, iar focarele principale au fost oraşe puternice, cum sînt cele din Catalonia şi Flandra, de-a lungul zonelor intens circulate ale Rinului sau Elbei. Cea mai importantă jacquerie franceză a izbucnit în mai 1358, în Beauvaisis, şi s-a răspîndit repede în ţinuturile Soissonnais, Valois şi Brie. Această mişcare, manifestată în principal prin jefuirea şi incendierea castelelor, nu a avut ecouri la oraş, nu a dat şefi cu autoritate, şi nici nu a formulat o doctrină coerentă. Seniorii au reprimat-o cu sălbăticie.

În 1378, sărăcia generală din Languedoc şi apariţia unor bande de tîlhari au generat şi aici o jacquerie endemică, jacqueria aşa-numiţilor *Tuchins*, cuvînt arhaic desemnîndu-i pe tîlharii sau hoţii ce se ascundeau în păduri ; a fost şi ea reprimată. Trebuie să notăm că mişcările de revoltă ţărănească au fost foarte puţine în Italia. Dominaţia oraşelor asupra satelor înlătura orice posibilitate de rezistenţă. În general, nu a existat în Europa veacurilor al XIV-lea şi al XV-lea o „chestiune ţărănească". Cea mai mare mişcare ţărănească organizată a avut loc în Germania, la începutul veacului al XVI-lea. Este vorba despre Războiul ţăranilor.

Revoltele urbane

A existat, în schimb, o chestiune urbană. Extraordinarul avînt urban a slăbit ca intensitate şi a intrat în criză după 1260. Şomajul, fluctuaţia salariilor, înmulţirea săracilor şi marginalilor au produs accese aproape continue de răzmeriţe şi revolte. Violenţa categoriilor urbane inferioare, atunci cînd nu se abătea asupra evreilor, îi viza tot mai mult pe reprezentanţii puterii regale, întrucît aviditatea ei fiscală şi represiunea poliţienească erau tot mai greu suportate. Asociaţiile meşteşugăreşti şi dominaţia şefilor de corporaţii au aţîţat revolta meşteşugarilor şi a săracilor. Au existat cîteva încercări de organizare. Juristul francez Beaumanoir scrie în 1285 : „există înţelegere împotriva beneficiului comun atunci cînd unii oameni se angajează sau cad de acord să nu mai

lucreze la fel de ieftin ca înainte". Deja la Figeac, în 1255, meşteşugarii constituie o *collegatio*, cuvînt pe care trebuie să-l traducem prin „sindicat". Revoltele urbane au revendicări şi proiecte. Ele reclamă micşorarea zilei de lucru. În 1337, la Gand, lucrătorii de la pivele de postav se revoltă strigînd „Muncă şi Libertate". Spre deosebire de ceea ce se întîmplă la ţară, răsculaţii din oraşe îşi găsesc şefi; Robert Fossier îi evocă pe cîţiva: Bereguer Oller la Barcelona, Jean Cabos la Caen, Pierre Deconinck la Bruges, Michele de Lando la Florenţa, Simon Caboche la Paris, Honoré Cotquin la Amiens, în sfîrşit, Bernard Porquier la Béziers. Doar unul dintre toţi aceşti lideri pare să fi avut o anvergură excepţională: Henri de Dinant din Liège, care a fost stapînul oraşului timp de aproape patru ani, din 1353 pînă în 1356, şi care a visat o societate fără clase.

În afară de Liege, trei oraşe au fost, în secolul al XIV-lea şi la începutul celui de-al XV-lea, teatrul unor revolte urbane cu caracter propriu-zis revoluţionar: Paris, Londra şi Florenţa.

La Paris, efectele înfrîngerii suferite de Ioan al II-lea cel Bun, regele Franţei, la Poitiers, precum şi intrigile lui Carol cel Rău, conte de Evreux şi rege al Navarrei, au determinat răscularea unei mari părţi din populaţia oraşului, care şi l-a ales ca şef pe Etienne Marcel, burghez bogat şi magistrat al Parisului; acesta nu era un revoluţionar, ci dorea să limiteze puterea unei monarhii care se dovedea tot mai absolutistă. După diferite peripeţii şi mai ales după încercarea lui Étienne Marcel de a găsi sprijin la ţărani, magistratul a fost asasinat pe 31 iulie 1358, iar revolta pariziană înăbuşită.

O efemeră, dar violentă mişcare de rebeliune a avut loc în 1382, cînd monarhia a reintrodus impozitele abolite imprudent de Carol al V-lea pe patul de moarte. Răsculaţii au pus mîna pe ciocanele de luptă depozitate la Primărie în eventualitatea unui atac al englezilor şi s-au folosit de ele pentru ofensivă. Aceasta a fost revolta Ciocănarilor.

O nouă răzvrătire a avut loc în cadrul luptei dintre armaniaci şi burgunzi, care îşi disputau puterea în jurul regelui nebun Carol al VI-lea. Burgunzii au susţinut un grup de răsculaţi conduşi de măcelarul Caboche şi au determinat votarea de către parlament,

în mai 1413, a unei ordonanţe de reformă. Revenirea armaniacilor a zădărnicit această încercare. Astfel că în Franţa, ca pretutindeni, de altfel, începea să se manifeste o Europă a reformelor ratate şi a revoltelor urbane, care va dura pînă la Revoluţia francează.

La Londra, marea revoltă s-a produs o dată cu insurecţia muncitorilor dezlănţuiţi din cauza măsurilor tot mai represive luate împotriva lor şi a instituirii unui nou impozit, aşa-numitul *poll-tax*. Caracterul excepţional al acestor mişcări a fost dat de îmbinarea revoltei meşteşugarilor şi muncitorilor urbani cu ridicarea ţăranilor. Revolta avea doi şefi: Wat Tyler, care cerea abrogarea statutului şi eliberarea ţăranilor, şi un „biet preot", John Ball, care a găsit formula percutantă: „Cînd Adam lucra pămîntul şi Eva torcea, unde era nobilul?". Răsculaţii au pus pentru scurt timp stăpînire pe Londra, dar au fost în cele din urmă învinşi, iar represiunea a intervenit şi aici.

Evenimentele au avut un alt caracter la Florenţa. Oraşul era dominat de puternica industrie a textilelor şi de capii bogatelor corporaţii, postăvari şi negustori. Cei care au condus revolta împotriva familiilor bogate au fost lucrătorii din industria textilă. Porecliţi *Ciompi*, ei au stăpînit oraşul timp de mai bine de trei ani, din 1378 pînă în 1382. Mişcarea s-a extins chiar şi în afara Florenţei, la Siena, de exemplu. Cînd au revenit, marile familii şi-a asigurat puterea pentru mult timp: secolul al XV-lea a fost veacul familiei Medici.

Alte mişcări, iniţiate în general de şomerii şi marginalii din oraşele în care existau cartiere „periculoase", au avut loc aproape pretutindeni. Premise existau încă din perioada 1280-1310: la Douai, Ypres, Bruges, Tournai, Saint-Omer, Amiens, Liege, dar şi în Languedoc, la Béziers şi Toulouse; în Champagne, la Reims; în Normandia, la Caen; la Paris şi în nordul Italiei; la Bologna, în Lombardia (1289), la Viterbo şi, în Toscana, la Florenţa. A doua perioadă se întinde între 1360 şi 1410. Apare acum o formă „modernă" de revoltă muncitorească: distrugerea maşinilor. Cele mai afectate oraşe sînt cele din nord-estul Europei şi din Imperiul Roman de Naţiune Germană: valea Rinului (Strasbourg, Köln, Frankfurt), apoi Germania de mijloc (Basel, Nürnberg, Ratisbona). O ultimă perioadă, mai scurtă şi mai

puţin violentă, s-a întins din 1440 pînă în 1460. S-a manifestat în Germania (Viena, Köln, Nürnberg), Flandra (Gand) şi din nou la Paris, în 1455. Pierre Monnet a relevat caracterul special al conflictelor care au zdruncinat de aproximativ 250 de ori peste o sută din oraşele germane, între 1300 şi 1350. Conflictele nu au dus nici la instaurarea unor tiranii după modelul italian, nici la democratizarea meseriilor. Revenirea la starea de pace a rămas prerogativa elitelor, care au reuşit să-şi păstreze puterea.

Conflictele în Europa de Nord

În Europa scandinavă, conflictele sociale s-au complicat o dată cu luptele dintre negustorii hanseatici, pe de o parte, şi meşteşugarii şi ţăranii scandinavi, pe de alta, precum şi din cauza rivalităţii dintre monarhiile nordice. Cele trei regate, Danemarca, Norvegia şi Suedia au declarat la Kalmar, în 1397, o uniune dinastică perpetuă. Dar încă din 1434 nobilii şi ţăranii suedezi s-au răsculat. Ca exemplu de violenţe urbane din această zonă, putem cita răzmeriţa populaţiei din Bergen, în 1455, la instigarea Hansei, împotriva judecătorului regal, a episcopului şi a altor circa şaizeci de persoane, care au fost ucise. Lumea scandinavă, divizată şi profund ostilă negustorilor hanseatici germani şi olandezi, se prezenta ca o regiune a Europei foarte instabilă. Pe de altă parte, marele principe al Moscovei cucerea în 1478 oraşul Novgorod, din care comerţul hanseatic va dispărea în 1494. Apariţia viitoarei puteri ruse punea sub semnul întrebării unele componente care pînă atunci legaseră Rusia de Europa.

Destrămarea unităţii Bisericii: Schisma papală

La accentuarea confuziei în rîndurile creştinilor din Europa veacului al XIV-lea a contribuit şi un alt eveniment, legat de papalitate. Punctul lui de plecare l-au constituit conflictele neîntrerupte care, după jubileul din 1300, au agitat populaţia Romei. Pentru a scăpa de această agitaţie, papa Clement al V-lea, francez, arhiepiscop de Bordeaux, ales în 1305 şi încoronat la Lyon, nu s-a dus la

Roma. El a convocat în oraşul Vienne de pe Ron un conciliu prevăzut pentru 1312, iar în 1309 s-a stabilit la Avignon, aşteptînd să se liniştească apele şi să poată merge la Roma. Succesorii lui Clement al V-lea nu au părăsit Avignonul. Au construit aici un superb palat pontifical şi au pus la punct o eficientă administrare a Creştinătăţii prin intermediul unor instituţii finanţate masiv de o fiscalitate de temut. Camera apostolică, Trezoreria, Cancelaria, Audienţele diverse, Tribunalul ecleziastic, toate acestea au făcut din papalitatea de la Avignon cea mai reuşită guvernare monarhică din Europa secolului al XIV-lea. Poziţia geografică a oraşului Avignon, aflat aproape în centrul Creştinătăţii, a favorizat din plin succesele pontificale; cu toate acestea, în sensibilitatea europenilor de atunci, ataşamentul faţă de oraşul simbolic Roma avea întîietate. Aici, Europa se va întîlni totdeauna, inclusiv astăzi, cu prestigiul locurilor, al amintirilor şi al semnificaţiilor simbolice. Cea mai mare parte a opiniei publice, care începea să se manifeste nu doar în Biserică, ci şi printre laici, a reclamat constant, în secolul al XIV-lea, revenirea papalităţii la Roma. Urban al V-lea, dînd curs solicitărilor, a părăsit Avignonul şi s-a îndreptat spre Roma în 1367, dar situaţia din oraş l-a determinat să se întoarcă la Avignon în 1370. Succesorul lui, Grigore al XI-lea, a consfinţit revenirea definitivă a papalităţii la Roma, în 1378.

Cît timp papalitatea s-a aflat la Avignon, conflictele interne de la Roma s-au înmulţit, întreţinute fiind de rivalitatea dintre marile familii aristocratice şi de populaţia mereu gata să se lase manipulată de conducători.

Situaţia de la Roma a cunoscut un episod excepţional prin Cola di Rienzo. Om modest, dar foarte instruit, îmbibat de literatură antică, acest Cola di Rienzo a fost un fel de tribun iluminat care a pus stăpînire în 1347 pe municipalitatea Romei, Capitoliul, cu ajutorul unei mulţimi entuziasmate de elocinţa lui, în care citatele antice se îmbinau cu reveriile profetice la modă. Ostilitatea atît a marilor familii din Roma, cît şi a papei, care a trimis trupe comandate de cardinalul Albornoz, l-a obligat pe Cola di Rienzo să se exileze. Întors la Roma, nu a mai reuşit să preia puterea şi a fost asasinat în 1354. Însă episodul a zguduit puternic nu doar Roma, ci şi întreaga Creştinătate, contribuind la

pregătirea spiritelor pentru o renaştere a gîndirii latine antice. Revenirea lui Grigore al XI-lea la Roma, departe de a restabili pacea în sînul Bisericii, a stat la originea unei noi crize, mult mai grave. Moartea prematură a acestui papă a determinat întrunirea unui conclav care a degenerat în răscoală. Cum noul papă, Urban al VI-lea, o dată ales în aceste condiţii, a stîrnit ostilităţi acerbe, majoritatea conclavului a anulat alegerea lui şi l-a desemnat în locul său pe Clement al VII-lea. Dar Urban al VI-lea s-a menţinut, astfel încît au existat simultan doi papi: italianul Urban al VI-lea la Roma şi genevezul Clement al VII-lea la Avignon. Fiecare a atras de partea lui o parte a Creştinătăţii, care s-a văzut astfel divizată între două stăpîniri. De papa de la Avignon ascultau Franţa, Castilia, Aragon şi Scoţia, iar de cel de la Roma, Italia, Anglia, împăratul germanic şi regatele periferice din estul şi nordul Europei. Fiecare dintre papi şi-a avut propriii cardinali, care, la moartea lor, formau conclavuri parţiale. Lui Urban al VI-lea i-au succedat Bonifaciu al IX-lea (1389-1404), Inocenţiu al VII-lea (1404-1406) şi Grigore al XII-lea (1406-1409). Lui Clement i-a urmat Benedict al XIII-lea, în 1394. Remarcabil este faptul că, aşa cum se va întîmpla în secolul al XVI-lea, în timpul Reformei, Bisericile naţionale au urmat deciziile monarhilor şi ale şefilor politici. Numeroşi creştini, clerici sau laici, erau traumatizaţi şi scandalizaţi de această situaţie. Încă din 1395, Franţa a propus ca soluţie procedura de renunţare, adică retragerea simultană a celor doi papi. Benedict al XIII-lea a refuzat. Totuşi, un conciliu din 1409, format din cardinali aparţinînd ambelor tabere, i-a depus pe cei doi papi şi l-a numit în locul lor pe Alexandru al V-lea; i-a urmat, încă din 1410, Ioan al XXIII-lea, pe care tradiţia nu l-a reţinut însă ca pe un papă veritabil şi care nu a fost trecut pe lista oficială a papilor. Cum însă Benedict al XIII-lea şi Grigore al XII-lea s-au menţinut, au existat astfel nu doi papi rivali şi simultani, ci trei. Ioan al XXIII-lea a fost alungat din Roma şi depus la conciliul de la Konstanz, în 1415. Grigore al XII-lea a abdicat, iar Benedict al XIII-lea, izolat, a fost din nou depus; conciliul a ales, în sfîrşit, un papă unitar, un papă al reconcilierii, Martin al V-lea, pe 11 noiembrie 1417. A existat şi o scurtă şi mai puţin serioasă revenire a schismei, între 1439 şi 1449.

Conciliul de la Florenţa şi papa Eugen al IV-lea i-au pus capăt definitiv şi au încercat să realizeze *in extremis* o reconciliere între Bisericile romano-catolică şi greacă-ortodoxă, care avea să fie zădărnicită de cucerirea Constantinopolului de către turci, în 1453.

Schisma papală a reprezentat pentru Europa creştină o grea încercare. Unitatea ei s-a destrămat vreme de mulţi ani. Deşi s-a manifestat un ataşament afectiv faţă de Biserica de la Roma, puterea unificatoare a acesteia a fost serios zdruncinată. Bisericile naţionale s-au îndepărtat de Roma, iar monarhiile se pregăteau să semneze tratate bilaterale cu papalitatea. Se anunţa Europa concordatelor.

Noii eretici: adepţii lui Wyclif şi ai lui Hus

Secolele al XIV-lea şi al XV-lea au asistat la dispariţia marilor erezii din perioada precedentă. Catarii au dispărut încetul cu încetul; valdensii nu au supravieţuit decît prin izolare, mai ales în văile alpine şi în anumite regiuni izolate din Italia de Nord. Au apărut însă alte erezii, pe care le-am putea considera erezii „moderne", ele anunţînd direct Reforma protestantă din veacul al XVI-lea. Principalele erezii au fost: cea a lui Wyclif şi a lollarzilor, în Anglia secolului al XIV-lea, şi cea a lui Jan Hus şi a husiţilor, în Boemia, la începutul secolului al XV-lea. John Wyclif (cca 1330-1384) era magistru în teologie la Oxford. El a reluat vechea idee potrivit căreia validitatea sacramentelor nu depinde de funcţia celor care le administrează, ci de faptul dacă aceştia se află sau nu în stare de graţie. De unde invaliditatea sacramentelor administrate de preoţii nevrednici. Pe de altă parte, el nu considera valabile decît acele componente ale religiei creştine care erau menţionate în Biblie. Nega astfel valoarea tuturor deciziilor luate de Biserică de-a lungul unei tradiţii care nu-şi regăsea originile şi corespondentul în Scripturi. Ca urmare, Wyclif discredita utilizarea imaginilor, practica pelerinajelor, precum şi acordarea de indulgenţe pentru cei morţi. La sfîrşitul vieţii, a început să predice idei radicale despre euharistie şi transsubstanţiere şi să atace ordinele religioase, pe care le considera religii „private".

Ideile lui Wyclif despre euharistie au fost condamnate la Oxford în 1380 şi la Londra în 1382. Se răspîndise zvonul că ar fi inspirat, dacă nu chiar susţinut deschis, revolta muncitorilor din 1381. Cea mai importantă influenţă de lungă durată a lui Wycliff a fost probabil traducerea Bibliei în engleză. După moartea acestuia, ideile sale au continuat să se răspîndească, îndeosebi la Oxford. Ele au făcut obiectul unor controverse la începutul secolului al XV-lea şi au rezistat în mai mică sau mai mare măsură pînă la Reforma protestantă din secolul al XVI-lea, în care s-au regăsit parţial.

Încă de la sfîrşitul secolului al XIV-lea, aceste idei au fost îmbrăţişate de o serie de discipoli, lollarzii, denumiţi printr-un cuvînt sinonim cu cerşetor, *beghards*, şi desemnînd peiorativ nişte călugări marginali; numele a fost dat discipolilor lui Wyclif, predicatori veniţi de la Oxford, cărora li s-au adăugat nişte „bieţi preoţi". Avînd trecere în înaltele sfere politice şi sociale, unde găseau protectori, ei au răspîndit Biblia tradusă în engleză de Wyclif şi au inspirat unele proiecte radicale. De exemplu, proiectul de secularizare a bunurilor clerului, prin care parlamentul prevedea, în 1410, confiscarea bunurilor episcopale şi monastice. Persecutaţi violent, în special prin condamnarea la arderea pe rug în prima jumătate a secolului al XV-lea, lollarzii au continuat să aibă o oarecare influenţă în secolul următor, cînd mai multe dintre ideile lor s-au regăsit în Reforma protestantă.

Cealaltă importantă mişcare para-eretică, apoi hotărît eretică, a fost cea iniţiată de Jan Hus (1370-1415) în Boemia. Student la recent înfiinţata Universitate din Praga, Jan Hus a fost implicat în conflictele din ce în ce mai violente care i-au opus, atît în plan profesional, cît şi în plan etnic, pe cehi şi pe germani. A devenit rector în 1409-1410. Prin învăţătura sa, a răspîndit idei ce trădau influenţa lui Wyclif şi, în vreme ce la germani domina nominalismul, el a profesat un realism radical, care afirma existenţa universaliilor în raţiunea divină, ideile fiind realităţi transcendente. Mai mult, influenţa lui s-a răspîndit puternic în afara mediului universitar, căci, începînd cu 1402, el a predicat în limba cehă, în capela Betleem din Praga. Hus cerea o reformă morală a Bisericii şi supunerea strictă faţă de cuvîntul lui Dumnezeu.

Astfel că a intrat în conflict cu ierarhia ecleziastică. Împreună cu colegii săi cehi, a obţinut de la regele Boemiei decretul de la Kutna Hora (1409), care i-a constrîns pe magiştrii şi studenţii germani să părăsească Universitatea din Praga. Aceştia vor înfiinţa Universitatea din Leipzig. Operele lui Wyclif au fost arse în public, iar Hus a fost excomunicat în 1410. S-a exilat din Praga şi s-a consacrat predicii şi redactării de scrieri polemice. Astfel, în *De ecclesia*, Hus a definit Biserica drept un ansamblu de predestinaţi şi a respins primatul papei. Apoi a răspuns invitaţiei de a veni să se disculpe la conciliul de la Konstanz din 1414. A fost aruncat în închisoare şi, în ciuda tăgăduirilor sale publice, a fost condamnat şi ars pe 6 iulie 1415, iar cenuşa lui a fost împrăştiată pe Rin.

Majoritatea cehilor au refuzat condamnarea sa şi i-au îmbrăţişat ideile. A luat astfel naştere prima diviziune confesională cunoscută de Creştinătate. Praga a căzut în mîinile husiţilor şi s-a revoltat împotriva împăratului, rege al Boemiei. Insurecţia s-a agravat prin faptul că au fost adoptate ideile celui mai radical grup al husiţilor, taboriţii. Din punct de vedere religios, cehii s-au separat de Biserica Catolică şi au extins şi la mireni împărtăşirea cu pîine şi cu vin. Din punct de vedere naţional, mişcarea şi-a afirmat sentimentele pentru limba şi valorile cehe împotriva culturilor străine, în special a celei germane. Din punct de vedere social, mişcarea i-a pus în primele rînduri pe ţărani şi a distrus structurile feudale. Biserica şi Electorii germani au dus împotriva husiţilor patru cruciade, între 1421 şi 1431. Combatanţii husiţi, ţărani luptînd pe jos, în spatele carelor, şi animaţi de credinţa lor religioasă, au învins cavaleria duşmană şi au provocat devastări şi teroare, în 1428-1429, în Lusacia, Saxa şi Franconia. Mişcarea husită a fost prima mişcare revoluţionară importantă europeană şi a stupefiat Europa. Împăratul Sigismund a trebuit să se resemneze şi să facă un compromis cu husiţii moderaţi. Aceştia l-au pus în fruntea lor pe George Podiebrad, care nu de puţine ori a ieşit învingător. Rege al Boemiei din 1458 pînă în 1471, el a anihilat marea casă princiară de Luxemburg şi poziţiile germane în regatul său.

Devotio moderna

Evocarea problemelor provocate de religie care au zguduit Europa în secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a celui de-al XV-lea, ducînd la conflicte mai mult sau mai puţin violente, trebuie completată cu luarea în considerare a unei evoluţii paşnice a devoţiunii creştine, care a avut probabil o influenţă mai adîncă asupra sensibilităţii europene. Este vorba de aşa-numita *devotio moderna*. Acest curent spiritual a luat naştere din experienţa prin care a trecut Geerd Groote, fiul unui negustor de postavuri din Deventer, în Ţările de Jos. Preot fiind, el îşi abandonează beneficiile în 1374, se retrage la mănăstirea din Monnikhuisen, apoi se consacră predicii, organizînd comunităţi religioase ce adună laolaltă preoţi, clerici şi fraţi laici, Fraţii Vieţii comune ; pe lîngă acestea, el pune pe picioare o ramură feminină. Groote şi discipolii săi predică reforma moravurilor, combat simonia şi cumulul de beneficii, concubinajul preoţilor şi nerespectarea legămîntului de sărăcie. *Devotio moderna* nu a avut profunzimea inspiraţiei mistice care s-a răspîndit în Europa secolului al XIII-lea şi mai ales a primei jumătăţi a celui de-al XIV-lea, ci s-a preocupat de probleme concrete, întîlnite în viaţa de zi cu zi ; ea propunea o devoţiune simplă şi practică, al cărei model este umanitatea lui Hristos. În acest mediu apare capodopera *Imitarea lui Hristos*, atribuită lui Thomas a Kempis, mort în 1471, care a devenit timp de secole întregi breviarul, cartea de lectură a persoanelor pioase de ambele sexe din Europa. Dacă *devotio moderna* nu a inspirat decît tangenţial mişcările mai radicale ale Reformei protestante, în schimb i-a oferit lui Ignaţiu de Loyola o parte din conţinutul devoţiunii iezuite.

Naşterea sentimentelor naţionale

Potrivit anumitor istorici, conflictele apărute în Europa secolelor al XIV-lea şi al XV-lea ar fi fost alimentate de un fenomen psihologic, sentimentul naţional. Alţi istorici însă au pus la

îndoială existenţa lui în acele timpuri. Bernard Guenée crede că întrebarea este greşit pusă. Ea ar trebui formulată altfel: „Ce înţelegea un european de la sfîrşitul Evului Mediu prin «naţiune» într-un anumit stat? Locuitorii lui se considerau o naţiune? Care erau compoziţia şi intensitatea «sentimentului naţional» ce îi anima? Cîtă forţă şi cîtă coeziune dobîndea statul din acest sentiment?". Guenée răspunde că vocabula „naţiune" nu-şi capătă sensul modern decît în secolul al XVIII-lea. La sfîrşitul Evului Mediu, „rasă", „ţară" sau „regat" sînt sinonime cu „naţiune". Aceasta, la sfîrşitul Evului Mediu, a fost asociată de conştiinţa naţională modernă unor realităţi cu care ea nu avea legături profunde. Astfel, în Germania, ea este asociată cu ideea de imperiu, care nu se confunda cu ideea de Germania, şi nici măcar cu cea de neam germanic. În Franţa, naşterea sentimentului naţional a fost strîns legată de Războiul de o Sută de Ani. Bernard Guenée afirmă însă că originea îndepărtată a acestui sentiment se situează în secolul al XIII-lea. Poate că în Anglia se afirmă cel mai devreme, îndeosebi în domeniul istoriografiei, un fenomen seamănînd mult cu ceea ce numim sentiment naţional. Într-un admirabil studiu publicat recent, Olivier de Laborderie a arătat că genealogiile regale ilustrate de la sfîrşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui de-al XIV-lea pot fi înţelese doar din perspectiva unui sentiment naţional englez ce datează din veacul al XII-lea. Decisiv ar fi fost succesul lucrării *Historia regum Britanniae* (cca 1136), de Geoffrey of Monmouth, care popularizează *Li romans de Brut* (regele Brutus, strămoşul legendar al regilor bretoni) şi semi-istoricul *Arthur*. Dacă nu a stat la originea unui adevărat sentiment naţional, Războiul de o Sută de Ani le-a adus oricum englezilor o schimbare capitală, care va contribui la dezvoltarea acestuia. Este vorba de abandonarea francezei ca limbă oficială, devenită limba duşmanului; ea a fost înlocuită cu limba poporului, engleza. Astfel, coerenţa lingvistică a accelerat în Anglia dezvoltarea sentimentului naţional, deşi nu a fost totdeauna legată de el. Shakespeare, pe care-l putem considera, din mai multe motive, punctul culminant al formării unui sentiment naţional, la începutul secolului al XVII-lea, a dat în celebrul monolog al lui Richard al II-lea o magnifică expresie

incipientă a naţionalismului engelz. Din această perspectivă, trebuie să subliniem şi referirea la Franţa făcută în operele scrise la abaţia Saint-Denis şi intitulate, începînd din 1274, *Marile Cronici ale Franţei*. Oricum, observăm legătura dintre „sentimentul naţional" şi monarhie, pe care o regăsim în cazul Ioanei d'Arc. Dacă în acest caz este vorba despre o atitudine „populară", se pare că evoluţia spre un sentiment naţional caracteriza o elită minoritară şi era departe de a avea un conţinut atît de bogat cum va avea mai tîrziu. Trebuie oare să vorbim mai curînd de spirit „patriotic"? Posibil. Ernest Kantorowicz a subliniat răspîndirea la sfîrşitul Evului Mediu a adagiului *Pro patria mori* (Să mori pentru patrie). În tot cazul, trebuie să fim foarte prudenţi cu conceptul de sentiment naţional în Europa secolelor al XIV-lea şi al XV-lea; primele faze ale formării unei naţiuni trebuie căutate într-un domeniu mai larg decît cel al sentimentului şi al psihologiei.

În schimb, e vorba aici de nişte întrebuinţări care şi-au avut rolul lor în elaborarea sensului modern de naţiune. Se vorbea în secolul al XV-lea de naţiune în cadrul unor reuniuni specifice: universităţile şi conciliile. Pentru buna funcţionare a instituţiei, numeroşii studenţi de diverse origini care frecventau universităţile erau grupaţi în naţiuni. Acestea au apărut în jurul anului 1180 la Bologna şi au organizat universitatea în două ansambluri. În funcţie de originea geografică a studenţilor în raport cu Alpii, de o parte, Cismontanii erau împărţiţi în trei sub-naţiuni (lombarzi, toscani şi sicilieni), iar de cealaltă Ultramontanii erau repartizaţi în 13 sub-naţiuni, care corespundeau mai mult sau mai puţin cu diversele regate şi ansambluri politice ale Creştinătăţii. La Paris, sistemul naţiunilor a apărut în 1222 şi s-a limitat la facultatea de arte, împărţită în patru naţiuni: Normandia, Picardia, Franţa şi Anglo-Germania. Vedem din acest exemplu că nu putem identifica la modul absolut o naţiune universitară medievală cu originea naţională comună a membrilor ei. La Paris, naţiunea franceză îi cuprindea pe magiştrii şi pe studenţii din regiunile mediteraneene. Iar naţiunea anglo-germană, foarte importantă în secolul al XV-lea, ne apare astăzi ca un adevărat hibrid, în timp ce, potrivit normelor medievale, ea funcţiona foarte bine. În schimb, am văzut că la

Praga naţiunea cehă şi naţiunea germană au avut o compoziţie etnică foarte clară, ceea ce a dus la un conflict violent, încheiat cu eliminarea naţiunii germane.

Marile concilii de la începutul secolului al XV-lea, mai ales cel de la Konstanz, au folosit şi au popularizat împărţirea pe naţiuni ; fiecare naţiune din conciliu cuprindea un anumit număr de ţări, mai mult sau mai puţin înrudite prin geografie, istorie sau limbă. Naţiunea, în accepţia ei veche, a fost aşadar o formă originală de organizare a spaţiului şi a societăţii europene. La fel, în cadrul expansiunii europene dincolo de hotarele continentului, negustorii europeni aflaţi deja în străinătate, în agenţii sau chiar la tîrguri, i-au grupat în naţiuni pe negustorii din acelaşi oraş sau din aceeaşi regiune şi au îndeplinit pe lîngă ei un rol de reprezentare şi de asistenţă.

Profeţia politică

Un fenomen apropiat de sentimentul naţional, care s-a exprimat cu putere în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, l-a reprezentat profeţia politică. Lectura Vechiului Testament şi reflecţia pe marginea acestuia îi obişnuiseră pe clericii din Evul Mediu să acorde o mare importanţă profeţilor şi aspectelor politice ale profeţiilor lor. Colette Beaune crede că „secolul al XIV-lea a fost decisiv" pentru răspîndirea acestui interes. Majoritatea naţiunilor europene şi a marilor oraşe italiene şi-au inventat un profetism propriu. În Franţa, profeţia susţine că un rege Carol, fiul altui Carol, va prelua puterea la vîrsta de treisprezece ani, va înăbuşi revoltele şi-i va învinge pe englezi, va primi cele două coroane imperiale la Roma şi la Ierusalim, pentru ca apoi să recucerească Ţara Sfîntă şi să moară la Ierusalim. În Spania, Ferdinand de Aragon a fost eroul unor profeţii ce-i anunţau victoria definitivă asupra maurilor şi întemeierea unei lumi noi. „La sfîrşitul secolului al XV-lea", scrie Colette Beaune, „profeţia e pretutindeni. Ea justifică războaiele din Italia şi-l împinge pe Cristofor Columb să pornească pe ocean. Într-o lume medievală care cu greu concepe ideea de progres, profeţia este unul dintre puţinele

mijloace de a gîndi un viitor deja scris". Europa profeţiei evocă o Europă victorioasă şi dominatoare, Europa Timpurilor moderne. Nu împărtăşesc opinia acelor istorici care, asemenea lui Mihail Bahtin, opun Evul Mediu unei pretinse renaşteri, aşa cum postul Paştelui s-ar opune carnavalului, iar plînsul rîsului. Perioadă a coborîrii valorilor din Cer pe pămînt, Evul Mediu a ştiut să le ofere bucurii bărbaţilor şi femeilor încă din această viaţă. Superba lucrare colectivă apărută recent, *Le Moyen Age en lumière*[1], arată foarte bine acest lucru.

Tiparul

Totuşi, în timp ce Europa secolului al XV-lea visa un viitor glorios, ea se deschidea spre o civilizaţie mai fericită – în primul rînd pe această lume. Descoperirea tiparului va avea ca rezultat o răspîndire considerabilă a lecturii, un triumf al scrisului şi al cărţii. Primele forme de tipărit din lumea occidentală sînt probabil plăcile de lemn gravate în relief, utilizate încă din 1400 pentru a reproduce pe hîrtie texte denumite xilografii. Xilografia a avut o carieră modestă, inferioară transcrierii manuale a manuscriselor, realizată la începutul secolului al XV-lea în ateliere specializate, în care cîteva zeci de copişti scriau după dictarea unui maestru. Folosirea hîrtiei oferea condiţia prealabilă, iar invenţia definitivă au reprezentat-o caracterele mobile metalice, utilizate sistematic începînd din jurul anului 1450. Fie că l-a inventat, fie că doar l-a perfecţionat şi răspîndit, germanul Gutenberg a inaugurat la Mainz tiparul. Începînd din 1454, într-un atelier din acest oraş au fost realizate cărţi folosindu-se exclusiv caractere mobile metalice, obţinute cu ajutorul unor forme de turnare dotate cu matriţe scobite, din cupru. În 1457, atelierul din Mainz a realizat o psaltire în culori, pe lîngă negru apărînd o nuanţă de albastru şi una de roşu. La sfîrşitul secolului al XV-lea, tiparul se răspîndise în aproape toată Europa. La Universitatea din Paris i-a fost consacrată din 1466 o catedră specială, prima tiparniţă apărînd

1. Sub coordonarea lui Jacques Dalaraun, Fayard, Paris, 2002.

în acest oraş în 1470. Două oraşe s-au afirmat rapid ca etaloane ale activităţii tipografice : Anvers, care devenise de altfel primul centru economic european, şi Veneţia, unde s-a făcut remarcat artistul Aldo Manuzzio (cca 1450-1515). Francezii l-au numit Aldo Manucce. După cum se ştie, cărţile tipărite înainte de 1500 şi care ne-au parvenit sînt *incunabulele*. Ca să se facă simţită, revoluţia tiparului a avut nevoie de timp. Chiar dacă nu erau obiecte de lux, cărţile tipărite costau scump şi chiar a existat o perioadă în care s-a înregistrat un oarecare regres al lecturii, la finele secolului al XV-lea. Pe de altă parte, tiparul nu a adus decît tîrziu, în cursul secolului al XVI-lea, o reînnoire a conţinutului cărţii. Timp de ani buni, s-au tipărit mai ales Biblii şi lucrări religioase medievale. De asemenea, multă vreme, cărţile tipărite au fost decorate cu miniaturi cu caracter medieval. Însă cartea tipărită avea să revoluţioneze nu doar cunoştinţele, ci şi practica lecturii însăşi. Se pregătea o Europă a noilor cititori.

Economia-lume

Secolul al XV-lea a fost totodată o perioadă de mare deschidere a economiei europene. Marele ei istoric este Fernand Braudel, care, pentru a o descrie şi explica, a definit expresia „economie--lume". Economia-lume înseamnă constituirea unui spaţiu în care au loc schimburi economice regulate, dirijate de un oraş sau de o regiune centrală. Prin stabilirea unor legături permanente între Europa de Nord, Flandra şi lumea asiatică, pe de o parte, şi marile porturi italiene (Genova, Veneţia), pe de alta, în secolul al XV-lea s-a constituit o economie-lume europeană, al cărei centru a fost Anvers. După mondializarea romană din Antichitate, limitată la lumea mediteraneană, această organizare a fost prima mondializare modernă importantă. Ca orice mondializare, a îmbogăţit în general oraşele, regiunile, grupurile sociale şi familiile care participau la ea. Dar corolarul acestei bunăstări a fost o sărăcire a victimelor schimbului economic. Numeroase oraşe au asistat la creşterea papuperizării şi marginalizării unei însemnate părţi din populaţia lor. Fernand Braudel a subliniat faptul că

mondializarea nu se limitează la aspectul economic, ci se regăseşte şi la nivel politic şi cultural. În politică, economia-lume a avut ca replică ceea ce se va numi echilibrul european. Se născuse o Europă caracterizată de globalizarea schimburilor economice, dar şi de agravarea inegalităţilor sociale şi politice.

O Europă care se deschide şi înfloreşte

Evoluţia Europei, marcată de creştere şi deschidere, culminează cu perioada numită în mod tradiţional Renaştere, care se manifestă cu strălucire încă din secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Am încercat să arăt mai demult, în cartea mea *Le Moyen Age en images*, care este expresia iconografică a acestei deschideri. Am s-o fac din nou aici, fără să insist. Mai întîi, este afirmarea *copilului*, sacrificat nu în viaţa de zi cu zi, unde făcea obiectul iubirii eterne a părinţilor, ci ca valoare, aşa cum bine a văzut Phillipe Aries, pînă în secolul al XIII-lea. Este un copil împins în faţă, bineînţeles, de Copilul Iisus, căutat cu afecţiune în evangheliile apocrife despre copilăria lui Hristos, tot mai numeroase, şi susţinut de cultul pentru Pruncul Iisus, devenit frumos şi fermecător; este un copil care îşi arată cu plăcere şi ghiduşie jucăriile, un copil care invadează lumea angelică sub forma unor bebeluşi bucălaţi, aşa-numiţii *putti*. Împreună cu copilul se afirmă femeia, iar dacă venerarea Mariei şi imaginile ei, ca *mater dolorosa* şi ca Fecioară a îndurării, se întîlnesc pretutindeni, Eva, alungată într-un plan inferior ca femeie periculoasă, revine la rampă şi afirmă seducţia carnală a femeii pămînteşti; iar frumuseţea chipului ei rivalizează cu cea a chipului Fecioarei.

La începutul secolului al XVI-lea apare o noutate menită să aibă un succes extraordinar: portretul. Este un produs al afirmării individului şi al noului cod de reprezentare numit realism. Îl întîlnim atît în cazul celor în viaţă, cît şi al celor morţi. Chipul gisanţilor încetează să mai fie convenţional şi devine „real". Cele mai vechi portrete impun figura puternicilor zilei, papi, regi, seniori şi burghezi înstăriţi, după care portretul se democratizează. Inventarea picturii în ulei, în secolul al XV-lea, precum şi

progresul picturii pe şevalet nu pot decît să aducă servicii portretului, care rămîne totuşi la loc de frunte pe fresce. A luat naştere o Europă a portretului, şi ea va dura pînă cînd, în secolul al XIX-lea, acesta va fi înlocuit parţial de fotografie. În această Europă a înfloririi, banchetele se înmulţesc, căci *arta gastronomiei* reînvie luxul alimentar: banchetul Fazanului, organizat la Lille în 1454 de ducele Filip cel Bun al Burgundiei, a rămas un exemplu mitic. *Jocul* invadează întreaga practică socială, nu doar lumea aristocratică; jocului de zaruri i se adaugă, la începutul secolului al XV-lea, tarotul; se naşte o Europă a jocurilor de cărţi, care favorizează explozia pariurilor, mai ales în Anglia. Această Europă ce pare a vrea să alunge ciuma printr-o întoarcere spectaculoasă la visele cavalereşti, la ceea ce, într-o carte celebră (*Amurgul Evului Mediu*, 1919), olandezul Johan Huizinga numea „aspra savoare a vieţii", „aspiraţia spre o viaţă mai frumoasă", „visul de eroism şi iubire", este o Europă care se prinde nu doar în dansurile macabre, ci şi în cele festive; acestea se înmulţesc în sunetele unei muzici care, înnoită în veacul al XIV-lea de aşa-numita *ars nova*, ajunge la nişte expresii ritmice de o mare subtilitate şi la exploatarea tuturor resurselor vocii şi ale instrumentelor muzicale. Este un moment al afirmării pentru Europa, care dansează, cîntă şi dă glas instrumentelor.

Florenţa, floare a Europei?

Cea mai strălucită expresie a acestei înfloriri o întîlnim în Florenţa veacului al XV-lea. Izbucneşte deja aici fenomenul desemnat mai tîrziu prin termenul de Renaştere. Florenţa devine în secolul al XV-lea cel mai ilustrativ model de evoluţie a oraşului-stat italian spre o tiranie luminată. Aceasta este opera marilor familii de negustori-bancheri, printre care, în primul rînd, familia Medici. Evoluţia Florenţei nu merge în sensul viitorului politic al Europei. Viitorul este făgăduit unor state ca Anglia, Franţa sau Castilia. Dar regimurile urbane şi despotice au o acţiune binefăcătoare asupra dezvoltării artei noi. Marile familii care guvernează oraşele şi oraşele-stat, mai ales în Italia, sînt şi mari protectoare ale artelor.

Pînă la Lorenzo Magnificul, care adaugă mecenatului propriul său geniu de poet, un rol esenţial îl are bunicul lui, Cosimo, stăpînul Florenţei între 1434 şi 1464. Cosimo colecţionează statui antice, pietre preţioase, monede, medalii şi fondează biblioteci (a sa cuprinde 400 de volume cumpărate sau copiate din întreaga Europă şi din Orient). Cosimo îl descoperă şi-l susţine pe Marsilio Ficino, fiul medicului său personal, căruia îi plăteşte studiile şi-i oferă găzduire în vila sa de la Careggi, devenită sediul academiei platoniciene. De asemenea, Cosimo este binefăcătorul maestrului de retorică Cristoforo Landino, căruia i se atribuie convertirea umaniştilor de la folosirea latinei la cea a limbilor vulgare. La iniţiativa lui se restaurează mănăstirea dominicanilor reformaţi San Marco şi biserica San Lorenzo (aceasta de către Brunelleschi); construieşte, prin arhitectul său favorit, Michelozzo, palatul familiei, fără a pune la socoteală vilele sale din împrejurimi, abaţia din Fiesole, cele cîteva palate din Milano, Colegiul Italienilor din Paris, precum şi un spital la Ierusalim. Cosimo este comanditarul genialului sculptor Donatello, care va fi înmormîntat lîngă el, al fratelui Giovanni da Fiesole, zis Fra Angelico (căruia îi încredinţează pictarea frescelor de la San Marco), precum şi al altor mari pictori şi artişti din acea vreme.

Florenţa este scena marilor realizări ale artei noi. Cei mai mari sculptori de la începutul secolului al XV-lea au ocazia să se remarce lucrînd la porţile Baptisteriului; Masaccio pictează frescele revoluţionare de la biserica Santa Maria del Carmine, în care aplică în mod genial noile concepţii ale perspectivei. În sfîrşit, cea mai spectaculoasă realizare este cupola catedralei, care îi aparţine lui Brunelleschi. Nu este aici locul să trasăm istoria artei din Florenţa în Quattrocento. Am amintit doar cîţiva creatori şi cîteva creaţii de prim-plan. Le adaug mişcarea neoplatoniciană din jurul lui Marsilio Ficino – încurajată, cum am văzut, de familia Medici şi favorizată de retragerea în Europa a savanţilor greci ce fugeau din calea turcilor care cuceriseră Constantinopolul –, care a fost una dintre cele mai importante noutăţi din acest moment de tranziţie între Evul Mediu şi Renaştere. De fapt, ea prelungeşte o atitudine intelectuală caracteristică Evului Mediu: înveşmîntarea antică a ideilor noi. Este vorba de

marea tradiţie europeană a renaşterilor, născută în perioada carolingiană şi continuată pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, care l-a făcut pe poetul francez André Chénier să spună: „Cu noi gîndiri/ Să scriem versuri antice".

Din efervescenţa de idei şi de opere ce marchează acest agitat, zbuciumat, dar pasionat secol XV, aş vrea să aduc în lumină două personaje cărora istoriografia nu le acordă importanţa pe care o merită.

Două spirite deschise: Nicolaus Cusanus...

Primul este un filozof, Nicolaus Cusanus (1401-1464). Nicolaus, născut la Cusa, un mic sat de pe malul Mosellei, a studiat artele liberale la Heidelberg, dreptul canonic la Padova şi teologia la Köln. Participă din 1432 la conciliul de la Basel şi joacă un rol de prim-plan pe lîngă mai mulţi papi, printre care Eugen al IV-lea şi mai ales Pius al II-lea, prietenul său Aeneas Silvius Piccolomini, papă între 1458 şi 1464. Dar activitatea politică şi administrativă a cardinalului este de ordin secundar faţă de ideile şi operele sale. Nicolaus Cusanus este mai întîi un mare erudit al literaturii teologice şi mistice, veche şi medievală, care îi alimentează gîndirea. El crede, aşa cum spune Jean-Michel Counet, că „adevărata teologie nu începe decît atunci cînd s-a depăşit aristotelismul şi logica sa a non-contradicţiei, care e adecvată fiinţelor finite, dar absolut insuficientă pentru studierea lui Dumnezeu". Nicolaus Cusanus propăvăduieşte *docta ignoranţă* (titlul tratatului său), care subliniază neputinţa omului de a-l cunoaşte integral pe Dumnezeu, dar şi nevoia de a şti. Pentru el, docta ignoranţă nu numai că permite apropierea intelectuală de Dumnezeu, ci duce şi la o nouă concepţie asupra lumii. Cusanus respinge ideea potrivit căreia Pămîntul stă nemişcat în centrul lumii, aşa cum credeau Aristotel şi Ptolemeu. Fără a fi un precursor al lui Copernic, el propune „un univers infinit, cu centrul pretutindeni şi circumferinţa nicăieri [viitoarea definiţie pascaliană], care este fundamentul cosmologic al subiectivităţii". În acelaşi timp, Cusanus cultiva cu seriozitate matematica, disciplină care poate, printre

altele, să rezolve această problemă prin studierea cuadraturii cercului. Matematicile pe care vrea să le dezvolte, completînd matematicile raţionale cu matematici superioare, intelectuale, anunţă calculul infinitezimal al lui Leibniz şi Newton. Ca şi prietenul său Pius al II-lea, Cusanus a fost foarte tulburat de cucerirea turcească. El vrea să contribuie la realizarea unei „păci întru credinţă". În opinia lui, limitele intrinseci fiecărei credinţe trebuie depăşite, considerînd că la baza fiecăreia stau aceleaşi presupoziţii. Pentru Cusanus, divergenţele doctrinare dintre islamism, iudaism, zoroastrism şi chiar păgînism şi filozofie nu sînt decît divergenţe pe planul riturilor. Credinţa comună de care toate aceste religii se leagă în profunzime este creştinismul. Chiar dacă Nicolaus Cusanus păstrează şi chiar accentuează întîietatea creştinismului, efortul lui de a gîndi multiplicitatea religiilor este unul dintre cele mai viguroase şi mai înnoitoare din cîte se făcuseră pînă atunci. Nicolaus Cusanus nu numai că anunţă ecumenismul, dar pune şi bazele unei toleranţe pe care Evul Mediu nu o cunoscuse.

...Pawel Wlodkowic

Celălalt personaj nu este unul dintre marile spirite ale secolului al XV-lea, ci autorul unei opere deseori ignorate de istoriografie, care îmi pare a fi importantă pentru evoluţia gîndirii politice europene. Este vorba despre tratatul pe care îl prezintă la conciliul de la Konstanz rectorul Universităţii din Cracovia, Pawel Wlodkowic. Acest tratat se situează în contextul conflictului dintre poloni şi călugării-cavaleri teutoni, care tocmai fuseseră înfrînţi în bătălia de la Grünwald (Tannenberg, 1410). Analizînd comportamentul teutonilor faţă de păgînii prusaci şi lituanieni, Wlodkowic propune o atitudine generală privitoare la păgîni. Rod al studiilor făcute la Padova, el subliniază că păgînii se conduc după legi naturale şi că războaiele întreprinse împotriva lor sînt imorale, acordîndu-le în acelaşi timp drepturi civile şi politice. Poate că acest fapt îi permite să laude, prin opoziţie cu cavalerii teutoni, atitudinea regilor Poloniei; mai presus de orice însă, Wlodkowic

a pus bazele unui aspect „modern" al dreptului internaţional. În concepţia sa, Europa trebuie să încerce să-i integreze pe păgîni şi pe schismatici. Europa pe care el o sugerează nu se mai confundă întocmai cu Creştinătatea.

Dispariţia imperiului ?

Nu trebuie să ne imaginăm că imperiul va dispărea din realităţile teritoriale şi politice sau din imaginarul europenilor în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Totuşi, s-a vorbit de decăderea şi chiar de dispariţia lui, în orice caz despre fărîmiţarea Imperiului Roman de Naţiune Germană care, în ciuda afirmării monarhiilor naţionale, engleză şi franceză printre altele, dar în primul rînd a oraşelor germane şi italiene, rămăsese imaginea mai mult decît simbolică a unităţii europene. Împăratul Carol al IV-lea (care a domnit între 1347 şi 1378), prin Bula de Aur din 25 decembrie 1356, a reformat structura şi funcţionarea adunării electorilor imperiali. Numărul lor se oprea la 7: arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier, regele Boemiei, margraful de Brandenburg, ducele de Saxa-Wittenberg şi contele palatin al Rinului. Împăratul era asistat de Dieta imperială, devenită o dată cu începutul secolului al XIV-lea adunarea „statelor", adică a prinţilor laici şi ecleziastici şi a oraşelor din imperiu. Carol al IV-lea a încercat de asemenea să impună pe întreg cuprinsul imperiului domnia unei păci imperiale (*Reichslandfriede*), dar în practică funcţionau cel mult nişte păci regionale (*Landfrieden*). Fiecare prinţ a condus treburile Bisericii de pe teritoriul său, iar din secolul al XV-lea Biserica Imperiului a încetat să mai existe. Ceea ce a schimbat probabil cel mai mult aspectul european al Germaniei a fost fărîmiţarea imperiului. În veacul al XV-lea, Germania era divizată în 350 de teritorii (*Landschaften*), ale căror conducători erau de fapt suverani în materie de cler, decrete, justiţie, armată şi fiscalitate. Aceste puteri suverane aveau, evident, o pondere inegală în viaţa Germaniei.

Pe lîngă electori, trei noi puteri s-au afirmat în cursul secolului al XV-lea, în estul Germaniei: Brandenburg, Saxa şi Austria. Marchizii de Brandenburg, din familia Hohenzollern, au supus

oraşele, mai cu seamă Berlinul (1442), au recuperat noua marcă de la teutoni, au reorganizat justiţia şi finanţele, s-au extins în Lusacia, au învins coaliţia vecinilor lor şi au instituit succesiunea dinastică prin dreptul întîiului născut, în 1473. Micul ducat elector de Saxa-Wittenberg avea o anvergură încă modestă la sfîrşitul secolului al XV-lea, cu toate că la începutul veacului a fost atribuit de împăratul Sigismund puternicei Case de Wettin.

Reuşita cea mai însemnată a înregistrat-o Austria. După numeroase peripeţii, fiul împăratului Frederic al III-lea (1440-1493), care nu a fost văzut în Germania timp de aproape 27 de ani – absorbit de problemele austriece –, Maximilian de Habsburg, a creat puterea austriacă. Căsătorindu-se cu moştenitoarea ducelui de Burgundia, Carol Temerarul, a ajuns să deţină Ţările de Jos. În 1486 a fost ales împărat al germanilor. A pus stăpînire pe Viena după moartea regelui Ungariei, Matei Corvin (1490), şi a moştenit guvernarea Tirolului. A obţinut recunoaşterea drepturilor sale asupra Boemiei şi Ungariei prin tratatul de la Presburg din 1491, iar la moartea tatălui său, în 1493, era unicul stăpîn al unui imens teritoriu ce se întindea de la Trieste pînă la Amsterdam. Casa de Austria, casă imperială, se afirma în prima linie a marilor puteri europene atunci cînd se iveau zorii Timpurilor moderne, care vor fi marcate, atît teritorial, cît şi politic, de căutarea unui echilibru între marile puteri.

Simplificarea hărţii europene

Exceptînd fărîmiţarea Imperiului Roman de Naţiune Germană, harta politică a Europei se remodelează pe parcursul secolului al XV-lea şi, spre deosebire de ce se întîmplă în Germania, ea evoluează mai curînd în direcţia simplificării.

Trebuie mai întîi să subliniem că, deşi oamenii din veacul al XV-lea nu au fost conştienţi de acest lucru, lungul conflict care a opus încă din secolul al XII-lea cele două principale monarhii europene, Anglia şi Franţa, şi care punea în joc o mare parte a teritoriului francez a luat sfîrşit o dată cu încheierea Războiului de o Sută de Ani în favoarea Franţei.

Carol al VII-lea îşi recucerise regatul începînd din 1435 (ocuparea Parisului în 1436, recucerirea Normandiei în 1449, recuperarea oraşului Bayonne în 1451). Izbînda franceză a fost consacrată prin victoriile de la Formigny (15 aprilie 1450) şi Castillon (12 iulie 1453), în care tunurile au jucat un rol esenţial. Confirmînd abandonarea de către Anglia a tuturor teritoriilor sale continentale, mai puţin Calais, după eşecul atacului întreprins de Henric al VII-lea asupra oraşului Boulogne, tratatul de la Étaples din 1492 a pus capăt definitiv Războiului de o Sută de Ani.

Pe de altă parte, monarhia franceză a scăpat de ameninţarea reprezentată de crearea în flancul ei oriental a unui regat al Burgundiei care ar fi cuprins o parte din teritoriile sale din est. După moartea lui Carol Temerarul (1477), în ciuda semi-eşecului francez legat de căsătoria Mariei – fiica Temerarului şi moştenitoare a Casei de Burgundia, care s-a măritat în cele din urmă cu Maximilian de Habsburg – Franţa, lăsînd Ţările de Jos acestuia din urmă, a obţinut prin tratatul de la Arras (1482) Picardia, Boulonnais, ducatul Burgundiei, Artois şi Franche-Comté. În sfîrşit, monarhia franceză a beneficiat de stingerea casei de Anjou. Regele René, care nu a avut un moştenitor direct, i-a abandonat regelui Franţei provincia Anjou în 1475 şi a lăsat unui nepot Maine şi Provenţa, care au fost alipite Coroanei după moartea ultimului angevin, în 1481. Delimitarea frontierei meridionale fiind astfel stabilită cu Navarra şi Aragonul, mai rămînea în afara monarhiei franceze ducatul Bretaniei. Căsătoria unicei moştenitoare, Ana, cu regele Carol al VIII-lea în 1491, apoi recăsătorirea ei cu succesorul lui, Ludovic al XII-lea (1499), au asigurat integrarea Bretaniei în regatul Franţei.

O altă simplificare a avut loc în Peninsula Iberică. După numeroase peripeţii, Portugalia şi-a păstrat independenţa şi a renunţat la Castilia prin tratatul de la Alcáçovas (1479). Catalonia s-a unit din nou cu Aragonul, iar regele acestuia, Ferdinand, s-a căsătorit în 1469 cu Isabela, regina Castiliei, la Valladolid. Ei vor fi „Regii Catolici" şi făgăduinţa unei unificări a Spaniei.

În sfîrşit, iar acest fapt e foarte important, Regii Catolici au atacat, într-o atmosferă de nouă cruciadă, ultimul regat musulman din Spania, Granada. Au cucerit Malaga în 1487, Baza şi Almeria

în 1489; în cele din urmă, Granada a căzut după un asediu prelungit, pe 2 ianuarie 1492. Nu putem să nu menţionăm astăzi că, în acelaşi an 1492, evreii au fost expulzaţi din Castilia, iar Cristofor Columb a descoperit pentru regii Spaniei un pămînt care va fi America.

Astfel ar fi trebuit să ia sfîrşit lunga implantare a musulmanilor în Europa, începută în secolul al VIII-lea. Dar în timp ce dominaţia musulmană înceta în sud-vest, un alt pericol musulman apărea în sud-est: ameninţarea turcă.

Ameninţarea turcă

Încă de la mijlocul secolului al XIV-lea ameninţarea turcilor otomani asupra Europei balcanice nu încetase să se contureze. Ei cuceriseră Gallipoli şi Tracia de Sud între 1353 şi 1356, Salonicul în 1387, iar la Kosovo (1389) au repurtat o victorie sîngeroasă asupra sîrbilor, care păstrează pînă azi în memoria colectivă cruda ei amintire. La cererea împăratului Sigismund s-a pornit o nouă cruciadă, în care se făcea remarcată „floarea cavaleriei europene", masacrată însă în 1396 la Nicopole, în actuala Bulgarie. A fost ultima cruciadă. Congresul principilor europeni creştini, convocat de Pius al II-lea la Mantova, în 1459, a fost un eşec total. Turcii cuceriseră Constantinopolul în 1453, provocînd un puternic şoc în Occident, însă nici o rezistenţă creştină europeană semnificativă nu s-a făcut simţită. Au ocupat Bosnia între 1463 şi 1466, au prădat Friuli şi Stiria în 1478-1479, apoi au cucerit Otranto în 1480. Genova şi-a pierdut imperiul colonial o dată cu căderea oraşului Caffa, din Crimeea, în 1475. Reamintesc că Pius al II-lea este papa care a scris unicul tratat din Evul Mediu ce conţine cuvîntul „Europa" în titlu şi chiar este intitulat astfel. Imediat după cucerirea Constantinopolului, pe 21 iulie 1453, Pius al II-lea îi scrie lui Nicolaus Cusanus. El evocă în special ameninţarea pe care turcii o reprezintă pentru partea italiană, europeană, a Adriaticii şi prevede chiar o slăbire a Veneţiei, dezastruoasă pentru Creştinătate. Pius al II-lea conchide: „Sabia turcilor atîrnă de-acum asupra capetelor noastre şi, în acest timp,

noi ducem războaie interne, ne alungăm propriii fraţi, îi lăsăm pe duşmanii Crucii să se dezlănţuie împotriva noastră". Şi mai limpede, într-o scrisoare din 25 septembrie acelaşi an (1453), adresată lui Leonardo Benvoglienti, ambasadorul Sienei la Veneţia, el zugrăvea într-un tablou catastrofic dezbinările din sînul Creştinătăţii în faţa ameninţării turceşti folosind într-un context excepţional şi exemplar cuvîntul „Europa". Scria: „Acesta e chipul Europei, aceasta este situaţia religiei creştine".

Proiectul european al lui George Podiebrad

Aproape în acelaşi timp, regele Boemiei, husitul moderat George Podiebrad, pentru a-i domoli pe turci, dacă nu chiar pentru a-i respinge, propune crearea unei adunări care, fără să se numească explicit europeană şi invocînd în primul rînd comuna credinţă catolică, a fost în realitate primul proiect de adunare a unei Europe unite. Textul, în versiunea sa latină din *Universitas*-ul din 1464, a fost denumit de traducătorul lui, Konstantin Gelinek, un *Tractatus* pentru Europa şi editat în 1992 de Jean-Pierre Faye în lucrarea sa *L'Europe une*. Regele Boemiei declară explicit că scopul şi mijlocul acestei uniuni este renunţarea la războiul dintre statele europene. Se făcea acum cinci sute de ani apel la o Europă a păcii, iar această pace era desemnată ca principalul bun al unificării europene. În caz de conflict între membrii adunării, el prevede intervenţia unei forţe europene comune de arbitraj. Totodată, cere ca sediul adunării să fie într-un loc neîntinat. Doreşte ca adunarea iniţială să poată primi noi membri creştini. Propune crearea unor impozite şi a unor mijloace financiare speciale, pentru a putea susţine cheltuielile adunării. Mai propune ca din cinci în cinci ani să se ţină adunări succesive în diverse oraşe europene, începînd cu Basel, continuînd cu un oraş din Franţa şi apoi cu altul din Italia. Cere să se instituie un blazon comun, o pecete, o trezorerie, o arhivă, un sindic, un procurator fiscal şi funcţionari. Propune atribuirea unui vot fiecărei „naţiuni" (Franţa, Germania, Italia, eventual Spania etc.). Deciziile se vor lua cu majoritate de voturi, iar în caz de egalitate, „vor avea

întîietate voturile delegaţilor reprezentîndu-i pe seniorii cu cele mai înalte titluri şi merite"; restul naţiunilor semnatare ale pactului vor alege între cele două părţi. Acesta este uimitorul text care, din păcate, nu a cunoscut nici o concretizare practică. Europa unită era foarte prematură la mijlocul veacului al XV-lea, dar este remarcabil că un principe atipic, dacă putem spune aşa, a avut despre aceasta o idee izbitoare prin modernitatea ei.

Italia, far călăuzitor şi pradă a Europei

În ansamblul european, Italia a atras în mod special atenţia multora dintre oamenii vremii şi, de atunci încoace, şi a istoricilor. În ciuda neputinţei sale de a se constitui într-o naţiune, ea continuă să inspire multor intelectuali umanişti, printre care şi Macchiavelli, sentimente patriotice. Şi totuşi, realitatea este aceea a unei Italii fărîmiţate. Poziţia sa în secolul al XV-lea este un paradox sau, mai bine spus, o sfîrtecare. Pe de o parte, ea este patria deja strălucitoare nu doar a umanismului, ci şi a marii Renaşteri, şi am văzut cum a înflorit aceasta în cazul exemplar al Florenţei. Italia atrage numeroşi europeni, care adaugă la motivaţiile lor, în general religioase, altele pe care azi le-am numi turistice. De altfel, religia le dă ocazia să le combine pe amîndouă. Astfel că numeroşii europeni care, pornind în pelerinaj spre Ţara Sfîntă, se îmbarcă la Veneţia ajung aici de obicei cu o lună înaintea plecării vasului, pentru a putea vizita nenumăratele şi superbele biserici şi pentru a venera numeroasele relicve pe care acestea le adăpostesc. Fărîmiţarea Italiei se reduce oarecum în secolul al XV-lea. Florenţa unifică în mai mare sau mai mică măsură Toscana, cucerind mai ales Pisa şi Livorno şi ajungînd astfel în rîndul puterilor maritime. Veneţia îşi extinde şi ea dominaţia în nord-estul peninsulei, aşa-numita *terra ferma*, trecînd sub stăpînirea ei Bergamo şi Brescia în 1428. Filippo Maria Visconti reface unitatea provinciei Milano şi cucereşte Genova în 1421. Regele René d'Anjou, care cucerise Neapolele în 1438, trebuie să i-l cedeze definitiv, în 1443, lui Alfons de Aragon, acesta refăcînd pentru multă vreme unitatea celor Două Sicilii

(Neapole, Sardinia şi Sicilia) sub dominaţie aragoneză. Statele italiene şi seniorii care le conduc, precum Francesco Sforza, succesorul lui Visconti la Milano, şi Cosimo de Medici la Florenţa, se luptă necontenit şi fac apel la regele Franţei. În cele din urmă, prin pacea de la Lodi, Veneţia aderă pe 9 aprilie 1454 la o „preasfîntă Ligă", încheiată pentru 25 de ani sub patronajul papei; aceasta stabileşte între puterile italiene un echilibru care, dincolo de tulburările trecătoare ale epocii napoleoniene, se va menţine într-o măsură sau alta pînă în 1860. Strălucitoare şi dezbinată împotriva ei însăşi, Italia exercită o puternică atracţie asupra unei mari părţi a Europei, dar această atracţie înseamnă lăcomie şi admiraţie deopotrivă. Italia-far va fi, mai mult ca niciodată, şi o Italie-pradă, aşa cum a arătat Girolamo Arnaldi în excelentul său eseu *L'Italia e suoi invasori* (*Italia şi invadatorii ei*). Agresorii sînt: Aragonul, în curînd Imperiul Roman de Naţiune Germană, dar mai ales Franţa. Carol al VIII-lea este solicitat atît de papa Inocenţiu al VIII-lea, în 1489, să intervină în regatul napoletan, cît şi de Lodovico il Moro (Ludovic Maurul), noul stăpîn al Milanului, pentru provincia milaneză. Pe 29 august 1494, Carol al VIII-lea, regele Franţei, părăseşte oraşul Lyon cu iluzia unei cruciade în care nu se va angaja niciodată, pentru a reclama de la Neapole drepturile pe care pretindea că le deţine de la Casa de Anjou. Este începutul războaielor din Italia.

Europeanul Commynes

Totuşi, această Europă ce se alcătuia dintr-un amestec de ideologie unitară creştină şi de realităţi naţionale precise se impunea tot mai mult intelectualilor, istoricilor şi oamenilor de stat ca o entitate. Philippe de Commynes, marele istoric european al perioadei, după o trecere în revistă a situaţiei lumii creştine din epoca sa, conchide: „Am vorbit numai despre Europa, căci nu sînt informat despre celelalte două părţi, Asia şi Africa". El se mulţumeşte să spună că aceste continente, potrivit celor aflate de dînsul, cunosc şi ele una dintre principalele caracteristici nefericite ale Europei: „războaiele şi vrajbele". În plus, adaugă şi că Africa

are nenorocirea de a vedea cum locuitorii ei se vînd unii pe alţii creştinilor şi că portughezii au început un comerţ deja curent cu negri. Se anunţă o nouă fază a Europei, acea Europă care descoperă Africa şi va descoperi America şi care începe să se ilustreze ruşinos prin popularea Lumii Noi cu sclavi luaţi de pe continentul african.

Europa în întîlnirea cu lumea exterioară

O dată cu adîncimea istorică, evoluţia marcantă a Europei de la sfîrşitul secolului al XV-lea se concretizează prin faptul că ea îşi lărgeşte şi accelerează expansiunea în afara continentului. Cu toate că Michel Mollat du Jourdain a consacrat o frumoasă carte exploratorilor din Evul Mediu, nici termenul şi nici rolul de explorator nu au existat în acea vreme. Rarele expediţii ale creştinilor catolici în afara Europei au fost de două feluri; fie expediţii misionare, precum cele ale franciscanului Giovanni Piano Carpini, din veacul al XIII-lea, care, pe lîngă misiunile sale din statele recent convertite (Scandinavia, Boemia, Polonia şi Ungaria), a dus şi scrisori ale papei Inocenţiu al IV-lea către principii ruşi şi hanii mongoli Batu şi Güyük, invitaţi fără succes la o înţelegere între religiile lor şi Biserica Catolică[1]; fie au fost negustori, cum sînt fraţii veneţieni Polo şi nepotul lor Marco, care au plecat să facă afaceri în Ceylon, apoi s-au pus în slujba mongolilor, ajungînd poate pînă în China.

În afara efemerelor state latine din Palestina, singura expansiune europeană medievală a reprezentat-o constituirea unui adevărat imperiu comercial şi uneori teritorial, în Imperiul Bizantin şi Orientul Apropiat, de către marile porturi de comerţ italiene, mai ales Genova şi Veneţia. Dintr-o mare varietate de produse, ceea ce-i atrăgea pe europeni în Mediterana orientală era, înainte de toate,

1. Întors la Lyon, în 1247, Giovanni Piano Carpini i-a povestit călătoria şi tot ce a aflat din ea lui Ludovic cel Sfînt, care, în ajunul plecării în cruciadă, visa o posibilă înţelegere cu mongolii, pentru a-i lovi pe musulmani din mai multe părţi.

cumpărarea mirodeniilor. Potrivit tratatului scris de Florentino Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, în jurul anului 1340, mirodeniile cunoscute erau în număr de 286 (în realitate, deoarece existau repetări inutile, 193). Mirodeniile erau folosite mai întîi în farmacopeea medievală, dar şi pentru vopsele şi parfumuri; în sfîrşit, erau utilizate în bucătărie. Se pare că bărbaţii şi femeile din Evul Mediu au avut un gust foarte pronunţat pentru mîncărurile condimentate. În Evul Mediu, citricele şi zahărul din trestie de zahăr figurau printre mirodenii. Mai mult de un sfert din aceste produse provenea din India, China şi Extremul Orient. Erau foarte scumpe; arabii le cumpărau de la indieni, apoi europenii creştini veneau şi le cumpărau de la arabi, în regiunea de contact pe care o constituia Orientul Apropiat. Principalele porturi în care se vindeau şi se încărcau mirodeniile erau Acra, Beirut şi mai ales Alexandria, care constituiau şi capătul vechiului drum al mătăsii.

Negustorii europeni de mirodenii de la sfîrşitul Evului Mediu erau în primul rînd veneţienii, care investeau anual în acest comerţ 400.000 de ducaţi şi trimiteau după mirodenii trei pînă la cinci galere pe an, ceea ce înseamnă foarte mult dacă ţinem seama de faptul că mirodeniile aveau un preţ foarte ridicat şi ocupau foarte puţin spaţiu. După veneţieni, cu una sau două galere pe an, se remarcau genovezii, catalanii şi anconitanii.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, oamenii de afaceri şi bogaţii consumatori europeni erau preocupaţi să găsească noi surse de mirodenii, de zahăr, la care trebuie adăugate, pentru nevoile lor monetare crescînde, aurul şi metalele preţioase.

Spre Atlantic şi Africa

Astfel că europenii au întors oarecum spatele orizontului mediteranean, cu atît mai mult cu cît acesta era întunecat de cucerirea turcească. Europa de la sfîrşitul secolului al XV-lea priveşte tot mai mult spre Atlantic. Acest interes pentru Atlantic s-a îndreptat mai întîi spre Africa occidentală. Imaginea Africii la europenii creştini era încă din Antichitate una rea; Evul Mediu i-a accentuat şi mai mult caracterul negativ. Africanii, deseori denumiţi „etiopieni",

erau adevărate exemple de urîţenie, din cauza culorii pielii; Africa era împînzită de şerpi şi de animale monstruoase, în timp ce Orientul, pe lîngă monştri, conţinea nenumărate minuni. În 1245, Gossuin de Metz, în *Imaginea lumii*, defineşte „Etiopia", adică Africa, drept un ţinut locuit de oameni „mai negri ca smoala", unde căldura e aşa de mare că „pămîntul parcă arde" şi, în afara unei înguste porţiuni la nord, nu sînt decît deşerturi pline de „gîngănii şi animale sălbatice". Singurele raporturi fructuoase, realizate de cîţiva negustori specializaţi, se limitau la cumpărarea aurului sudanez, prin troc, în special la Sijilmassa.

În secolul al XIV-lea, imaginea Africii s-a modificat substanţial în ochii europenilor. Africa a devenit obiectul lăcomiei. Cîteva tentative precedente eşuaseră. În 1291, fraţii Ugolino şi Vanino Vivaldi, negustori genovezi, au trecut prin Strîmtoarea Gibraltar spre sud şi au dispărut pentru totdeauna. Expediţia lui Jaime Ferrer, în 1346, a fost şi ea un eşec. La începutul veacului al XV-lea, Insulele Canare, explorate de normandul Jean de Béthencourt (1402-1406), au fost treptat colonizate de castilieni. Mişcarea s-a accelerat atunci cînd portughezii au început să se intereseze de ele. La 20 august 1415, Ceuta, care controla Strîmtoarea Gibraltar şi reprezenta etapa esenţială spre aurul saharian, a fost cucerită de portughezi. Începe astfel expansiunea portugheză. Totuşi, între portughezii care doreau în principal să se instaleze în Maroc şi să-l exploateze şi cei care, dimpotrivă, doreau să ducă explorările cît mai departe cu putinţă la sud de coasta occidentală a Africii şi de insulele din larg au avut loc conflicte, care anunţau evenimentele de mai tîrziu, din timpul marii colonizări europene. Acţiunea portughezilor a avut un dirijor, care a planificat şi ghidat explorarea şi expansiunea din reşedinţele sale portugheze, în special de la Sagres, în Algarve. Acest dirijor a fost infantele portughez Henric Navigatorul (1394-1460), fiul regelui Ioan I. Portughezii s-au stabilit la Madeira şi în Azore între 1418 şi 1433. Gil Eanes a ocolit capul Bojador în 1434. Diniz Diaz a atins Capul Verde în 1445 şi a intrat pe gura fluviului Senegal, descoperit de Nuño Tristao. În 1461, Diogo Afonso exploreaza arhipelagul Capului Verde. Joao de Santarém şi Pedro Escobar ating Ecuatorul în 1471. Bartolomeo Diaz ocoleşte în 1478 Capul

Furtunilor, iar Vasco da Gama, care îl va ocoli din nou în 1497-1498 pentru a ajunge în Indii, îl va reboteza Capul Bunei Speranţe. În acest timp, Castilia încheiase cucerirea Canarelor, între 1470 şi 1479. Regele Portugaliei, Alfons al V-lea, a aderat la primul program politic, nemaifiind interesat decît de Maroc (a cucerit Tanger în 1471) şi de aventura castiliană, care va eşua.

Trebuie să reaşezăm expansiunea spaniolă şi mai ales cea portugheză de pe coastele Africii în contextul mai larg ce i-a determinat pe europeni să-şi întoarcă privirea, în secolul al XV-lea, de la Mediterana spre Atlantic. Activitatea economică şi proiectele în care lăcomia, ideile misionare şi spiritul de aventură se amestecau au făcut ca în prim-planul scenei europene să apară Portugalia şi vestul Andaluziei. Lisabona şi Sevilla deveneau centre de afaceri puternice, ale căror interese se îndreptau nu doar spre Atlantic, ci şi spre Europa.

Progresele şi arhaismul vaselor şi navigaţiei

Interesul arătat pentru faţada atlantică a Europei şi pentru ce era dincolo de ea a devenit posibil datorită progreselor navigaţiei şi mai ales în privinţa vaselor. Progresele decisive au loc în secolul al XIII-lea, cînd este inventată cîrma de etambou; ea a înlocuit cîrma laterală, asigurînd navei o mai mare manevrabilitate şi stabilitate. De asemenea, o dată cu adoptarea velei pătrate pe vergă, a cărei suprafaţă poate fi mărită sau restrînsă cu ajutorul unor parîme numite bonete şi saulă de invergare. Dar exploatarea sistematică a acestor progrese nu se face decît începînd din secolul al XIV-lea şi mai ales în cel de-al XV-lea. Europa se lansase în căutarea unei mai bune productivităţi a transportului maritim. Aşa cum a arătat Jean-Claude Hocquet, în perioada respectivă se produc la fiecare treizeci sau patruzeci de ani modificări ale tipului de vase utilizate şi ale compoziţiei flotelor, care le îmbunătăţesc performanţele şi posibilităţile. Un progres esenţial l-a reprezentat alăturarea velei pătrate şi a celei triunghiulare pe catargul vasului, ceea ce a permis navigarea pe orice fel de vînt, fără a trebui să se recurgă la repausul pe timp de iarnă. Vasul

campion al acestor progrese, care a lăsat în memoria europeană o amintire mitică, este *caravela*. Aceasta avea trei catarge în loc de unul; scîndurile cocii erau îmbinate cap la cap, nu suprapuse. Putea cîntări între patruzeci şi şaizeci de tone. Principala ei calitate era rapiditatea. Dintre cele trei vase cu care Cristofor Columb a plecat să descopere viitoarea Americă, două erau caravele, *Nińa* şi *Pinta*. Afirmarea mondială a celor două state capabile să se întoarcă dinspre Mediterana spre Atlantic, Spania şi Portugalia, a fost încoronată de papalitate. Papa Alexandru al VI-lea Borgia, prin bula *Inter Caetera*, a hotărît în 1493 că pămînturile încă nestăpînite de principi creştini europeni şi situate la vest, respectiv la est de o linie ce trecea la vest de Insulele Azore vor fi atribuite Spaniei şi, respectiv, Portugaliei. În anul următor (1494), tratatul de la Tordesillas dintre spanioli şi portughezi a deplasat şi mai spre vest, în oceanul Atlantic, linia de demarcaţie trasată de Alexandru al VI-lea. A început astfel împărţirea lumii de către europeni, care poate fi considerată sfîrşitul Evului Mediu şi începutul Timpurilor moderne. Nu trebuie totuşi să uităm că mentalităţile şi atitudinile ce determină însuşirea lumii de către europeni sînt puternic impregnate de prejudecăţi şi ignoranţe specific medievale. Ceea ce îşi închipuie medievalii că se află la capătul Atlanticului şi al Africii nu sînt pămînturi noi, ci, dimpotrivă, foarte vechi, produsul imaginaţiei medievale. Dincolo de Capul Bunei Speranţe se găseşte ţara Preotului Ioan, personaj mirobolant, stăpîn al unei lumi pline de minunăţii. Dincolo de Atlantic se află vechiul Orient, China, pe care exploratorii o vor căuta. Şi, înainte de toate, într-o epocă în care, cu excepţia cîtorva progrese, cartografia rămîne foarte inexactă în Europa şi, de altfel, încă prizonieră a miturilor şi fabulelor, obiectivele explorărilor şi descoperirilor sînt considerate de mică importanţă. Cristofor Columb, în însemnările sale pe marginea acelei prea puţin precise *Imago mundi* a lui Pierre d'Ailly, de la începutul secolului al XV-lea, precizează: „Capătul Spaniei şi începutul Indiilor nu sînt foarte depărtate, ci chiar apropiate, şi e limpede că această mare poate fi străbătută în puţine zile, cu vînt prielnic".

Cristofor Columb este cel mai ilustrativ exemplu al acestor mentalităţi în care imaginarul medieval este omniprezent şi al

erorilor care au fost, poate, un puternic imbold pentru descoperiri. Columb credea că distanţa dintre Canare şi China nu depăşea 5.000 de mile marine, pe cînd, în realitate, ea este de 11.766. Europa aventurilor atlantice şi a marilor descoperiri este o Europă profund medievală.

Concluzie

Văzută de la începutul secolului XXI, Europa de la sfîrşitul celui de-al XV-lea (să nu uităm că utilizăm aici un concept, „secolul", care va fi inventat abia la sfîrşitul veacului al XV-lea) se înfăţişează ca sfîşiată de o nouă tensiune. Este tensiunea dintre, pe de o parte, dezbinările interne pentru care se pregăteşte Europa (războaiele din Italia, Războiul ţăranilor în Germania, Reformele lui Luther şi ale lui Calvin) şi, pe de altă parte, mirajul orizonturilor îndepărtate, care îşi deschid perspectivele promiţătoare spre Africa şi Oceanul Indian, precum şi spre o Lume Nouă, ce va fi botezată în cîţiva ani America. Prezintă oare acest moment suficiente noutăţi şi rupturi ca să avem voie să credem că se trece de la o lungă perioadă a umanităţii europene la alta şi că Evul Mediu poate fi considerat încheiat?

Văzut prin prisma distanţei istorice, veacul al XV-lea poate fi considerat, într-adevăr, începutul unei alte lungi perioade, numită Timpurile moderne. Dar, înainte de a închide reflecţia asupra problemei ce dă titlul acestei cărţi, trebuie să ne întrebăm dacă este cu adevărat vorba de sfîrşitul Evului Mediu şi dacă putem evalua relaţiile dintre acest Ev Mediu şi constituirea Europei. Am sugerat odinioară că un „lung Ev Mediu" este mai aproape de realitatea istorică. Desigur, conform excelentei expresii a marelui istoric polonez Witold Kula, fiecare perioadă prezintă „o coexistenţă de asincronisme"; iar eu folosesc cît mai puţin posibil termenul de criză, căci de cele mai multe ori el ascunde absenţa unui efort de a analiza schimbările dintr-o societate. În schimb, cred în existenţa mutaţiilor şi a punctelor de cotitură. Există aşa

ceva la finele secolului al XV-lea? Aici intervine cuvîntul, nefericit ales, în opinia mea, propus de istoricul elveţian Jakob Burckhardt la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi care a făcut carieră: Renaştere. Să ne amintim, mai întîi, că putem numi – şi chiar au fost numite – renaştere alte momente din Evul Mediu, mai ales din perioada carolingiană şi veacul al XII-lea.

Să vedem apoi ce anume caracterizează această Renaştere. Prezenţa ei a fost constatată, pe drept cuvînt, în special în domeniile artei şi gîndirii. Dar, cel puţin în Italia, arta nu este oare „renăscîndă" încă din secolul al XIII-lea, iar umanismul caracteristic Renaşterii nu începe oare în secolul al XIV-lea?

În domeniile fundamentale ale istoriei societăţii şi civilizaţiei europene, fenomenele de fond nu depăşesc oare sfîrşitul veacului al XV-lea? Ciuma neagră, apărută în Europa în anii 1346-1348, o va pustii pînă în 1720. Marc Bloch a studiat un rit specific puterii regale din Evul Mediu, atingerea dată de „regii taumaturgi". Acesta apare în secolul al XI-lea, continuă în Franţa şi Anglia din secolul al XIII-lea şi persistă în Anglia pînă la începutul celui de-al XVIII-lea, iar în Franţa pînă în 1825, cu toate că ritul era deja perceput de cei mai mulţi ca anacronic.

Dar să luăm cîteva exemple mai pregnante. Am văzut care este importanţa dezvoltării urbane în perioada medievală, precum şi semnificaţia ei europeană. Bernard Chevalier a studiat principalele oraşe din Franţa legate de regalitate şi numite „bunele oraşe". El arată că termenul şi reţeaua urbană pe care o defineşte apar în veacul al XIII-lea şi nu prea mai au semnificaţie o dată cu începutul secolului al XVII-lea. În trecut, cel mai celebru efort de a periodiza istoria europeană a fost periodizarea propusă de Marx. Din această perspectivă, Evul Mediu, asimilat cu feudalitatea, a ţinut de la sfîrşitul Imperiului Roman (caracterizat prin modul de producţie sclavagist) pînă la revoluţia industrială. Acest Ev Mediu este şi acela în care apare schema trifuncţională indo-europeană definită de Georges Dumézil. Ea este observabilă în Anglia secolului al IX-lea, triumfă în cel veacul al XI-lea, o dată cu formula *„oratores, bellatores, laboratores"* (cei care se roagă, cei care luptă, cei care muncesc), preoţi, războinici şi ţărani, schemă care durează pînă la cele trei stări ale Revoluţiei franceze;

după revoluţia industrială intervine o trifuncţionalitate cu totul diferită, cea a activităţilor primare, secundare şi terţiare, definite de economişti şi sociologi. În domeniul învăţământului, apar din secolul al XII-lea universităţile, care vor rămîne practic neschimbate pînă la Revoluţia franceză şi, în stadiile primar şi secundar, începe o lentă alfabetizare, care va dura pînă la şcolarizarea generală din secolul al XIX-lea.

Acest lung Ev Mediu este de asemenea perioada în care cultura populară, apărută în Evul Mediu în cadrul unui folclor european, durează pînă la reînnoirea folclorului din secolul al XIX-lea. Cutare poveste avînd ca temă îngerul şi pustnicul se transmite de la un *fabliau* din secolul al XII-lea pînă la *Zadig* al lui Voltaire şi la povestitorii bretoni din secolul al XIX-lea. Evul Mediu era o perioadă dominată, după cum am văzut, de creştinism şi de Biserică. Desigur, o primă cotitură importantă se va produce în secolul al XVI-lea, o dată cu divizarea creştinismului între catolicism şi protestantism. Iar locul şi rolul religiei în diferitele ţări europene nu vor rămîne exact aceleaşi pînă în zilele noastre. Dar putem spune că Europa, în privinţa religiei, va urma în mare aceeaşi evoluţie, ale cărei rădăcini se găsesc în Evul Mediu. Este vorba de o separare mai mult sau mai puţin netă între Biserică şi stat, creştinul dînd Cezarului ce-i al Cezarului : respingerea unei teocraţii, spre deosebire de ceea ce se întîmplă în Islam sau în creştinismul bizantin ; promovarea copiilor, a femeilor şi a laicilor ; echilibrul dintre credinţă şi raţiune. Aceste caracteristici vor fi însă mai mult sau mai puţin mascate, pînă la Revoluţia franceză, de puterea şi influenţa Bisericii Catolice. Şi, în general, de religie, fie ea reformată sau catolică. Vedem din toate acestea că nu există o cezură a Renaşterii. Le propun aşadar cititorilor să privească sfîrşitul secolului al XV-lea ca pe o staţie importantă pe drumul istoriei medievale a Europei, ceea ce nu delegitimează titlul acestui eseu.

Ce am văzut pînă acum este construirea şi înflorirea unui Ev Mediu european. Sîntem îndreptăţiţi să ne oprim acum asupra acestui sfîrşit de secol XV, pentru a face bilanţul şi pentru a vedea dacă putem răspunde la întrebarea sugerată de titlul cărţii.

Îmi pare că există două aspecte fundamentale în raporturile dintre Europa şi Istorie. Primul este teritoriul. Istoria se face totdeauna într-un spaţiu, iar o civilizaţie se dezvoltă şi se răspîndeşte întotdeauna pe un anumit teritoriu. Secolul al XV-lea desăvîrşeşte, în esenţă, crearea medievală a unui spaţiu european, începută o dată cu „marile invazii" din Evul Mediu timpuriu. Nu mai există păgîni în secolul al XV-lea, şi n-ar fi existat nici musulmani dacă nu ar fi început cucerirea turcească. Aceasta din urmă are un dublu efect, contradictoriu. Pe de o parte, ea reprezintă o ameninţare pentru Europa; pe de altă parte, însă, chiar dacă rezistenţa europeană nu e atît de puternică pe cît şi-ar dori-o un Pius al II-lea (o identitate colectivă construindu-se, în general, atît pe opoziţia faţă de celălalt, cît şi pe convergenţele interne), ameninţarea turcă va fi unul dintre lianţii Europei. Universităţile răspîndesc de-acum înainte acelaşi tip de cunoaştere, de la Mediterana la Marea Baltică. Umanismul, chiar şi atunci cînd va abandona latina în favoarea limbilor vernaculare, pătrunde în cultura europeană din Suedia pînă în Sicilia. Anvers este centrul unei economii-lume care, aşa cum a arătat Fernand Braudel, este încă pentru multă vreme una europeană, înainte de a prinde lumea întreagă în reţeaua ei.

Rămîne de rezolvat o incertitudine, chiar dacă întrebarea este mai bine pusă la finele secolului al XV-lea: unde se află frontiera continentală a Europei în est? Mai întîi, trebuie să realizăm acest fapt: deşi cucerirea Constantinopolului din 1453 este puternic resimţită de europeni, îndeosebi de elite, ea nu înseamnă numai (aşa cum o vede istoria tradiţională) sfîrşitul catastrofal al unei lumi, lumea bizantină, ci, pe termen lung, şi eliminarea unui handicap pentru unitatea europeană; căci, dacă religia ortodoxă se menţine pînă astăzi în estul Europei, ea nu mai este în schimb legată de acel dublu centru de putere, politic şi religios, care era Imperiul Bizantin. Paradoxal, în 1453 a fost eliminat un eventual obstacol în calea unei Europe unite.

Pe de altă parte, statele slave îşi pun la punct politici teritoriale care vor modifica problemele de la frontiera europeană din est. Polonia, stat ce devine pe deplin european prin convertire, unit cu Lituania prin dinastia polono-lituaniană a Iagellonilor, la

sfîrşitul secolului al XIV-lea, desfăşoară o politică de expansiune teritorială în nord (Prusia), în est şi sud-est (Volhinia şi Podolia). În secolul al XV-lea, ea se întinde de la Marea Baltică la Marea Neagră.

Pe de altă parte, Rusia, care s-a scuturat de jugul mongol, evoluează spre un stat centralizat în jurul Moscoviei. Ivan al III-lea (1462-1505) continuă dobîndirea de pămînturi ruseşti prin supunerea Novgorodului (1478) şi a Tverului (1485). El organizează un stat puternic şi centralizat, condus cu ajutorul unui sistem administrativ şi judiciar viguros, în special prin Codul din 1497.

Ne întrebăm aşadar ce contează mai mult în ochii istoricului, la sfîrşitul secolului al XV-lea: ameninţările ce planează asupra achiziţiilor europene din Evul Mediu anterior sau promisiunile făcute Europei de lungul Ev Mediu pe care-l propun? Voi invoca, bineînţeles, evenimentele imprevizibile ale Istoriei, importanţa întîmplării, dar cred că am putea schiţa şansele Europei de la finele secolului al XV-lea. Ameninţările nu-mi par să vină nici dinspre apariţia naţiunilor, nici dinspre neînţelegerile religioase ce riscă să degenereze în schismă. Această carte a arătat, sper, că Europa a început să se constituie în Evul Mediu plecînd de la noţiunile şi realităţile numite unitate şi „naţiune", deşi conceptul de suveranitate şi aplicaţiile sale, dezvoltate începînd din secolul al XIII-lea, reprezintă o problemă pentru viitorul ei. Pe de altă parte, sfîrşitul monopolului exercitat de Biserica Catolică nu înseamnă sfîrşitul culturii creştine comune, nici al unei anumite civilizaţii şi al anumitor valori; laicitatea va fi atît moştenitoarea şi continuatoarea valorilor creştine, cît şi adversarul lor în cursul aprigelor conflicte ce încă stau să vină la finele secolului al XV-lea. Ameninţarea o constituie mai degrabă înfruntările armate dintre naţiuni şi caracterul războinic al europenilor, pe care Hipocrat îl observase şi definise încă din Antichitate. Ea depinde, indubitabil, şi de modul în care vor evolua atît expansiunea şi colonizările iniţiate în secolul al XV-lea, cît şi raporturile dintre Europa şi posesiunile ei din lume.

În ceea ce priveşte progresul, Evul Mediu şi-a dezvăluit cea mai adîncă dintre tensiunile sale, încît astăzi el ne oferă o imagine paradoxală. Ideologia dominantă, poate că şi mentalităţile, au

condamnat noul, progresistul, lucrul nemaivăzut şi nemaiauzit, ca pe o greşeală şi un păcat; cu toate acestea, fie că e vorba de universul material sau de lumea intelectuală şi spirituală, Evul Mediu a fost o extraordinară perioadă de creativitate, de inovaţii şi de progres. Trebuie subliniate, cred, ca o achiziţie pentru întreaga Europă, pentru accederea ei la conştiinţa de sine, pentru realizarea ei, capacităţile de a progresa care s-au afirmat în cursul Evului Mediu şi s-au intensificat în veacul al XV-lea. Termenul poate surprinde. Se ştie, conştiinţa progresului, promovarea lui ca ideal nu datează decît de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi mai ales din cursul celui de-al XVIII-lea. Este o piesă de valoare a Iluminismului. Eu cred totuşi că acest progres apare în Evul Mediu. Ceea ce a elaborat şi a început să arate Europa medievală va contrasta profund cu ce se ve întîmpla în lumea musulmană şi mai ales în China. În secolul al XV-lea, China este cea mai puternică ţară din lume, cea mai bogată, cea mai avansată în toate domeniile. Or, China va rămîne închisă în sine, se va ofili şi va lăsa europenilor dominaţia asupra lumii, inclusiv asupra Orientului. În ciuda constituirii puternicului Imperiu Otoman şi a răspîndirii islamismului în Africa şi Asia, lumea musulmană, cu excepţia turcilor, nu mai are dinamismul din perioada medievală. Europa creştină, în schimb, dobîndeşte acele idei şi practici care îi vor asigura incomparabila expansiune începută în secolul al XV-lea, din care vor face – cu toate rivalităţile din interior şi nedreptăţile, chiar crimele, din exterior – remarcabilul instrument al conştientizării şi afirmării europene. Peter Biller[1] a arătat recent că Europa veacului al XIV-lea numără populaţia şi devine conştientă de rolul acesteia în rezolvarea problemelor omeneşti; chiar dacă secolul al XIV-lea, din cauza crizelor agricole şi a molimelor, este o perioadă de crunt regres demografic, Europa de la sfîrşitul Evului Mediu începe să considere numărul oamenilor, modul lor de a trăi împreună şi de a se reproduce ca pe un factor de putere. O reflecţie colectivă recentă a studiat noţiunile şi aspectele de

1. Peter Biller, *The Measure of Multitude. Population in Medieval Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

„progres, reacţiune, decadenţă" în Occidentul medieval[1]. Deşi împărtăşeşte ideea tradiţională potrivit căreia „cadrele mentale [ale Evului Mediu] sînt puţin compatibile cu ideea de progres", această lucrare arată că creştinismul conferea un sens Istoriei (am subliniat aspectul „progresist" al utopiilor lui Gioacchino da Fiore) şi că el a suprimat mitul antic al eternei reîntoarceri, precum şi concepţia ciclică asupra Istoriei. Într-o carte clasică, *La Théologie au XIIe siècle*, părintele Chenu arătase că gîndirea medievală a determinat istoria să se pună din nou în mişcare în secolul al XII-lea. Căutarea mîntuirii este văzută ca un progres, moral, cu siguranţă, dar benefic şi la un nivel general. Dispreţul faţă de lume, în pofida teoreticienilor şi emulilor săi, nu atrage după sine renunţarea la progresul material. Dinamica Evului Mediu rezultă din interacţiunea opoziţiilor, a tensiunilor care dau naştere unor progrese, chiar dacă ele nu sînt numite astfel. Lucrarea arată care sînt cuplurile (progres-reacţiune, progres-decădere, trecut-prezent, antic-modern) ce animă dinamica medievală. Aşa cum am văzut, ordinele fraţilor cerşetori, în secolul al XIII-lea, îndrăznesc să se afirme provocator ca fiind noi, adică mai bune, în timp ce adversarii lor, modelaţi de mentalitatea monastică, văd în această noutate un păcat şi un rău. Civilizaţia şi mentalităţile medievale nu au dispreţuit tehnicile şi s-au străduit să realizeze un progres, o creştere, începînd chiar cu domeniul economic. Încă din Evul Mediu timpuriu, ţăranilor liberi li se propun „contracte *ad meliorandum*", care îl constrîng pe cel ce beneficiază de ele să îmbunătăţească randamentul terenurilor.

Am văzut că în secolul al XIV-lea interesul pentru progresele agricole determină reapariţia tratatelor de agricultură. La un nivel general, graţie morii şi aplicaţiilor ei, graţie camei care transformă o mişcare continuă într-o mişcare alternativă, Evul Mediu, în ciuda legendei sale întunecate, este o perioadă a invenţiilor, iar Marc Bloch a scris pagini remarcabile despre invenţiile medievale. În Evul Mediu, totul se scaldă în religios.

1. *Progrès, Réaction, Décadence dans l'Occident medieval*, studii adunate de Emmanuelle Baumgartner şi Laurence Harf-Lancher, Droz-Champion, Paris-Geneva, 2003.

Un religios omniprezent, pînă acolo încît nici nu există un cuvînt care să-l distingă. Întreaga civilizaţie, începînd cu cea materială, este, cum spune marele economist Karl Polanyi, „încorporată" (*imbedded*) în religios. Dar, aşa cum am sugerat, pe măsură ce valorile coboară din Cer pe pămînt, handicapul pe care-l reprezintă pentru progres acest înveliş religios se transformă tot mai mult într-o trambulină spre progres. Jocul între providenţă şi noroc se bazează tot mai puţin pe roata legată de timpul circular şi tot mai mult pe eforturile virtuţii individuale şi colective a europenilor. Nu există domeniu în care creativitatea europenilor să marcheze atîtea progrese în Evul Mediu ca timpul. Pe de o parte, în lipsa unui studiu raţional ce nu va apărea decît în veacul al XVIII-lea, trecutul nu face obiectul unei adevărate ştiinţe istorice, el este folosit ca memorie dezvoltată pînă la dimensiunile unei culturi. Europa medievală se sprijină pe trecut pentru a merge mai departe şi mai bine. La fel, măsurarea şi stăpînirea timpului îi oferă instrumente pentru progres. Calendarul rămîne cel iulian, al lui Cezar, însă o inovaţie venită din Vechiul Testament şi din iudaism introduce un ritm care s-a impus pînă astăzi, cel al săptămînii; acesta antrenează un anumit raport între timpul de lucru şi timpul de odihnă care nu numai că rezervă timpul religios duminicii, ci asigură, poate, şi cea mai bună folosire a forţelor omeneşti. De asemenea, calendarul creştin medieval introduce în Europa cele două mari sărbători ale Crăciunului şi Paştelui. Crăciunul, spre deosebire de păgînul Halloween, sărbătoare a morţilor, este sărbătoarea naşterii şi a vieţii, iar Paştele, sărbătoarea învierii. Ca să nu mai punem la socoteală Cincizecimea, ce corespunde unor obiceiuri festive feudale (ziua învestirii unui cavaler), sărbătoare a Sfîntului Duh.

În secolul al XV-lea, marele arhitect şi umanist italian Leon Battista Alberti pune în gura unuia dintre personajele sale următoarele cuvinte:

> GIANOZZO: Există trei lucruri despre care omul poate să spună că îi aparţin de drept: averea, trupul...
> LIONARDO: Şi care ar fi al treilea?
> GIANOZZO: Ah! Un lucru de mare preţ. Ochii şi mîinile nu-mi aparţin pe cît îmi aparţine acela.

LIONARDO: Ei, minune! Ce este?
GIANOZZO: Timpul, dragul meu Lionardo, timpul, copiii mei.

Valoarea timpului pe care o laudă acest text este poate o valoare economică (timpul înseamnă bani), dar şi una culturală şi existenţială. Europa de la sfîrşitul secolului al XV-lea este o Europă a timpului preţios, a timpului însuşit de indivizii şi colectivităţile ce vor compune Europa viitoare.

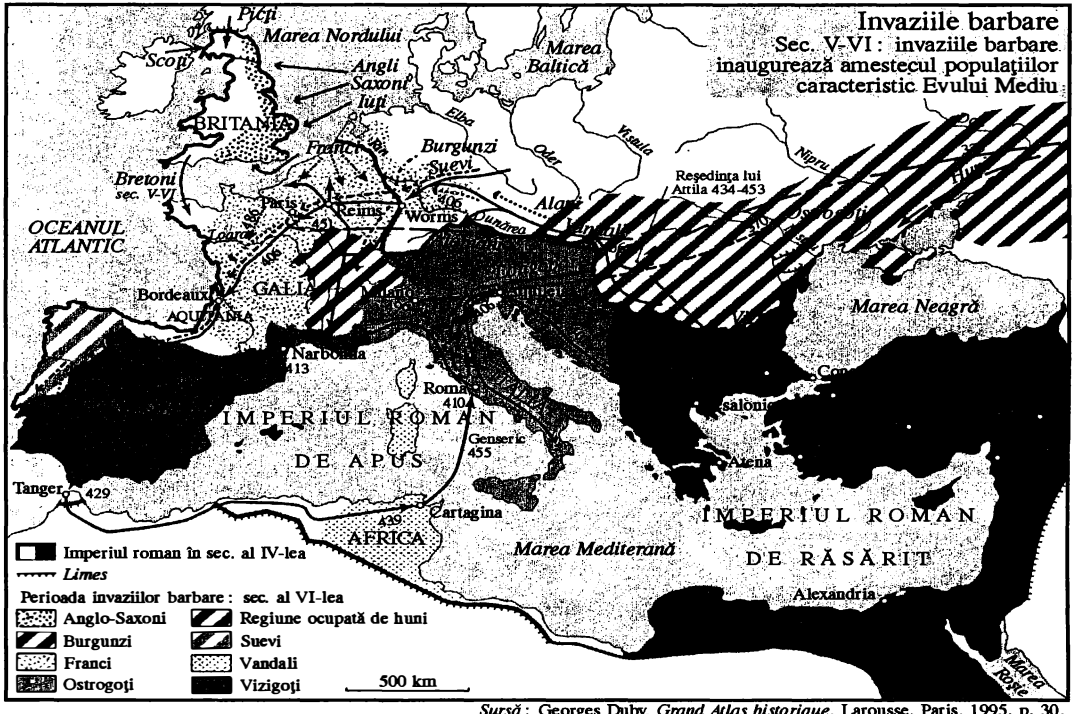

Sursă: Georges Duby, *Grand Atlas historique*, Larousse, Paris, 1995, p. 30.

Europa în lume în perioada dintre Evul Mediu şi timpurile moderne
(1400 - 1500 : Zheng He, Columb, Gutenberg, Renaşterea)

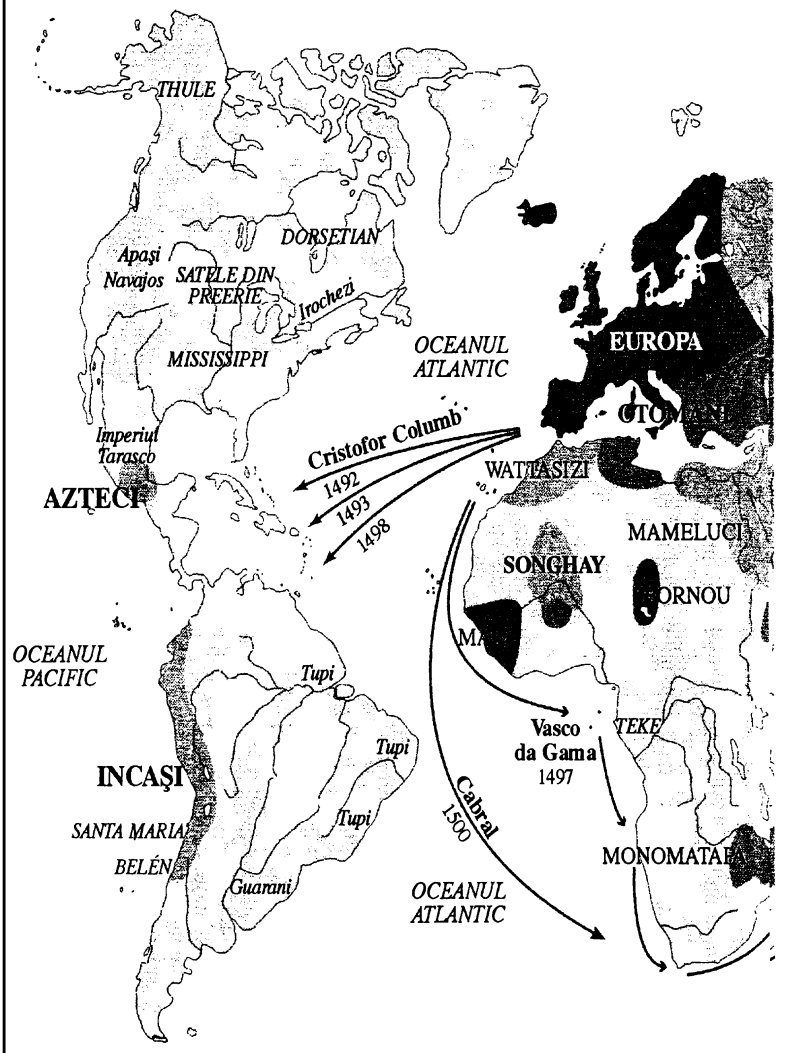

Prinsă între cele două Americi, cu uniunile de triburi indiene, cu imperiile incaşilor şi aztecilor, şi Orientul Îndepărtat, cu dinastia chineză Ming, mica Europă descoperă Africa şi America, în timp ce misiunile diplomatice ale chinezului Zheng He în Orientul Apropiat şi în Africa vor rămîne fără urmări. Imperiul Otoman şi statul moscovit îngrădesc Europa la est.

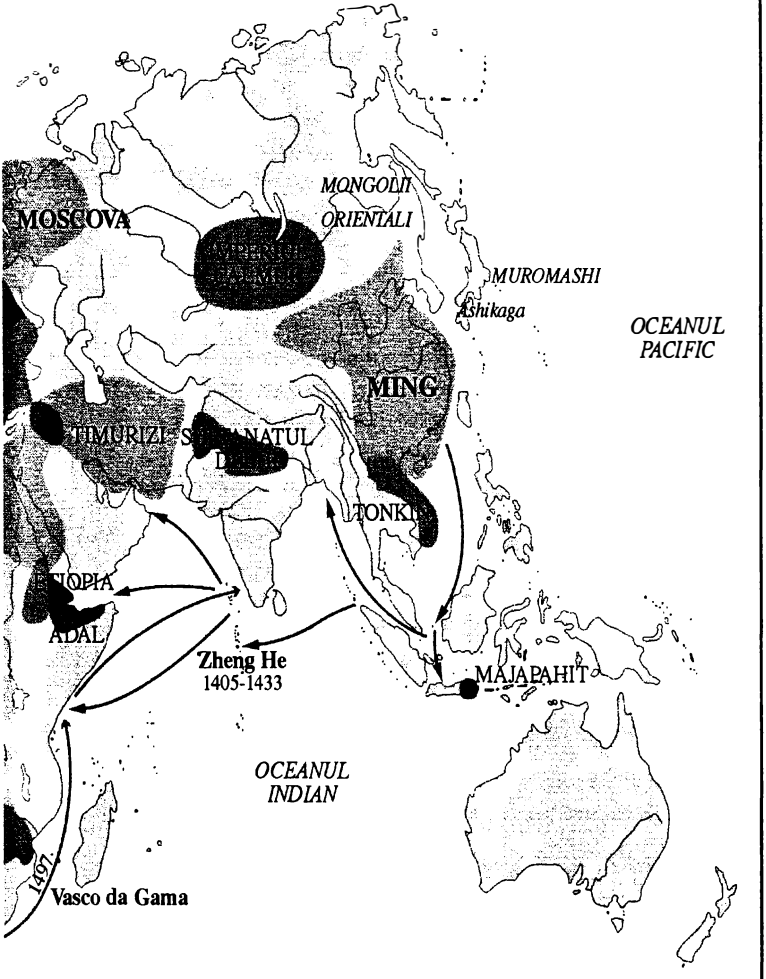

Sursă: Jacques Bertin, *Atlas historique universel*, Minerva, Geneva, 1997, p. 116.

Cronologie

Evenimente europene

267	Primul mare val de năvăliri germanice în Imperiul Roman.
313	Edictul de la Milano le acordă creştinilor libertatea cultului.
325	La Conciliul de la Niceea, Constantin apără cauza ortodoxiei creştine împotriva arianismului.
330	Constantin stabileşte noua capitală a Imperiului Roman la Constantinopol.
379-395	Teodosie I recunoaşte creştinismul ca religie de stat şi împarte la moartea sa Imperiul Roman în Imperiul de Apus şi Imperiul de Răsărit.
407-429	Un nou val de năvăliri germanice.
410	Vizigoţii conduşi de Alaric cuceresc şi jefuiesc Roma.
418	Vizigoţii se aşază în Spania.
432-461	Sfîntul Patrick evanghelizează Irlanda.
cca 440	Popoarele germanice (anglii, iuţii şi saxonii) se aşază în Insulele Britanice ; bretonii se retrag pe continent.
451	Generalul roman Aetius îi opreşte pe hunii conduşi de Attila la *Campus Mauriacus*.
476	Herulul Odoacru îl detronează pe împăratul Romulus Augustulus şi trimite la Constantinopol însemnele Imperiului Roman de Apus.
488-526	Ostrogotul Teodoric domneşte la Ravenna.
între 496 şi 511	Clovis, conducătorul francilor, se converteşte la creştinism.
527-565	Împăratul bizantin Iustinian se angajează într-o recucerire parţială şi temporară a Imperiului de Apus (sudul Italiei, Andaluzia).
	Ciuma „lui Justinian", venită din Orient, devastează Europa la sud de Alpi şi de Loara.

cca 529	Benedict de Nursia întemeiază abaţia de la Monte Cassino şi înzestrează cu o *Regulă* comunitatea sa monahală, care va deveni ordinul benedictin.
cca 555	Vizigoţii, care au recucerit Andaluzia, îşi stabilesc capitala la Toledo.
cca 560-636	Isidor din Sevilla, părintele enciclopedismului creştin medieval.
590-604	Pontificatul lui Grigore cel Mare.
cca 590-615	Călugărul irlandez (viitorul sfînt) Columban întemeiază mănăstiri în Galia (Luxeuil), în sudul Germaniei (Konstanz) şi nordul Italiei (Bobbio).
568-774	Longobarzii cuceresc nordul şi o parte din centrul Italiei, întemeind un regat cu capitala la Pavia.
711-719	Berberii musulmani cuceresc Spania pînă la Ebru.
726	În Imperiul Bizantin începe disputa iconoclastă.
732	Carol Martel, majordomul palatului franc, îi opreşte pe musulmani lîngă Poitiers.
751	Pepin cel Scurt, majordom al palatului, este uns rege al francilor de către papa Ştefan al II-lea ; Pepin îl susţine pe papă în Italia, unde se creează un stat pontifical despre care se afirmă că este „Patrimoniul sfîntului Petru".
759	Musulmanii pierd Narbonne, ultima cetate pe care o mai deţineau în Galia.
771	Carol cel Mare devine rege unic al francilor.
774	Carol cel Mare devine rege al longobarzilor.
778	Ariergarda francă, aflată sub comanda lui Roland, nepotul lui Carol cel Mare, este atacată prin surprindere de basci în trecătoarea de la Roncevaux.
787	Al doilea Conciliu de la Niceea. Carol cel Mare este de acord cu folosirea imaginilor în arta creştină.
788	Carol cel Mare anexează Bavaria.
793-810	Primele atacuri ale normanzilor în Insulele Britanice şi în Galia.
796	Carol cel Mare îi învinge pe avari.
796-803	La porunca lui Carol cel Mare, sînt construite palatul şi capela de la Aix-la-Chapelle.
800	Încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat la Roma.
827	Începe cucerirea Siciliei de către sarazini.
cca 830	Descoperirea trupului sfîntului Iacob în Galicia.

842	Jurămîntul de la Strasbourg, în limbile vulgare franceză şi germanică.
843	Tratatul de la Verdun marchează naşterea Germaniei şi a Franţei.
a doua jumătate a secolului al IX-lea	Vasalul începe să fie desemnat prin termenul *miles* (soldat, cavaler).
881	Prima semnalare a cuvîntului „fief" (*feudum*)
885-892	Asedierea Parisului de către normanzi.
895	Aşezarea ungurilor în Cîmpia Dunării.
910	Întemeierea abaţiei de la Cluny.
911	Carol cel Simplu cedează regiunea de la gura Senei normanzilor conduşi de Rollo prin tratatul de la Saint--Clair-sur-Epte.
929	Întemeierea califatului de Cordoba.
948	Crearea arhiepiscopatului de Hamburg, metropolă religioasă pentru convertirea ţărilor scandinave.
cca 950	Începutul marilor defrişări. Plugul este utilizat la nord de Loara.
955	Victoria de la Lechfeld a lui Otto I asupra ungurilor.
960	Construirea moscheii din Cordoba.
962	Încoronarea lui Otto cel Mare ca împărat marchează naşterea Sfîntului Imperiu Roman de Naţiune Germană.
966	Ducele polon Mieszko trece la creştinism.
972	Crearea episcopatului de Praga.
985	Trecerea la creştinism a conducătorului ungur Vaik (Sfîntul Ştefan).
987	Întronarea dinastiei capeţiene în Galia (Hugo Capet).
989	Cneazul Vladimir al Kievului trece la creştinismul ortodox bizantin.
1000	Împreună, Silvestru al II-lea (Gerbert d'Aurillac, papă din 999 pînă în 1003) şi Otto al III-lea (împărat din 983 pînă în 1002) domină Creştinătatea latină. Începe construirea unei „dalbe mantii de biserici" (după cum spune călugărul clunysian Raoul Glaber). Crearea arhiepiscopatului de Gniezno, metropolă religioasă polonă.
1000	Sfîntul Ştefan este încoronat rege al Ungariei.
1005-1006	Europa apuseană este bîntuită de foamete.

1015-1028	Olaf al II-lea Haraldsson cel Sfînt încearcă să impună creştinismul cu forţa în Norvegia.
1019-1035	Knut cel Mare domneşte peste Danemarca şi Anglia.
cca 1020	Se naşte Avicebron (Salomon Ibn Gabirol), filozof evreu (cca 1020, Malaga – cca 1058, Valencia). Buiandrugul porţii de la biserica din Saint-Genis-des-Fontaines (Catalonia), cu cea mai veche sculptură romanică datată din Franţa. Guido d'Arezzo inventează un nou sistem de notaţie muzicală.
1023	La cererea Bisericii, Robert cel Pios porunceşte arderea pe rug a unor eretici maniheişti la Orléans.
1028	Knut, regele Danemarcei, cucereşte Norvegia şi încheie cucerirea Angliei.
între 1028 şi 1072	Este realizat manuscrisul cu miniaturi al Apocalipsei de la Saint-Sever.
1029	Primul principat normand din sudul Italiei (Averso).
cca 1030	Începutul mişcării comunale în Italia (Cremona).
1031	Sfîrşitul califatului omeyad de Cordoba.
1032-1033	Foamete în Apus.
cca 1035	Construirea unui pod de piatră la Albi.
1037	Împăratul Conrad al II-lea instituie ereditatea fiefurilor în nordul Italiei.
1054	Schisma definitivă dintre Biserica romană latină şi Biserica ortodoxă greacă.
1060-1091	Normanzii cuceresc Sicilia.
1066	Cucerirea Angliei de către normanzii conduşi de Wilhelm Cuceritorul.
1069	Manifestare „comunală" la Mans.
1071	Moaştele sfîntului Nicolae sînt aduse din Orient la Bari.
1072	Apariţia contractului de *colleganza* la Veneţia.
1073-1085	Pontificatul lui Grigore al VII-lea. Reforma gregoriană.
1077	Împăratul Henric al IV-lea se umileşte în faţa papei Grigore al VII-lea la Canossa.
cca 1080	Ghilda de la Saint Omer.
1081	„Consuli" burghezi la Pisa.
1085	Cucerirea oraşului Toledo de către Alfons al VI-lea al Castiliei.
1086	Prima menţionare a unei pive de postav în Normandia (Saint-Wandrille).
sfîrşitul secolului al XI-lea	În nordul Franţei, calul este folosit în locul boului la arat.

după 1088	Irnerius predă dreptul roman la Bologna.
1093	Începe construirea catedralei din Durham: prima ogivă.
1095	Urban al II-lea pledează cauza cruciadei la Clermont.
1098	Val de antisemitism: pogromuri săvîrşite de cruciaţii săraci în drum spre Palestina. Robert de Molesme întemeiază ordinul cistercian.
1099	Neguţătorii din Genova înfiinţează o *compagna*.
cca 1100	Începe asanarea mlaştinilor din Flandra: poldere.
1108	Este întemeiată la Paris abaţia Saint-Victor, vatră a prescolasticii.
1112	Revoluţie comunală la Laon. Contele-episcop este ucis.
1120-1150	Primele statute ale breslelor în Occident.
1126-1198	Averroes, filozof arab din Cordoba, comentator al filozofiei lui Aristotel. Moare la Marrakech.
1127	Oraşele flamande obţin carte de libertăţi.
1132-1144	Suger reconstruieşte abaţia Saint-Denis: începutul goticului.
1135-1204	Maimonide, teolog şi filozof evreu (a scris în arabă) din Cordoba. Moare la Cairo.
1140	Formarea regatului Portugaliei.
cca 1140	*Decretul* lui Gratianus, baza corpusului de drept canonic.
1141	Petrus Venerabilis, abate la Cluny, pune să fie tradus Coranul în latină.
1154	Frederic Barbarossa acordă privilegii magiştrilor şi studenţilor de la Bologna.
1154-1224	Imperiul franco-englez al Plantageneţilor.
1158	Întemeierea oraşului Lübeck.
1165	Canonizarea lui Carol cel Mare.
cca 1170	Construirea minaretului La Giralda în Sevilla.
după 1175	Apariţia contractului de comandă la Genova.
1180	Moare Ioan din Salisbury, episcop şi director al şcolii de la Chartres.
1183	Pacea de la Konstanz. Frederic Barbarossa recunoaşte libertatea oraşelor lombarde.
1200	Întemeierea oraşului Riga.
1202	Moare Gioacchino da Fiore, teoretician al milenarismului.
1204	Cucerirea şi jefuirea Constantinopolului de către participanţii la cea de-a patra cruciadă. Întemeierea Imperiului Latin al Constantinopolului (1204-1261).
1205	Misiunea sfîntului Dominic la catarii albigenzi.

1209	Prima comunitate franciscană.
1209-1229	Cruciada albigenzilor.
1212	Victorie a creştinilor din Spania asupra musulmanilor la Las Navas de Tolosa.
1214	Primele privilegii acordate universităţii de la Oxford.
1215	Statutele lui Robert de Courson pentru Universitatea din Paris. Conciliul Lateran IV: prevederi cu privire la căsătorie şi confesiune, măsuri antisemite şi antieretice. *Magna Charta Libertatum*.
1215-1286	Willem van Moerbeke, traducătorul lui Aristotel în latină.
1216	Este întemeiat Ordinul Fraţilor Predicatori (dominicanii).
1223	Papalitatea acceptă regula franciscană revizuită.
1229-1231	Grevă a Universităţii din Paris.
1231	Grigore al IX-lea organizează Inchiziţia.
după 1232	Construirea palatului Alhambra de către musulmani în Granada.
1238	Aragonezii cuceresc Valencia.
1241	Incursiune a mongolilor în Silezia, Polonia şi Ungaria.
1242	Prima reprezentare a unei cîrme de etambou (sigiliul oraşului Elbing).
1248	Castilienii cuceresc Sevilla.
1252	Se bat monede de aur la Genova şi la Florenţa (florini).
1252-1259	Toma d'Aquino predă la Universitatea din Paris.
1253	Canonicul Robert de Sorbon înfiinţează la Universitatea din Paris un colegiu pentru studenţii săraci de la teologie (viitoarea Sorbona).
1254	Papa Urbanus al IV-lea instituie sărbătoarea *Corpus Christi*.
1261	Căderea Imperiului Latin al Constantinopolului.
1266	Bătălia de la Benevento. Carol de Anjou devine rege al Siciliei.
1268	Primele ateliere de fabricat hîrtie de la Fabriano.
1270	Prima menţionare a unei hărţi maritime în Bazinul Mediteranei.
1276	Raymundus Lullus înfiinţează un colegiu unde misionarii creştini să poată învăţa limba arabă.
1280	Val de greve şi revolte urbane (Bruges, Douai, Tournai, Provins, Rouen, Caen, Orléans, Béziers).

1281	Uniune a hanselor din Köln, Hamburg şi Lübeck.
1282	Vecerniile siciliene : francezii trebuie să cedeze Sicilia aragonezilor.
1283	Cavalerii teutoni încheie cucerirea Prusiei.
1284	La Veneţia se bat ducaţi de aur. Bolţile catedralei din Beauvais (48 de metri) se prăbuşesc.
1290	Evreii sînt expulzaţi din Anglia.
1298	Primele legături regulate pe mare între Genova, Anglia şi Flandra.
1300	Prima menţionare certă a ochelarilor.
începutul secolului al XIV-lea	Scrisoarea de schimb se răspîndeşte în Italia.
1306	Evreii sînt expulzaţi din Franţa.
cca 1306	*Ruralia commoda* de Pietro di Crescenzi, enciclopedia ştiinţei agricole medievale.
1309	Papalitatea se mută la Avignon.
1310	Prima reprezentare a Patimilor în piaţa din faţa catedralei din Rouen.
1313	Henric al VII-lea moare la Pisa : visul imperial ia sfîrşit.
1315	Bătălia de la Morgarten : victorie a pedestraşilor elveţieni asupra Habsburgilor.
1315-1317	Europa este bîntuită de foamete : începe „criza" secolului al XIV-lea.
1321	Leproşi şi evrei sînt masacraţi sub acuzaţia că ar fi otrăvit fîntînile.
cca 1321	Dante termină *La Divina Commedia*.
1337	Începe „Războiul de o Sută de Ani" dintre Anglia şi Franţa.
1341	Încoronarea lui Petrarca la Roma, acţiune strălucită a umanismului.
1347	Încercarea lui Cola di Rienzo de a restaura conducerea Romei în stil antic eşuează.
1346-1348	Încep marile epidemii de ciumă neagră (care se vor întinde pînă în 1720).
1348	Pogromuri declanşate de ciuma neagră.
1353	Turcii se instalează la Gallipoli, primul oraş cucerit de ei în Europa.
1355	*Tratatul despre monedă* al lui Nicolas Oresme.
1358	Revoltă la Paris împotriva regentului.

	Etienne Marcel este ucis. Răscoală ţărănească în nord-estul Franţei.
1378	Începutul Schismei Papale. Revolta Ciompilor la Florenţa. Papa Urbanus al VI-lea revine la Roma.
1379	Revolta condusă de Philip van Artevelde la Gand.
1381	Răscoala condusă de Wat Tyler în Anglia.
1382	Wyclif este condamnat pentru erezie.
1386	Căsătoria lui Vladislav al II-lea Iagello, ducele Lituaniei, cu Jadwiga, regina Poloniei, nepoata şi moştenitoarea lui Cazimir cel Mare.
1389	Turcii îi învinge pe sîrbi la Kosovo.
1394	Evreii sînt alungaţi definitiv din Franţa.
1397	Cele trei ţări scandinave realizează unirea de la Kalmar.
1409	Germanii părăsesc Universitatea din Praga ca urmare a decretului de la Kutna Hora (promulgat sub influenţa lui Jan Hus), care îi favoriza pe cehi.
1410	Cavalerii teutoni sînt învinşi de polonezi la Tannenberg (Grünwald).
1414-1418	Conciliul de la Konstanz. Jan Hus este condamnat pentru erezie şi executat.
1420-1436	Brunelleschi construieşte cupola Domului din Florenţa.
1431	Ioana d'Arc este arsă pe rug la Rouen.
1431-1437	Conciliul de la Basel.
1434	Cosimo de Medici ajunge în fruntea Florenţei.
1439-1443	Conciliile de la Florenţa şi Roma pun capăt Schismei Papale.
1450	Gutenberg pune la punct presa de tipărit la Mainz.
1453	Turcii cuceresc Constantinopolul.
1456	*Institutiones Platonicae*, de Marsilio Ficino.
1458-1464	Pontificatul lui Pius al II-lea (Aeneas Silvius Piccolomini), partizan al ideii de Europa.
1458-1471	Domnia lui George Podiebrad, rege husit al Boemiei. Proiectul unei uniuni europene.
1458-1490	Matei Corvinul este rege al Ungariei.
1462-1505	Domnia lui Ivan al III-lea, mare duce al Moscovei.
1464	Moare Nicolaus Cusanus, „teolog modern", apostol al toleranţei religioase.
1468	Moare albanezul Skanderbeg, mare luptător împotriva dominaţiei turceşti.
1469	Căsătoria Regilor Catolici în Spania.

1475	Tratatul de la Picquigny. Sfîrşitul Războiului de o Sută de Ani.
1476	Căsătoria lui Maximilian de Austria cu Maria de Burgundia.
1477	Botticelli pictează *Primăvara*.
1483	Dominicanul Torquemada este numit inchizitor general al Spaniei.
1492	Cucerirea Granadei de către Regii Catolici.
1494	Prin tratatul de la Tordesillas, Spania şi Portugalia împart lumea între ele, cu binecuvîntarea papei Alexandru al VI-lea Borgia.
1495	Carol al VIII-lea, regele Franţei, cucereşte (pentru scurtă vreme) regatul Neapolelui.
1496	Încep războaiele din Italia.

Evenimente extra-europene

America

700-800	Apogeul civilizaţiei maya în America Centrală.
800-925	Prăbuşirea civilizaţiei maya.
100-1200	Apogeul culturii toltece în Mexic.
secolul al XII-lea	Originile semi-legendare ale dinastiei Inca în Peru.
1370	Aztecii întemeiază Teotihuacan în Mexic.
secolul al XV-lea	Succesiune de confederaţii aztece în Mexic.
1492	Cristofor Columb „descoperă America".

Africa

secolele VI-VIII	Apogeul regatului zulu din Zimbabwe. Arabii cuceresc Egiptul şi întemeiază Fustat (Cairo), care devine capitala Fatimizilor şiiţi (969-1171).
709	Arabii încheie cucerirea Africii de Nord.
cca 800	Întemeierea regatului Kanem în regiunea Lacului Ciad.
1057	Arabii hilalieni distrug Kairouan, capitala Aghlabizilor.
1062	Întemeierea oraşului Marrakech de către dinastia berberă a Almoravizilor, care cucereşte Spania musulmană şi va

	fi urmată de dinastiile berbere ale Almohazilor (sfîrşitul secolului al XII-lea) şi Merinizilor (1269).
1171	Sultanul kurd Saladin reinstaurează sunnismul în Egipt şi întemeiază dinastia Ayubizilor (1171-1250).
începutul secolului al XIII-lea	Sub presiunea Islamului, Lalibila, conducătorul regatului creştin al Etiopiei, îşi mută capitala de la Aksoum la Roha.
1250	Mamelucii acaparează puterea în Egipt.
secolul al XIV-lea	La vest de Lacul Ciad este întemeiat regatul Bornou, care incorporează regatul Kanem.
1312-1337	Sub domnia lui Kouta Moussa, regatul musulman Mali cunoaşte o perioadă de apogeu şi anexează regatul Ghana.
1402	Normandul Jean de Béthencourt cucereşte Insulele Canare.
1415	Portughezii cuceresc Ceuta.
1418	Portughezii se instalează în Madeira.
1456	Portughezii ajung în Golful Guineei.
1477	Canarele trec sub stăpînirea spaniolilor.
1488	Bartolomeo Diaz descoperă Capul Bunei Speranţe.

Asia : Orientul Îndepărtat

320-480	Domnia dinastiei Gupta în nordul Indiei.
secolele III-IX	Perioada de dominaţie a dinastiei Pallava, cu capitala la Kanchipuram, apoi Mahabalipuram.
561-618	Yang-Kien restabileşte unitatea Chinei, cu o nouă capitală, Chang'An (Xi-an). Se construiesc canale şi mari ziduri de apărare.
618-907	Dinastia Tang. Consolidare a administraţiei centrale. Victorii în Coreea. Este recunoscută independenţa Tibetului. Budismul se răspîndeşte.
710	Nara devine capitala imperială a Japoniei.
mijlocul secolului al VIII-lea-824	La porunca suveranilor Sailendra, este construit în regiunea centrală a insulei Java templul budist de la Barabudur.
777	Budismul devine religia curţii japoneze.
794	Heian (Kyoto) devine noua capitală imperială japoneză.
858	Începe dominaţia clanului Fujiwara în Japonia.
907	Dinastia Chola ia locul dinastiei Pallava în India şi îşi extinde dominaţia în Ceylon şi în Malaezia pînă în secolul al XIII-lea.

907-960	Anarhia celor „Cinci Dinastii" în China.
960-1279	Dinastia Song. Mandarinat. Construirea Marelui Canal.
1024	În China se tipăresc primele bancnote.
1086	Cea mai veche menţionare a caracterelor mobile de tipar în China.
1181-1218	Apogeul Imperiului Khmer sub domnia lui Jayavarman al VII-lea, care construieşte Angkor-Vat.
1185-1333	Constituirea shogunatului Kamakura.
1192	Muhammad Ghori îl învinge pe rajputul Prithvi Raj. Musulmanii pun stăpînire pe nordul Indiei.
1205-1526	Sultanatele musulmane de la Delhi în India.
1206-1279	Formarea Imperiului Mongol.
1271-1295	Călătoriile în China şi Asia de Sud-Est ale neguţătorilor veneţieni Niccoló şi Matteo Polo, împreună cu fiul şi nepotul lor Marco (1254-1324).
1280-1368	Dinastia mongolă Yuan în China. Pekin (Han-balik) devine capitală în 1264.
1314-1330	Călătoria franciscanului Odoric din Pordenone în China şi India.
1371	Chinezilor li se interzice să călătorească peste mări.
1333	Shogunatul Muromachi în Japonia. Cultura zen se răspîndeşte.
1368-1644	Dinastia chineză Ming.
1470-1480	În nordul Chinei se construiesc mari ziduri de apărare.

Orientul Apropiat musulman

622	Mahomed părăseşte Mecca şi se îndreaptă spre Medina: Hegira.
630	Împăratul bizantin Heraclius, învingătorul perşilor, readuce „Adevărata Cruce" la Ierusalim.
632	Moartea lui Mahomed.
634	Musulmanii ies din Arabia. Începe cucerirea de către musulmani a Africii de Nord (încheiată în 709).
636-724	Califatul omeyad al Damascului.
638	Arabii cuceresc Ierusalimul.
661	Ali, ginerele lui Mahomed, este ucis.
680	Husein, fiul lui Ali, este ucis la Kartala. Începutul şiismului.

762	Califatul abassid al Bagdadului.
786-809	Califatul lui Harun al-Raşid.
1009	Califul Hakem distruge Sfîntul Mormînt de la Ierusalim.
1055	Turcii selgiucizi cuceresc Bagdadul şi reinstaurează sunnismul.
1071	Victoria de la Mantzikert a turcilor selgiucizi asupra bizantinilor.
1099	Cruciaţii cuceresc Ierusalimul.
1148	A doua cruciadă eşuează.
1187	Sultanul kurd Saladin, victorios asupra creştinilor la Hattin, ocupă Ierusalimul.
1191	A treia cruciadă eşuează. Creştinii reuşesc totuşi să pună stăpînire pe Cipru.
1250-1270	Şederea Sfîntului Ludovic în Siria (1250-1254). Cruciadele Sfîntului Ludovic eşuează (Egipt, 1250; Tunis, 1270).
1291	Mamelucii cuceresc Saint-Jean-d'Acre, ultima fortăreaţă creştină din Palestina.
1354-1403	Sultanul otoman Baiazid cucereşte şi unifică emiratele turceşti din Anatolia.

Selecţiune bibliografică tematică

Aceasta nu este o bibliografie a istoriei medievale, ci o listă, pe teme, a lucrărilor (şi a cîtorva articole) care m-au ajutat să gîndesc şi să redactez această carte. Sînt aici fie vederi de ansamblu, fie puncte de vedere sugestive.

André Segal vrea să anuleze problema tratată aici prin refuzarea oricărei periodizări, în articolul său nihilist „Périodisation et didactique : le «moyen âge» comme obstacle a l'intelligence des origines de l'Occident", în *Périodes de la construction du temps historique*, (Actele Colocviului de Istorie în prezent, Paris, 1989), Ed. de l'EHES, Paris, 1991, pp. 105-114.

Experienţa îmi spune că nu poate exista o ştiinţă istorică fără periodizare, chiar dacă trebuie să recunoaştem că aceasta are un caracter artificial şi este supusă evoluţiei istorice. Pentru a critica noţiunea tradiţională de Ev Mediu, prefer ipoteza mea a unui Ev Mediu lung (vezi cartea de faţă, *in fine*).

Abrevieri

Le Goff-Schmitt, *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Fayard, Paris, 1999 [ed. rom., *Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental*, Polirom, Iaşi, 2002].

Gauvard-de Libera-Zink, *Dictionnaire du Moyen Age*, PUF, Paris, 2002.

Vauchez, *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Age*, 2 vol., Cerf, Paris, 1997 (ed. engleză şi italiană).

Linehan-Nelson, *The Medieval World*, Routledge, Londra-New-York, 2001.

Studii despre Europa (şi ideea de Europa), în special despre perioada medievală

Bloch, Marc, „Projet d'un enseignement d'histoire comparée des sociétés européennes", 16 p., în *Dernières Nouvelles de Strasbourg*, 1934, reluat în Étienne Bloch, Marc Bloch (ed.), *Histoire et Historiens*, Armand Colin, Paris, 1995.

– „Problèmes d'Europe", în *Annales HES*, VII, 1935, pp. 471-479.

Braudel, Fernand, *L'Europe. L'Espace, le temps, les hommes*, Arts et métiers graphiques, Paris, 1987.

Carpentier, Jean, Lebrun, François (coord.), *Histoire de l'Europe*, Seuil, Paris, 1990.

Chabod, Federico, *Storia dell'idea d'Europa*, Laterza, Bari, 1961.

Elias, Norbert, *La Dynamique de l'Occident*, Calmann-Lévy, Paris, 1975 (traducerea celei de-a doua părţi din *Über den Prozess der Zivilisation*, 1939).

Febvre, Lucian, *L'Europe. Genèse d'une civilisation*, curs ţinut la Collège de France în 1944-1945, prefaţă de Marc Ferro, Perrin, Paris, 1999.

Le Goff, Jacques, *La Vieille Europe et la nôtre*, Seuil, Paris, 1994.

Pagden, Anthony (ed.), *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*, The Johns Hopkins University, Woodrow Wilson Center Press, 2002.

Villain-Gandossi, Christiane (ed.), *L'Europe à la recherche de son identité*, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris, 2002 (mai ales Robert Fossier, „L'Europe au Moyen Age", pp. 35-40).

Europa şi Evul Mediu

Barraclough, Geoffrey (ed.), *Eastern and Western Europe in Middle Ages*, Thames and Hudson, Londra, 1970.

Bartlett, Robert, *The Making of Europe. Conquest, Colonisation and Cultural Change, 950-1350*, Allen Lane, Londra, 1993.

Bosl, Karl, *Europa im Mittelalter*, Carl Uebersenter, Viena-Heidelberg, 1970.

Compagnon, Antoine; Seebacher, Jacques, *L'Esprit de l'Europe*, Flammarion, Paris, 1993, 3 vol. [ed. rom., *Spiritul Europei*, Polirom, Iaşi, 2003.]

Duroselle, Jean-Baptiste, *L'Idée d'Europe dans l'histoire*, Denoël, Paris, 1965.

Edson, Evelyn, *Mapping Time and Space. How Medieval Mapmakers Viewed their World*, The British Library Studies in Map History, 1998, vol. 1.

Geremek, Bronislav, *The Common Roots of Europe*, Polity Press, Cambridge, 1991.

Hay, Denis, *The Emergence of an Idea: Europa*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1945 (ed. I), 1968 (ed. a II-a).

Hersant, Yves; Durand-Bogaert, Fabienne, *Europes. De l'Antiquité au XXe siècle. Anthologie critique et commentée*, col. „Bouqins", Robert Laffont, Paris, 2000.

Le Goff, Jacques, *L'Europe racontée aux jeunes*, Seuil, Paris, 1996.

Mackay, Angus; Ditchburn, David, *Atlas of Medieval Europe*, Routledge, 1996.

Menestó, Enrico (ed.), *Le radici medievali della civilità europea* (congres organizat la Ascoli Piceno, 2000), Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 2002.

Mitterauer, Michael, *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, Beck, München, 2003.

Past and Present, număr special, noiembrie 1992 (în special Karl Leyser, „Concept of Europe in the Early and High Middle Ages", pp. 25-47).

Pastoureau, Michel; Schmitt, Jean-Claude, *Europe. Mémoire et Emblèmes*, Les Éditions de l'Epargne, Paris, 1990.

Storia d'Europa, III, Il Medioevo, secoli V-XV, Einaudi, Torino, 1994.

Evul Mediu. Generalităţi

Borst, Arno, *Lebensformen in Mittelalter*, Ullstein, Frankfurt-Berlin, 1973.

Dalarun, Jacques (coord.), *Le Moyen Age en lumière*, Fayard, Paris, 2002.

Delort, Robert, *Le Moyen Age. Histoire illustrée de la vie quotidienne*, Edita, Lausanne, 1972, ed. nouă, *La Vie au Moyen Age*, Seuil, Paris, 1981.

Gatto, Ludovico, *Viaggio intorno al concetto di Medioevo*, Bulzoni, Roma, 1992.

Gurjewitsch, Aaron J., *Les catégories de la culture médievale*, [1972], Gallimard, Paris, 1983 (traducere din rusă).

Heer, Friedrich, *L'Univers du Moyen Age*, [1961], Fayard, Paris, 1970 (traducere din germană).

Kahl, Hubert D., „Was bedeutet «Mittelalter?»", în *Seculum*, 40, 1989, pp. 15-38.

Le Goff, Jacques (coord.), *L'Homme médiéval*, ed. italiană, Laterza, Bari, 1987, versiune franceză, Seuil, Paris, 1989, 1994 [ed. rom., *Omul medieval*, Polirom, Iaşi, 1999].

Le Goff, Jacques, „Pour un long Moyen Age", în *L'Imaginaire médieval*, Gallimard, Paris, 1985, pp. 7-13 [ed. rom., *Imaginarul medieval*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1991].

– *La civilisation de l'Occident médiéval*, Arthaud, Paris, 1964.

Linehan, Peter; Nelson, Janet L. (ed.), *The Medieval World*, Routledge, Londra-New-York, 2001.

Lopez, Robert, *Naissance de l'Europe*, Armand Colin, Paris, 1962.

Monde médiéval (Le) (vol. coordonat de Robert Bartlett), [2000], Ed. du Rocher, Paris, 2002 (traducere din engleză).

Méhu, Didier, *Gratia Dei, les chemins du Moyen Age*, Fides, Québec, 2003.

Pirenne, Henri, *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*, Paris-Bruxelles, 1936.

Sergi, Giuseppe, *L'Idée de Moyen Age. Entre sens commun et pratique historique*, [1998], Flammarion, Paris, 2000 (traducere din italiană).

Southern, Richard W., *The Making of Middle Ages*, Londra, 1953.

Tabacco, Giovanni; Merlo, Grado Giovanni, *La civiltà europea nella storia mondiale. Medioevo, V/XV secolo*, Il Mulino, Bologna, 1981.

Evul Mediu de după Evul Mediu

Amalvi, Christian, articolul „Moyen Age", în Le Goff-Schmitt.

Amalvi, Christian, *Le Goût du Moyen Age*, Plon, Paris, 1996.

Apprendre le Moyen Age aujourd'hui, număr special al revistei *Médiévales*, nr. 13, toamna 1987.

Boureau, Alain, articolul „Moyen Age", în Gauvard-de Libera-Zink.

Branca, Vittore (ed.), *Concetto. Storia. Miti e immagini del medioevo*, Sansoni, Florenţa, 1973.

Capitani, Ovidio, *Medioevo passato prossimo. Appunti storiografici, tra due guerre e molte crisi*, Il Mulino, Bologna, 1979.

Eco, Umberto, „Dieci modi di sognare il medioevo", în *Sugli spectri e altri saggi*, Bompiani, Milano, 1985, pp. 78-89.

– „Le Nouveau Moyen Age", în *La Guerre du faux*, Grasset, Paris, 1985, pp. 87-116.

Europe, număr special: *Le Moyen Age maintenant*, octombrie 1983.

Fuhrmann, Horst, *Überall ist Mittelalter. Von der Gegenwart einer vergangenen Zeit*, Beck, München, 1996.

Goetz, Hans-Werner (coord.), *Die Aktualität des Mittelalters*, D. Winkler, Bochum, 2000.

Guerreau, Alain, *L'Avenir d'un passé incertain. Quelle histoire du Moyen Age au XXIe siècle ?*, Seuil, Paris, 2001.

Heinzle, Joachim, *Modernes Mittelalter. Neuer Bilder einer populären Epoche*, Insel, Frankfurt-Leipzig, 1994.

Le Goff, Jacques; Lobrichon, Guy (coord.), *Le Moyen Age aujourd'hui. Trois regards contemporains sur le Moyen Age : histoire, théologie, cinéma* (Actele coloviului de la Cerisy-la-Salle, iulie 1991), *Cahiers du Léopard d'Or*, Paris, 1998.

Lire le Moyen Age, număr special al revistei *Équinoxe*, nr. 16, toamna 1996 (coordonatori: Alain Corbellari și Christopher Lucken).

Moyen Age, mode d'emploi, număr special al revistei *Médiévales*, nr. 7, toamna 1984.

Evul Mediu și cinematografia

Airlie, Stuart, „Strange Eventful Histories: The Middle Ages in the Cinema", în Linehan, Peter, Nelson, Janet L., *The Medieval World*, Routledge, Londra-New-York, 2001, pp. 163-183.

La Bretèque, François de, „Le regard du cinéma sur le Moyen Age", în Jacques Le Goff, Guy Lobrichon (coord.), *Le Moyen Age aujourd'hui. Trois regards contemporains sur le Moyen Age : histoire, théologie, cinéma* (Actele colocviului de la Cerisy-la-Salle, iulie 1991), Cahiers du Léopard d'Or, Paris, 1998, pp. 283-326.

Moyen Age au cinéma (Le), număr special al revistei *Cahiers de la Cinémathèque*, numerele 42-43, 1985.

Evul Mediu timpuriu

Banniard, Michel, *Genèse culturelle de l'Europe, Ve-VIIIe siècle*, Seuil, Paris, 1989.

Brown, Peter, *L'Essor du christianisme occidental. Triomphe et diversité*, [1996], Seuil, Paris, 1997 (traducere din engleză) (ed. rom. *Întemeierea creștinismului occidental. Triumf și diversitate*, Polirom, Iași, 2002).

Herrin, Judith, *The Formation of Christendom*, Princeton University Press, Princeton, 1987.

Hillgarth, J.N. (ed.), *The Conversion of Western Europe, 350-750*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1969.

Leguay, Jean-Pierre, *L'Europe des États barbares (Ve-VIIIe siècle)*, Belin, Paris, 2003.

Pohl, Walter ; Diesenberger, Maximilien (ed.), *Integration und Herrschaft. Etnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*, Verlag des Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 2002.

Pohl, Walter, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*, Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, 2002.

Carol cel Mare şi civilizaţia carolingiană

Barbero Alessandro, *Carlo Magno. Un padre dell'Europa*, Laterza, Roma-Bari, 2000.

Braunfels, Wolfgang, (coord.), *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*, 5 vol., Düsseldorf, 1965-1968.

Ehlers, Joachim, *Charlemagne l'Européen entre la France et l'Allemagne*, Thorbecke, Stuttgart, 2001.

Favier, Jean, *Charlemagne*, Fayard, Paris, 1999.

Fichtenau, Heinrich, *L'Empire carolingien*, Paris, 1958.

Intellectuels et Artistes dans l'Europe carolingienne, IXe-XIe siècle, Abbaye Saint-Germain, Auxerre, 1990.

McKitterick, Rosamond (ed.), *Carolingian Culture : Emulation and Innovation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Morissey, Robert, *L'Empereur à la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et l'histoire*, Gallimard, Paris, 1997.

Nelson, Janet L., „Charlemagne : «Father of Europe ?»", în *Quaestiones Medii aevi novae*, vol. 7, 2002, pp. 3-20.

Pirenne, Henri, *Mahomet et Charlemagne*, Paris-Bruxelles, 1937 [ed. rom., *Mahomed şi Carol cel Mare*, trad, de S. Oprescu, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1996].

Riché, Pierre, *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe*, Hachette, Paris, 1983.

Werner, Karl-Ferdinand, *Karl der Grosse oder Charlemagne ? Von der Aktualität einer überholten Fragstellung*, Verlag der bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 1995.

Anul 1000

Bourin, Monique; Parisse, Michel, *L'Europe de l'an Mil*, Livre de Poche, Paris, 1999.

Duby, Georges; Frugoni, Chiara, *Mille et non più mille. Viaggio tra le paure di fine millennio*, Rizzoli, Milano, 1999.

Duby, Georges, *L'An Mil*, „Folio", Gallimard, Paris, 1967 [ed. rom., *Anul 1000*, Polirom, Iași, 1996].

Gerbert l'Européen (Actele colocviului de la Aurillac), Ed. Gerbert, Aurillac, 1997.

Gieysztor, Aleksander, *L'Europe nouvelle autour de l'an Mil. La Papauté, l'Empire et les „nouveaux venus"*, Unione internazionale degli Istituti di archeologia storia, e storia dell'arte, Roma, 1997.

Guyotjeannin, Olivier; Poule, Emmanuel (coord.), *Autour de Gerbert d'Aurillac, la pape de l'an Mil*, École des Chartes, Paris, 1996.

Riché, Pierre, (coord.), *L'Europe de l'An Mil*, Zodiaque, Saint-Léger-Vauban, 2001.

Renașterea din secolul al XII-lea

Benson, R.L.; Constable, Giles (ed.), *Renaissance and Renewal in the XIIth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1982.

Haskins, C.H., *The Renaissance of the XIIth Century*, Harvard University Press, Harvard, 1927.

Le Goff, Jacques, „What Does the XIIth Century Renaissance Mean?", în Linehan-Nelson, pp. 635-647.

Moore, Robert I., *The First European Revolution (c. 970-1215)*, Blackwell, Oxford, 2000 (versiune germană, franceză, italiană, spaniolă).

Moos, Peter von, „Das 12. Jahrhundert: eine «Renaissance» oder ein «Aufklärungszeitalter»?", în *Mittelalteriches Jahrbuch*, 23, 1988, pp. 1-10.

Ribémont, Bernard, *La Renaissance du XIIe siècle et l'Encyclopédisme*, Honoré Champion, Paris, 2002.

Secolul al XIII-lea

Génicot, Léopold, *Le XIIIe Siècle européen*, PUF, Paris, 1968.

Le Goff, Jacques, „Du ciel sur la terre: la mutation des valeurs du XIIe au XIIIe dans l'Occident médiéval", în *Odysseus*, 1990 (în rusă), reluat în col. „Quarto", *Le Roi, le Saint*, Gallimard, 2003.

– *L'Apogée de la chrétienté v. 1180-v. 1330*, Bordas, Paris, 1982.
Mundy, J.-H., *Europa in the High Middle Ages*, Longman, Londra, 1973 (ed. I), 1991 (ed. a II-a).

Secolele XIV-XV: mutaţii, conflicte, violenţe

Abel, Wilhelm, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart, 1955, ed. a II-a.
Gauvard, Claude, *„De grace especial". Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*, 2 vol., Publications de la Sorbonne, Paris, 1991.
Graus, Frantisek, *Pest, Geiszler, Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988 (ed. a II-a).
Hilton, Rodney H. ; Aston, T.H., *The English Rising of 1381*, Past and Present Publications, Cambridge, 1984.
Hilton, Rodney H., *Bond Men Made Free : Medieval Peasants Movement and the English Rising of 1381*, Methuen, Londra, 1973.
Jordan, William Chester, *The Greate Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
Leff, Gordon, *The Dissolution of the Medieval Outlook. An Essay on Intellectual and Spiritual Change in the XIVth Century*, Harper and Row, New York, 1976.
Malowist, Marian, *Croissance et Répression en Europe, XIVe-XVIIe siècle*, Armand Colin, Paris, 1972.
Martines, Lauro, (ed.), *Violence and Civil Disorder in Italian Cities. 1200-1500*, University of California Press, Berkley-Los Angeles, 1972.
Mollat, Michel ; Wolff, Philippe, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les Révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*, Calmann-Lévy, Paris, 1970.
Stella, Alessandro, *La Révolte des Ciompi. Les Hommes, les lieux, le travail*, ÉHÉSS, Paris, 1993.
Valdeón Baruque, Julio, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Siglo veintiuno, Madrid, 1975.
Villages désertés et Histoire économique, XIe-XVIIIe siècle, SEVPEN, Paris, 1965, prefaţă de Fernand Braudel.
Wolff, Philippe, *Automne du Moyen Age ou Printemps des temps nouveaux ? L'Économie européenne aux XIVe et XVe siècles*, Aubier, Paris, 1986.

Geneza statului modern

Coulet, Noël; Genet, Jean-Pierre (ed.), *L'État moderne : territoire, droit, système politique*, Éd. du CNRS, Paris, 1990.

Culture et Idéologie dans la genèse de l'État moderne (masă rotundă la Roma, 1984), École française de Rome, 1985.

Genet, Jean-Pierre (ed.), *L'État moderne. Genèse. Bilans et perspectives*, Ed. du CNRS, Paris, 1990.

Guenée, Bernard, *L'Occident au XIVe et XVe siècles. Les États*, PUF, Paris, 1971 (ed. I), 1991 (ed. a IV-a).

Strayer, Joseph R., *On the Medieval Origins of Modern State*, Princeton, 1970.

Wilks, M.J., *The Problem of Sovereignity in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1963.

Sfîrşitul Evului Mediu este sfîrşitul secolului al XV-lea ?

Brown, Elizabeth A.R., „On 1500", în Linehan-Nelson, pp. 691-710.

Cardini, Franco, *Europa 1492. Ritratto di un continente cinquecento anni fa*, Rizzoli, Milano, 1989.

Vincent, Bernard, *1492, l'année admirable*, Aubier, Paris, 1991.

Animalul

Berlioz, Jacques ; Polo de Beaulieu, Marie-Anne, *L'Animal exemplaire au Moyen Age, Bestiaires du Moyen Age*, trad. G. Bianciotto, col. „Plus", Stock, Paris, 1980.

Delort, Robert, articolul „Animaux", în Le Goff-Schmitt, pp. 55-66 [ed. rom., „Animalele", pp. 35-42].

Delort, Robert, *Les animaux ont une histoire*, Seuil, Paris, 1984.

Guerreau, Alain, articolul „Chasse", în Le Goff-Schmitt, pp. 166-178 [ed. rom., „Vînătoarea", pp. 806-814].

Il Mondo animale, Micrologus VIII, 2 vol., 2000.

Ortalli, Gherardo, *Lupi gente culture. Uomo e ambiente nel medioevo*, Einaudi, Torino, 1997.

Voisenet, Jacques, *Bestiaire chrétien. L'Imagerie animale des auteurs du haut Moyen Age (V^e^-XIe siècle)*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1994.

Artă, estetică

Baral i Altet, Xavier, *L'Art médiéval*, col. „Que sais-je ? ", PUF, Paris, 1991.

Caillet, Jean-Pierre (coord.), *L'Art du Moyen Age*, Réunion des Musées nationaux, Gallimard, Paris, 1995.

Castelnuovo, Enrico ; Sergi, Giuseppe, (ed.), *Arti e storia nel Medioevo. I Tempi, spazi, istituzioni*, Einaudi, Torino, 2002.

Castelnuovo, Enrico, „L'artiste", în Jacques Le Goff (coord.), *L'Homme médiéval* (ed. italiană, Laterza, Bari, 1987), versiune franceză, Seuil, Paris, 1989, pp. 233-266 [ed. rom., „Artistul", în *Omul medieval*, pp. 193-221].

De Bruyne, Edgar, *L'Esthétique du Moyen Age*, Louvain, 1947.

– *Études d'esthétique médiévale*, Bruges, 3 vol., 1946.

Duby, Georges, *L'Art et la Société. Moyen Age-XXe siècle*, col. „Quarto", Gallimard, Paris, 2002.
Eco, Umberto, *Art et Beauté dans l'esthétique médiévale*, [1987], Grasset, Paris, 1997 (traducere din italiană).
- *Le Problème esthétique chez Thomas d'Aquin*, [1970], PUF, Paris, traducere nouă, 1993.
Ladner, G.B., *Ad imaginem Dei. The Image of Man in Medieval Art*, Latrobe, 1965.
Panofsky, Erwin, *Architecture gothique et Pensée scolastique*, Minuit, Paris, 1967 (cu un text de Pierre Bourdieu).
Recht, Roland, *Le Croire et le Voir. L'Art des cathédrales, XIIe-XVe siècle*, Gallimard, Paris, 1999.
Scobeltzine, André, *L'Art féodal et son enjeu social*, Gallimard, Paris, 1973.
Von Den Steinen, Wolfram, *Homo caelestis. Das Wort des Kunst im Mittelalter*, 2 vol., Berna-München, 1965.

Arthur

Barber, Richard, *King Arthur: Hero and Legend*, The Boydell Press, Woodbridge, 1986.
Berthelot, Anne, *Arthur et la Table Ronde. La force d'une légende*, col. „Découverte", Gallimard, Paris, 1996.
Boutet, Dominique, *Charlemagne et Arthur ou le roi imaginaire*, Champion, Paris, 1992.
Loomis, R.S., *Arthurian Literature in the Middle Ages*, Oxford, 1959.

Biblia

Dahan, Gilbert, *L'Exegèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval, XIIe-XIVe siècle*, Cerf, Paris, 1999.
Lobrichon, Guy, *La Bible au Moyen Age*, Picard, Paris, 2003.
Riché, Pierre; Lobrichon, Guy (ed.), *Le Moyen Age et la Bible*, Beauchesne, Paris, 1984.
Smalley, Beryl, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Clarendon Press, Oxford, 1983 (ed. a III-a).

Biserică

Arnaldi, Girolamo, articolul „Église, papauté", în Le Goff-Schmitt, pp. 322-345 [ed. rom., „Biserică și papalitate", pp. 58-73].
Congar, Yves, *L'Ecclésiologie du Haut Moyen Age*, Paris, 1968.

Guerreau, Alain, *Le Féodalisme, un horizon théorique*, Le Sycomore, Paris, 1980, pp. 201-210.

Le Bras, Gabriel, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale* (t. 12 din *Histoire générale de l'Église* de Fliche şi Martin), 2 vol., Paris, 1962-1964.

Lubac, Henri de, *Corpus mysticum. L'Eucharistie et l'Eglise au Moyen Age, étude historique*, Paris, 1944.

Schmidt, Hans-Joachim, *Kirche, Staat, Nation : Raumgliederung der Kirche im mittelalterischen Europe*, H. Böhlaus Nachf, Weimar, 1999.

Southern, Richard W., *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Penguin, Harmondsworth, 1970.

Castelul

Albrecht, U., *Der Adelsitz im Mittelalter*, Deutscher Kunstverlag, München-Berlin, 1995.

Brown, A.R., *English Castles*, Batsford, Londra, 1976 (ed. a III-a).

Château et Peuplements en Europe occidentale du Xe au XVIIIe siècle, Centre culturel de l'abbaye de Floran, Auch, 1980.

Comba, Rinaldo ; Settia, Aldo, *Castelli, storia e archeologia*, Turingraf, Torino, 1984.

Debord, André, *Aristocratie et Pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale*, Picard, Paris, 2000.

Fournier, Gabriel, *Le Château dans la France médiévale*, Aubier-Montaigne, Paris, 1978.

Gardelles, Jacques, *Le Château féodal dans l'histoire médiévale*, Publitotal, Strasbourg, 1988.

Mesqui, Jean, *Châteaux et Enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, 2 vol. Picard, Paris, 1991-1993.

Pesez, Jean-Marie, articolul „Château", în Le Goff-Schmitt, pp. 179-198 [ed. rom., „Castelul", pp. 89-102].

Poisson, Jean-Michel (coord.), *Le Château médiéval, forteresse habitée (XIe-XVIe siècle)*, Éd. de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 1992.

Catedrala

Erlande-Brandenburg, Alain, *La Cathédrale*, Fayard, Paris, 1989.

20 siècles en cathédrales (Catalogul expoziţiei de la Reims), Monum, Paris, 2001.

Cavalerul

Bumke, Joachim, *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert*, Heidelberg, 1964.

Cardini, Franco, „Le Guerrier et le chevalier", în *L'Homme médiéval*, Le Goff, Jacques (coord.), [ed. italiană, Laterza, Bari, 1987], versiune franceză, Seuil, Paris, 1989, pp. 87-128 [ed. rom., *op. cit.*, pp. 69-103].

Duby, Georges, *Guillaume le Maréchal ou le Meilleur Chevalier du Monde*, Fayard, Paris, 1984.

Fleckenstein, Joseph, *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985.

Flori, Jean, *Chevalier et Chevalerie au Moyen Age*, Hachette, Paris, 1998.

– *L'Idéologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie*, Droz, Geneva, 1981.

Gies, Frances, *The Knight in History*, Harper and Row, New York, 1984.

Keen, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven, 1984.

Köhler, Éric, *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, Paris, 1974 (traducere din germană).

Reuter, Hans Georg, *Die Lehre vom Ritterstandzum Ritterbegriff in Historiographie und Dichtung vom 11. bis 13. Jahrhundert*, Böhlau, Köln-Viena, 1971.

Copii

Alexandre-Bidon, Danièle ; Lett, Didier, *Les Enfants au Moyen Age. V^e^-XVe siècle*, Hachette, Paris, 1997.

Ariès, Philippe, *L'Enfant et la Vie familiale sous l'Ancien Régime*, Seuil, Paris, 1960 (ed. I).

Boswell, John, *Au bon cœur des inconnus : les enfants abandonnés de l'Antiquité à la Renaissance*, [1988], Gallimard, Paris, 1993 (traducere din engleză).

Enfant et Société, număr special al *Annales de démographie historique*, 1973.

Lett, Didier, *L'Enfant des miracles. Enfance et société au Moyen Age (XIIe-XIIIe siècle)*, Aubier, Paris, 1997.

Riché, Pierre ; Alexandre-Bidon, Danièle, *L'Enfance au Moyen Age*, Seuil-BNF, Paris, 1994.

Shahar, Shulamith, *Childhood in the Middle Ages*, Routledge, Londra, 1990.

Corp. Medicină. Sexualitate

Agrimi, Jole ; Crisciani, Chiara, *Malato, medico e medicina nel Medioevo*, Loescher, Torino, 1980.

– *Medicina del corpo e medicina dell'anima*, Episteme Editrice, Milano, 1978.

Brown, Peter, [1988], *Le Renoncement à la chair. Virginité, célibat et continence dans le christianisme primitif*, Gallimard, Paris, 1995 (traducere din engleză).

Brundage, J.A., *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, The University of Chicago Press, Chicago-Londra, 1987.

Bullough, Vern L., Brundage, James (ed.), *Handbook of Medieval Sexuality*, Garland Publishing, 2000.

Bynum, Caroline W., *The Resurrection of the Body in Western Christianity. 200-1336*, Columbia University Press, New-York, 1995.

Casagrande, Carla ; Vecchio, Silvana, *Anima e corpo nella cultura medievale*, Sismel, Florenţa, 1999.

„I discorsi dei corpi", în *Micrologus I*, 1993.

Flandrin, Jean-Louis, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale, VIe-XIe siècle*, Seuil, Paris, 1983.

Jacquart, Danielle, Thomasset, Claude, *Sexualité et Savoir médical au Moyen Age*, PUF, Paris, 1985.

Le Goff, Jacques ; Truong, Nicolas, *Une histoire du corps au Moyen Age*, Liana Levi, Paris, 2003.

Poly, Jean-Pierre, *Le Chemin des amours barbares. Genèse médiévale de la sexualité européenne*, Perrin, Paris, 2003.

Rossiaud, Jacques, *La Prostitution médiévale*, Flammarion, Paris, 1988.

Cultura populară

Boglioni, Pierre (coord.), *La Culture populaire au Moyen Age* (Colocviu organizat la Montréal, 1977), L'Aurore, Montréal, 1979.

Cardini, Franco, *Magia, stregoneria, superstizioni nell'Occidente medievale*, La Nuova Italia, Florenţa, 1979.

Cohn, Norman, *Démonolâtrie et Sorcellerie au Moyen Age*, Payot, Paris, 1982 (traducere din engleză).

Gourevitch, Aaron J., *Mittelalterische Volkskultur. Problem der Forschung*, UEB Verlag der Kunst, Dresda, 1986.

Kaplan, Steven L. (ed.), *Understanding Popular Culture*, Mouton-de-Gruyter Press, Berlin-New York, 1984.

Kieckhefer, Richard, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
Lecouteux, Claude, *Fées, Sorcières et Loup-garous au Moyen Age. Histoire du double*, Imago, Paris, 1992.
Manselli, Raoul, *La Religion populaire au Moyen Age*, Vrin, Paris-Montréal, 1975.

Curtoazie, civilitate

Bumke, Joachim, *Höfische Kultur, Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, Deutscher Taschenbuchverlag, München, 1986.
Elias, Norbert, *La Civilisation des mœurs*, Calmann-Lévy, Paris, 1973 [trad. rom., *Procesul civilizării*, Polirom, Iași, 2002].
Paravicini, Werner, *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*, Oldenburg, München, 1994.
Romagnoli, Daniela (ed.), *La Ville et la Cour. Des bonnes et des mauvaises manières*, [1991], Fayard, Paris, 1995 (traducere din italiană).
Schmitt, Jean-Claude, *La Raison des gestes dans l'Occident médiéval*, Gallimard, Paris, 1990.

Cruciadele

Alphandéry, Pierre, Dupront, Alphonse, *La Chrétienté et l'Idée de croisade*, Albin Michel, Paris, 1954, 2 vol.; reed. 1995, 1 vol.
Balard, Michel, *Les Croisades*, Paris, 1968.
Chroniques arabes des Croisades, texte reunite și prezentate de Francesco Gabrieli, [1963], Sindbad, Paris, 1977 (traducere din italiană).
Dupront, Alphonse, *Du sacré, croisades et pèlerinages, images et langages*, Gallimard, Paris, 1987.
Flori, Jean, *Guerre sainte, Jihad, Croisade. Violence et religion dans le christianisme et l'islam*, Seuil, Paris, 2002.
– *Les Croisades. Origines, réalisation, institutions, déviations*, Jean-Paul Gisserot, Paris, 2001.
Hillenbrand, Carole, *The Crusades. Islamic Perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.
Kedar, Benjamin Z., *Croisade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, Princeton University Press, Princeton, 1984.
Lobrichon, Guy, *1099, Jérusalem conquise*, Cerf, Paris, 1998.
Riley-Smith, Jonathan, *Les Croisades*, Pygmalion, Paris, 1990 (traducere din engleză).
Siberry, Elisabeth, *Criticism of Crusading, 1095-1274*, Clarendon Press, Oxford, 1985.

Sivan, Emmanuel, *L'Islam et la Croisade*, Paris, 1968.
Tyerman, Christopher, „What the Croisads Meant to Europe", în Linehan-Nelson, pp. 131-145.

Dansul

Horowitz, Jeannine, „Les danses cléricales dans les églises au Moyen Age", în *Le Moyen Age XCV*, 1989, pp. 279-292.
Sahlin, Margit, *Étude sur la carole médiévale*, Uppsala, 1940.

Descoperirea Lumii

Chaunu, Pierre, *L'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1969.
Duteil, Jean-Pierre, *L'Europe à la découverte du monde du XIIIe au XVIIe siècle*, Armand Colin, Paris, 2003.
Heers, Jacques, *Marco Polo*, Fayard, Paris, 1983.
Magalhaes-Godihno, Vitórino, *Les Découvertes : XVe-XVIe siècle. Une révolution des mentalités*, Autrement, Paris, 1990.
Mollat du Jourdan, Michel, *Les Explorateurs du XIIIe au XVIe siècle. Premiers regards sur des mondes nouveaux*, J.-C. Lattès, Paris, 1984.
Philips, J.R.S., *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1988.
Roux, Jean-Paul, *Les Explorateurs au Moyen Age*, Seuil, Paris, 1961.

Diavolul

„Diable au Moyen Age (Le)", *Senefiance*, nr. 6, Aix-en-Provence, 1979.
Graf, Arturo, *Il Diavolo*, ed. nouă, Salerno, Roma, 1980.
Muchembled, Robert, *Diable !*, Seuil-Arte, Paris, 2002.
– *Une histoire du diable, XIIe-XXe siècle*, Seuil, Paris, 2000[1], 2002[2].

Drept

Bellomo, Manlio, *L'Europe del diritto comune*, Il Cigno Galileo Galilei, Roma, 1988 (ed. I), 1996 (ed. a VII-a).
Calasso, Francesco, *Medioevo del diritto*, I, *Le fonti*, Milano, 1954.
Chiffoleau, Jacques, articolul „Droit", in Le Goff-Schmitt, pp. 290-308 [ed. rom., „Drept(uri)", pp. 198-211].
Gaudemet, Jean, *La Formation du droit canonique médiéval*, Variorum Reprints, Londra, 1980.

Grossi, Paolo, *L'ordine giuridico medievale*, Laterza, Roma-Bari, 1995.
Legendre, Pierre, *Écrits juridiques du Moyen Age occidental*, Variorum Reprints, Londra, 1988.
– *La Pénétration du droit romain dans le droit canonique classique de Gratien à Innocent IV (1140-1254)*, Paris, 1964.
Post, Gaines, *Studies in Medieval Legal Thought. Public Law and the State, 1100-1322*, Princeton, 1964.
Radding, Charles M., *The Origin of Medieval Jurisprudence. Pavia and Bologna, 850-1150*, Yale University Press, New Haven, 1988.
Reynold, Susan, „Medieval Law", în Linehan-Nelson, pp. 485-502.

Dumnezeu

Boespflug, François, *Dieu dans l'art*, Cerf, Paris, 1984.
Boyer, Régis, *Le Christ des barbares. Le Monde nordique (IXe-XIIIe siècle)*, Cerf, Paris, 1987.
Le Goff, Jacques ; Pouthier, Jean-Luc, *Dieu au Moyen Age*, Bayard, Paris, 2003.
Pellegrin, Marie-Frédérique, *Dieu* (texte alese şi prezentate de), Flammarion, Paris, 2003.
Rubin, Miri, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
Schmitt, Jean-Claude, articolul „Dieu", în Le Goff-Schmitt, pp. 273-289 [ed. rom., „Dumnezeu", pp. 212-223].

Economie

Abel, Wilhelm, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe)*, [1966], Flammarion, Paris, 1973 (traducere din germană).
Bloch, Marc, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Paris, 1954.
The Cambridge Economic History of Europe, I, *The Agrarian Life of the Middle Ages*, 1966 ; II. *Trade and Industry in Middle Ages*, 1952 ; III, *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, 1963, Cambridge University Press.
Cipolla, Carlo M., *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000-1700*, W.W. Norton and Co, New York, 1976.
– *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Il Mulino, Bologna, 1974.
Contamine, Phlippe *et al.*, *L'Economie médiévale*, Armand Colin, Paris, 1993.

Day, John, *The Medieval Market Economy*, Blackwell, Oxford, 1987.
Duby, Georges, *L'Economie et la Vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècle)*, 2 vol., Paris, 1962.
Fournial, Étienne, *Histoire monétaire de l'Occident médiéval*, Nathan, Paris, 1970.
Latouche, Robert, *Les Origines de l'économie occidentale*, Albin Michel, Paris, 1970.
Lopez, Roberto S., *La Révolution commerciale dans l'Europe médiévale*, Aubier-Montaigne, Paris, 1974.
Pounds, N.J.G., *An Economic History of Medieval Europe*, Longman, New York, 1974.

Economie şi religie

Ibanès, Jean, *La Doctrine de l'Église et les Réalités économiques au XIIIe siècle*, Paris, 1967.
Langholm, Odd, *Economics in the Medieval Schools. Wealth, Exchange, Money, and Usury According to the Paris Theological Tradition*, 1200-1350, Brill, Leyden, 1992.
Le Goff, Jacques, *La Bourse et la Vie. Économie et religion au Moyen Age*, Hachette, Paris, 1986 (ed. I); col. „Pluriel", 1997.
Little, Kester K., *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, Cornell University Press, Londra, 1978.
Todeschini, Giacomo, *I mercati e il Tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della richezza fra Medioevo*, éd. *Età moderna*, Il Mulino, Bologna, 2002.
– *Il prezzo della salvezza. Lessici medievali del pensiero economico*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1994.

Enciclopedism

Bathélemy l'Anglais, *Le Livre des propriétés des choses, une encyclopédie du XIVe siècle*, transpusă în franceza modernă şi note de Bernard Ribémont, Stock, Paris, 1999.
Beonio-Brocchieri Fumagalli, Maria Teresa, *Le Enciclopedie dell'Occidente medievale*, Loescher, Torino, 1981.
Boüard, Michel de, „Reflexions sur l'encyclopédisme médiéval", în Annie Becq (coord.), *L'Encyclopédisme* (Actele colocviului de la Caen, 1987), Kliencksieck, Paris, 1991.
– „Encyclopédie médiévales", *Revue des questions historiques*, seria a 3-a, nr. 16, 1930, pp. 258-304.

Meier, Christel, „Grundzüge der mittelalterischen Enzyklopädie. Zu Inhalten, Formen und Funktionen einer problematischen Gattung", în *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter* (Simpozionul de la Wolfenbüttel, 1981), Metzler, Stuttgart, 1984, pp. 467-500.

Picone, Michelangelo (ed.), *L'enciclopedismo medievale* (Actele colocviului de la San Gimignano, 1992), Longo, Ravenna, 1994.

Ribémont, Bernard, „L'encyclopédisme médiéval et la question de l'organisation du savoir", în *L'Écriture du savoir* (Actele colocviului de la Bagnoles-de-l'Orne, 1990), Association Diderot, Le Menil-Brout, 1991, pp. 95-107.

Ereticii

Biget, Jean-Louis, „Reflexions sur «l'Hérésie» dans le Midi de la France au Moyen Age", în *Hérésis*, nr. 36-37, 2002, pp. 29-74.

Borst, Arno, *Les Cathares*, [1953], Payot, Paris, 1974 (traducere din germană).

Effacement du catharisme, *Cahiers de Fanjeaux*, 20, 1985.

Le Goff, Jacques (ed.), *Hérésie et Sociétés dans l'Europe pré-industrielle, XIe-XVIIIe siècle*, Mouton, Paris-La Haye, 1968.

Moore, Robert I., „À la naissance de la société persécutrice : les clercs, les cathares et la formation de l'Europe", în *La Persécution du catharisme* (Actele celei de-a 6-a sesiuni de istorie medievală organizate de Centre d'études cathares), Centre d'études cathares, Carcassone, 1996, pp. 11-37.

– *The Origins of European Dissent*, Allen Lane, Londra, 1977[1] ; Blackwell, Oxford, 1985[2].

Oberste, Jörg, *Der Kreuzzug gegen die Albigenser. Ketzerei und Machtpolitik im Mittelalter*, Primus Verlag, Darmstadt, 2003.

Schmitt, Jean-Claude, *Mort d'une hérésie. L'Église et les clercs face aux Béguines et aux Beghards du Rhin supérieur du XIVe au XVe siècle*, Mouton, Paris-La Haye, 1978.

Vauchez, André, „Orthodoxie et hérésie dans l'Occident médiéval (Xe-XIIIe siècle)", în Elm, Susanna ; Rebillard, Éric ; Romano, Antonella (coord.), *Orthodoxie, Christianisme, Histoire*, École française de Rome, 2000, pp. 321-332.

Zerner, Monique, articolul „Hérésie", în Le Goff-Schmitt, pp. 464-482 [ed. rom., „Erezia", pp. 227-237].

Zerner, Monique (coord.), *Inventer l'hérésie ?* (colocviul CEM, vol. 2), Centre d'études médiévales, Nice, 1998.

Evreii

Barros, Carlos (ed.), *Xudeus y Conversos na Historia* (congresul de la Ribadavia, 1991), 2 vol., Editorial de la Historia, Santiago de Compostella, 1994.

Blumenkranz, Bernhard, *Juden und Judentum in der mittelalterichen Kunst*, Kohlhammer, Stuttgart, 1965.

– *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental, 430-1096*, Mouton, Paris-La Haye, 1960.

Dahan, Gilbert, *Les Intellectuels chrétiens et les Juifs au Moyen Age*, Cerf, Paris, 1990.

Famille juive au Moyen Age, Provence-Languedoc (La), număr special al revistei *Provence historique*, XXXVII, 150, 1987.

Gli Ebrei e le Scienze (*The Jews and the Sciences*), număr special al revistei *Micrologus*, IX, 2001.

Grayzel, Solomon, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, 2 vol., Hermon Press, New York-Detroit, 1989.

Jordan, William Chester, *The French Monarchy and the Jews from Philip Augustus to the Last Capetian*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989.

Katz, Jacob, *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relation in Medieval and Modern Times*, Oxford, 1961.

Kriegel, Maurice, *Les Juifsà la fin du Moyen Age dans l'Europe méditerranéenne*, Hachette, Paris, 1979.

Schmitt, Jean-Claude, *La Conversion d'Hermann le Juif. Autobiographie, Histoire et Fiction*, Seuil, Paris, 2003.

Toaff, Ariel, *Le Marchand de Pérouse. Une communauté juive du Moyen Age*, [1988], Balland, Paris, 1993 (traducere din italiană).

Todeschini, Giacomo, *La richezza degli Ebrei. Merci e denaro nella riflessione ebraica e nella definizione cristiana dell'usura alla fine del Medioevo*, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 1989.

Tractenberg, Joshua, *The Devil and the Jews : The Medieval Conception of the Jew and its Relations to Modern Antisemitism*, New Haven, 1943.

Familie. Rudenie. Căsătorie

Aurell, Martin, *Les Noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1995.

Burguière, André (coord.), *Histoire de la famille*, Armand Colin, Paris, 1986.

Duby, Georges; Le Goff, Jacques (coord.), *Famille et Parenté dans l'Occident médiéval*, École française de Rome, 1977.

Duby, Georges, *Le Chevalier, la Femme et le Prêtre. Le Mariage dans la France féodale*, Hachette, Paris, 1961 [ed. rom., *Cavalerul, femeia şi preotul. Căsătoria în Franţa feudală*, Bucureşti, Ed. du Style, 1997].

Flandrin, Jean-Louis, *Familles. Parenté, maison et sexualité dans l'Ancienne Société*, Hachette, Paris, 1976; Seuil, Paris, 1984.

Gaudemet, Jean, *Le Mariage en Occident*, Cerf, Paris, 1987.

Goody, Jack, *The European Family. An Historico-anthropological Essay*, Blackwell, Oxford, 2001; traducere franceză, *La Famille en Europe*, Seuil, Paris, 2001 [ed. rom., *Familia europeană. O încercare de antropologie istorică*, Polirom, Iaşi, 2003].

Guerreau-Jalabert, Anita, articolul „Parenté", în Le Goff-Schmitt, pp. 861-876 [ed. rom., „Rudenia", pp. 683-693].

Guerreau-Jalabert, Anita, „Sur les structures de parenté dans l'Europe médiévale", în *Annales ESC*, 1981, pp. 1028-1049.

Herlihy, David, *Medieval Households*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1985.

Il matrimonio nella società altomedievale, Settimane di studi sull'alto medioevo, Spoleto, XXIV, 1977.

Le Jan, Régine, *Famille et Pouvoir dans le monde franc (VIIe-Xe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1995.

Lett, Didier, *Famille et Parenté dans l'Occident médiéval, V^e-XVe siècle*, Hachette, Paris, 2000.

Femeile

Borresen, K.E., *Subordination et Equivalence. Nature et rôle de la femme d'après Augustin et Thomas d'Aquin*, Oslo-Paris, 1968.

Dinzelbacher, Peter; Bauer, Dieter (ed.), *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit*, Böhlau Verlag, Köln, 1988.

– *Frauenmystik im Mittelalter*, Schwabenverlag, Ostfildern, 1985.

Dronke, Peter, *Women Writers of the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Duby, Georges; Perrot, Michelle, *Histoire des femmes*, II, *Le Moyen Age*, Christiane Klapisch-Zuber (coord.), Plon, Paris, 1991.

Duby, Georges, *Dames du XIIe siècle*, 3 vol., Gallimard, Paris, 1995-1996, [trad. rom., *Doamnele din veacul al XII-lea*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 2000].

Duggan, Anne (coord.), *Queens and Queenship in Medieval Europe*, The Boydell Press, Woodbridge, 1997.

Femme dans la civilisation des Xe-XIIIe siècles (La) (colocviu organizat la Poitiers, septembrie 1976), *Cahiers de civilisation médiévale*, 20, 1977.

Iogna-Prat, Dominique; Palazzo, Éric; Russo, Daniel, *Marie. Le culte de la Vierge dans la société médiévale*, Beauchesne, Paris, 1996.

Klapisch-Zuber, Christiane, articolul „Masculin, féminin", în Le Goff-Schmitt, pp. 655-558 [ed. rom., „Masculin/feminin", pp. 440-449].

Le Jan, Régine, *Femmes, Pouvoir et Société dans le haut Moyen Age*, Picard, Paris, 2001.

Linehan, Peter, *Les Dames de Zamora*, [1995], Les Belles Lettres, Paris, 1998 (traducere din engleză).

Pancer, Nina, *Sans peur et sans vergogne. De l'honneur et des femmes aux premiers temps mérovingiens*, Albin Michel, Paris, 2001.

Parisse, Michel (ed.), *Veuves et Veuvages dans le haut Moyen Age*, Picard, Paris, 1993.

Parisse, Michel, *Le Nonnes au Moyen Age*, C. Bonneton, Le Puy, 1983.

Power, Eileen, *Medieval Women*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Rouche, Michel; Heuclin, Jean (ed.), *La Femme au Moyen Age*, Publication de la ville de Maubeuge, Maubeuge, 1990.

Schmitt, Jean-Claude (coord.), *Ève et Pandora. La création de la première femme*, col. „Le temps des images", Gallimard, Paris, 2002.

Zapperi, Roberto, *L'Homme enceint. L'Homme, la femme et le pouvoir*, PUF, Paris, 1983 (traducere din italiană).

Feudalitatea

Barthélemy, Dominique, articolul „Seigneurie", în Le Goff-Schmitt, pp. 1056-1066 [ed. rom., „Senioria", pp. 714-721].

Barthélemy, Dominique, *L'Ordre seigneurial, XIe-XIIe siècle*, Seuil, Paris, 1990.

Bloch, Marc, *La société féodale*, Albin Michel, Paris, 1939-1940 (ed. I), 1968 (ed. a II-a).

Duby, Georges, *Les Trois Ordres ou l'Imaginaire du féodalisme*, Gallimard, Paris, 1978 [ed. rom., *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1998].

Guerreau, Alain, articolul „Féodalité", în Le Goff-Schmitt, pp. 387-406 [ed. rom., „Feudalitatea", pp. 271-284].

Guerreau, Alain, *Le Féodalisme, un horizon théorique*, Le Sycomore, Paris, 1980.

Le Goff, Jacques, „Les trois fonctions indo-européennes, l'historie et l'Europe féodale", în *Annales ESC*, noiembrie-decembrie 1979, pp. 1187-1215.

Poly, Jean-Pierre ; Bournazel, Éric, *La Mutation féodale, X^e^-XIIe siècle*, PUF, Paris, 1980.

Reynolds, Susan, *Fiefs and Vassals*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1994.

Toubert, Pierre (ed.), *Structures féodales et Féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe)*, École française de Rome, 1980 (colocviu din 1978).

– *Les Structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XIIIe siècle*, École française de Rome, 1973.

Frontieră/frontiere

Abulafia, David ; Berend, Nora (ed.), *Medieval Frontiers : Concepts and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2002.

Barnavi, Elie ; Goossens, Paul (ed.), *Les Frontières de l'Europe*, De Boeck, Bruxelles, 2001.

Berend, Nora, „At the Gate of Christendom : Jews, Muslims and «Pagans»" în *Medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Buresi, Pascal, „Nommer, penser les frontières en Espagne aux XIe-XIIIe siècles", în de Ayala Martinez, Carlos ; Buresi, Pascal ; Philippe Josserand (ed.), *Identidad y presentación de la frontera en la España medieval (siglos XI-XIV)*, Casa de Velásquez, Madrid, 2001.

Frontières et L'Espace national en Europe du Centre-Est (Les), Institut de l'Europe du Centre-Est, Lublin, 2000.

Guenée, Bernard, „Des limites féodales aux frontières politiques", în Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de mémoire*, II, *La Nation*, Gallimard, Paris, 1986, pp. 10-33.

Linehan, Peter, „At the Spanish Frontier", în Linehan-Nelson, pp. 37-59.

Marchal, Guy P. (ed.), *Grenzen und Raumvorstellungen/ Frontières et Conceptions de l'espace (XIe-XXe siècle)*, Chronos, Historiches Seminar, Hochschule, Luzern, f.d.

Mitre Fernández, Emilio, „La cristianidad medieval y las formulaciones fronterizas", în E. Mitre Fernández *et al.*, *Fronteras y Fronterizos en la Historia*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1997.

Power, Daniel, Standen, Naomi, *Frontiers in Question : Eurasian Borderlands, 700-1700*, Macmillan, Londra, 1999.

Ruiz, Teófilo F., „Fronteras de la comunidad a la nación en la Castilla bajomedieval", *Annuario de estudios medievales*, 27, 1997, 1, pp. 23-41.

Sénac, Philippe, *La Frontière et les Hommes (VIIIe-XIIe siècle). Le Peuplement musulman au nord de l'Èbre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2000.

Sociedades de frontera en la España medieval (Las), Zaragoza, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1993.

Sullivan, R.E., „The Medieval Monk as Frontiersman", în Sullivan, R.E., Christians Missionary Activity in the Early Middle Ages, Variorum, Londra, 1994.

Tazbir, Janusz, *Poland as the Rampart of Christian Europe. Myths and Historical Reality*, Interpress Publishers, Varşovia, 1983.

Toubert, Pierre, „Frontière et frontières. Un objet historique", în *Castrum*, 4, *Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age* (colocviu organizat la Évian, septembrie 1988), École française de Rome/Casa de Velásquez, Roma-Madrid, 1992, pp. 9-7.

Heraldică

Pastoureau, Michel, *Traité d'héraldique*, Picard, Paris, 1993.

Imaginile

Baschet, Jérôme ; Schmitt, Jean-Claude (coord.), „L'Image. Fonctions et usages des images dans l'Occident médiéval", în *Cahiers du Léopard d'Or*, nr. 5, Paris, 1996.

Belting, Hans, *Image et Culte. Une histoire de l'image avant l'époque de l'art*, [1990], Cerf, Paris, 1998 (traducere din germană).

– *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter*, [1981], trad. franceză, *L'Image et son public au Moyen Age*, G. Montfort, Paris, 1998.

Boespflug, François (ed.), *Nicée II, 787-1987. Douze siècles d'images religieuses*, Cerf, Paris, 1987.

Camille, Michael, *Images dans les marges. Aux limites de l'art médiéval*, [1992], Gallimard, Paris, 1997 (traducere din engleză).

Garnier, François, *Le Langage de l'Image au Moyen Age. Signification et symbolique*, I, 1982, II : *Grammaire du geste*, Le Léopard d'Or, Paris, 1989.

Ladner, Gerhart B., *Images and Ideas in the Middle Ages*, Edizioni di Storia e letteratura, Roma, 1983.

Le Goff, Jacques, *Un Moyen Age en images*, Hazan, Paris, 2000.
Pour l'image, număr special al revistei *Médiévales*, nr. 22-23, 1992.
Schmitt, Jean-Claude, articolul „Images", în Le Goff-Schmitt, pp. 497-511 [ed. rom., „Imaginile", pp. 318-327].
Schmitt, Jean-Claude ; Bonne, Jean-Claude ; Barbu, Daniel ; Baschet, Jérôme, „Images médiévales", în *Annales HSS*, 1996.
Wirth, Jean, *L'Image à l'époque romane*, Cerf, Paris, 1999.
– *L'Image médiévale. Naissance et développement (VIe-XVe siècle)*, Klincksieck, Paris, 1989.

Imobilism. Progres (vezi şi Tehnici şi Inovaţii)

Baumgartner, Emmanuelle ; Harf-Lancner, Laurence (coord.), *Progrès, Réaction, Décadence dans l'Occident médiéval*, Droz-Champion, Paris-Geneva, 2003.
Bultot, Robert, *Christianisme et Valeurs humaines. La doctrine du mépris du monde*, 4 vol., Louvain-Paris, 1964.
Le Goff, Jacques, articolul „Antico-Moderno", în *Enciclopedia*, I, Einaudi, Torino, 1977, reluat în franceză în *Histoire et Mémoire*, „Folio", Gallimard, Paris, 1988 ; articolul „Progresso-Reazione", în *Enciclopedia*, XI, Einaudi, Torino, 1980.
Smalley, Beryl, „Ecclesiastical Attitudes tio Novelty, c. 1100-c. 1150", în Baker, Derek (ed.), *Church, Society and Politics. Studies on Church History*, 12, Cambridge, 1975, pp. 113-131.

Imperiu

Ehlers, Joachim, *Die Entstehung des deutschen Reiches*, Oldenburg, München, 1994.
Folz, Robert, *L'Idée d'Empire en Occident du Ve au XIVe siècle*, Aubier, Paris, 1972.
Parisse, Michel, *Allemagne et Empire au Moyen Age*, Hachette, Paris, 2002.
Rapp, Francis, *Le Saint Empire romain germanique, d'Otton le Grand à Charles Quint*, Tallandier, Paris, 2000.

Individul

Benton, J.E., *Self and Society in Medieval France : The Memoir of Abbot Guibert de Nogent*, Harper and Row, New York, 1970.

Boureau, Alain, „Un royal individu", în *Critique*, 52, 1996, pp. 845-857.
Bynum, Caroline W. „Did the Twelfth Century Discover the Individual?", în *Jesus as Mother. Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, University of California Press, Berkley, 1982, pp. 82-109.
Coleman, Janet (coord.), *L'Individu dans la théorie politique et dans la pratique*, PUF, Paris, 1996, pp. 1-90.
Duby, Georges ; Ariès, Philippe, *Histoire de la vie privée*, II, Seuil, Paris, 1985, „L'émergence de l'individu", pp. 503-619 (trad. rom., *Istoria vieţii private*, Ed. Meridiane, Bucureşti, II, „Apariţia individului").
Gurjewitsch, Aaron J., *La Naissance de l'individu dans l'Europe médiévale*, Seuil, Paris, 1997 (traducere din rusă) [trad. rom., *Individul în Evul Mediu European*, Polirom, Iaşi, 2004].
Le Goff, Jacques, *Saint Louis*, Gallimard, Paris, 1996.
Melville, Gert ; Schürer, Markus (ed.), *Das Eigene und das Ganze. Zum Individuellen im mittelalterischen Religiösentum*, LIT, Münster, 2002.
Morris, Colin, *The Discovery of the Individual, 1050-1200*, S.P.C.K., Londra, 1972.
Schmitt, Jean-Claude, „La découverte de l'individu, une fiction historiographique ?", în Mengal, Pierre ; Parot, Françoise (ed.), *La Fabrique, la Figure et la Feinte. Fictions et statut de la fiction en psychologie*, Vrin, Paris, 1989, pp. 213-236.
Ullmann, Walter, *The Individual and Society in the Middle Ages*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1966.
Zink, Michel, *La Subjectivité littéraire. Autour du siècle de Saint Louis*, PUF, Paris, 1985.

Islamul, arabii şi creştinătatea medievală

Agius, D.A. ; Hitchcock, Richard (ed.), *The Arab Influence in Medieval Europe*, Ithaca Press, Reading, 1994.
Bresc, Henri ; Bresc-Bautier, Geneviève (coord.), *Palerme, 1070-1492*, Autrement, Paris, 1993.
Cardini, Franco, *Europe et Islam* (versiune franceză), Seuil, Paris, 1994 [trad. rom., *Europa şi islamul. Istoria unei neînţelegeri*, Polirom, Iaşi, 2002].
Clément, François ; Tolan, John (ed.), *Réflexions sur l'apport de la culture arabe à la construction de la culture européenne*, Paris, 2003.
Sénac, Philippe, *L'Occident médiéval face à l'Islam. L'Image de l'Autre*, Flammarion, Paris, 2000 (ed. a II-a).
Southern, Richard, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962.

Tolan, John, *Saracens : Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York, 2002 ; trad. franceză, *Les Sarazins*, Aubier, Paris, 2003.

Tolan, John ; Josserand, Philippe, *Les Relations entre le monde arabo-musulman et le monde latin (milieu du Xe-milieu du XIIe siècle)*, Bréal, Paris, 2000.

Istorie

Borst, Arno, *Geschichte im mittelalterischen Universitäten*, Konstanz, 1969.

Guenée, Bernard, articolul „Histoire", în Le Goff-Schmitt, pp. 483-496 [ed. rom., „Istoria", pp. 357-366].

Guenée, Bernard, *Histoire et Culture historique dans l'Occident médiéval*, Aubier, Paris, 1991.

– *Le Métier d'historien au Moyen Age*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1977.

Iubirea curtenească

Bezzola, Reto R., *Les Origines et la Formation de la littérature courtoise en Occident*, Paris, 1944-1963, 5 vol.

Cazenave, Michel ; Poiron, Daniel ; Strubel, Armand ; Zink, Michel, *L'Art d'aimer au Moyen Age*, Philippe Lebaud, Paris, 1997.

Duby, Georges, *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*, Flammarion, Paris, 1988 [ed. rom., *Evul Mediu masculin*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1995].

Huchet, Jean-Charles, *L'amour discourtois. La „fin'amor" chez les premiers troubadours*, Privat, Toulouse, 1987.

Köhler, Erich, *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, [1965], Gallimard, Paris, 1974 (trad. din germană).

Régnier-Bohler, Danielle, articolul „Amour courtois", în Le Goff-Schmitt, pp. 32-41 [ed. rom., „Amorul curtenesc", pp. 28-34].

Rey-Flaud, Henri, *La Névrose courtoise*, Navarin éditeur, Paris, 1983.

Rougemont, Denis de, *L'Amour et l'Occident*, Plon, Paris, ed. nouă, 1994 [ed. rom., *Iubirea şi Occidentul*, Ed. Univers, Bucureşti, 1987].

Justiţia

Bartlett, Robert, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford University Press, Oxford, 1986.

Chiffoleau, Jacques, *Les Justices du pape. Déliquance et criminalité dans la région d'Avignon aux XIVe et XVe siècles*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1984.

Gauvard, Claude, Jacob, Robert (coord.), *Les Rites de la Justice. Gestes et rituels judiciaires au Moyen Age*, Cahiers du Léopard d'Or, Paris, 2000.

Gauvard, Claude, articolul „Justice et paix", în Le Goff-Schmitt, pp. 587-594 [ed. rom., „Justiţie şi pace", pp. 384-389].

Gauvard, Claude, *„De grace especial". Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*, 2 vol. Publications de la Sorbonne, Paris, 1991.

Gonthier, Nicole, *Le Châtiment du crime au Moyen Age, XIIe-XVIe siècle*, Presses Universitaires de Rennes, 1998.

Guenée, Bernard, *Tribunaux et Gens de justice dans le baillage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380-vers 1550)*, Paris, 1963.

Jacob, Robert, „Le Jugement de Dieu et la formation de la fonction de juger dans l'histoire européenne", în *Archives de philosophie et de droit*, 1994.

– *Images de la justice. Essai sur l'iconographie judiciaire du Moyen Age à l'âge classique*, Le Léopard d'Or, Paris, 1994.

Justice au Moyen Age (sanction ou impunité ?) (La), *Senefiance*, nr. 16, 1986.

Preuve. Recueils de la Société Jean-Bodin (La), XVII, Bruxelles, 1965.

Laicii

Lobrichon, Guy, *La Religion des laïcs en Occident, XIe-XIVe siècle*, Hachette, Paris, 1994.

Meersseman, G.G., *Ordo fraternitatis. Confraternitate e pietà dei laici nel Medioevo*, Herder, Roma, 1977.

Vauchez, André, *Les Laïcs au Moyen Age. Pratiques et expériences religieuses*, Cerf, Paris, 1987.

Limbi. Literaturi

Banniard, Michel, *Du latin aux langues romanes*, Paris, Nathan, 1997.

– *Viva Voce*, Institut des études augustiniennes, Paris, 1992.

Borst, Arno, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt des Sprachen und Völker*, 2 vol., Stuttgart, 1957-1963.

Cavallo, Guglielmo; Leonardi, Claudio; Menestò, Enrico, *Lo Spazio letterario del Medioevo*. I. *Il Medioevo latino*, 5 vol., Ed. Salerno, Roma, 1992-1998,

Chaurand, Jacques (şi, pentru secolele XIII-XV, Serge Lusignan), *Nouvelle Histoire de la langue française*, Seuil, Paris, 1999.

Curtius, E.R., *La Littérature européenne et le Moyen Age latin*, Paris, 1956 (traducere din germană) [ed. rom., *Literatura europeană şi Evul Mediu latin*, Univers, Bucureşti, 1970].

Gally, Michèle, Marchello-Nizia, Christiane, *Littératures de l'Europe médiévale*, Magnard, Paris, 1985.

Jonin, Pierre, *L'Europe en vers au Moyen Age*, Honoré Champion, Paris, 1996.

Redon, Odile *et al.*, *Les Langues de l'Italie médiévale*, L'Atelier du médiéviste 8, Turnhout, Brepols, 2002.

Walter, Henriette, *L'Aventure des langues en Occident : leur origine, leur histoire, leur géographie*, Laffont, Paris, 1994 (ed. I) ; 1996 (ed. a II-a).

Wolff, Phlippe, *Les Origines linguistiques de l'Europe occidentale*, Publications de l'Université de Touluouse-Le Mirail, Toulouse, 1982 (ed. a II-a).

Zumthor, Paul, *La Lettre et la Voix. De la „littérature" médiévale*, Seuil, Paris, 1987.

Memoria

Carozzi, Claude ; Taviani-Carozzi, Huguette (coord.), *Faire mémoire. Souvenir et commémoration au Moyen Age*, Aix-en-Provence, Publications de l'Université de Provence, 1994.

Carruthers, Mary, *The Book of Memory*, Cambridge University Press, 1940 ; *Le Livre de la mémoire*, Macula, Paris, 2002 (traducere din engleză).

– *The Craft of Thought. Meditatio. Thinking and the Making of Images, 400-1200*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998 ; traducere franceză, *Machina memorialis. Méditation, rhétorique et fabrication des images au Moyen Age*, Gallimard, Paris, 2002.

Clanchy, Michel, *From Memory to Written record. England, 1066-1907*, Edward Arnold, Londra, 1996 (ed. a II-a).

Geary, Patrick J., [1996], *La Mémoire et l'Oubli à la fin du premier millénaire*, Aubier, Paris, 1996 (traducere din engleză).

– *Phantoms of Remembrance*, Princeton University Press, Princeton, 1994.

Lauwers, Michel, *La Mémoire des ancêtres, le Souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Age*, Beauchesne, Paris, 1997.

Le Goff, Jacques, *Histoire et Mémoire* (versiune italiană, 1981), versiune franceză, „Folio", Gallimard, Paris, 1988.

Oexle, Otto Gerhard (coord.), *Memoria als Kultur*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.

Restaino, Rosangela, *Ricordare e dimanticare nella cultura del Medioevo*, informare despre colocviul de la Trento (4-6 aprilie 2002), *Memoria. Ricordare e dimanticare nella cultura del Medioevo*, în *Quaderni medievali*, 54, decembrie 2002, pp. 221-238.

Yates, Frances A., *The Art of Memory*, 1966; trad. franceză, *L'Art de la mémoire*, Gallimard, Paris, 1975.

Zinn Jr., Grover, A., „Hugh of Saint-Victor and the Art of memory", în *Viator*, 5, 1974, pp. 211-234.

Milenarism. Apocalipsă

Boureau, Alain; Piron, Sylvain (ed.), *Pierre et Jean Olivi (1248-1298). Pensée scolastique, dissidence spirituelle et société*, Vrin, Paris, 1999.

Bynum, Caroline W.; Freedman, Paul, *Last Things. Death and the Apocalypse in the Middle Ages*, Univesity of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2000.

Capitani, Ovidio, Miethke, Jürgen (coord.), *L'attesa della fine dei tempi nel Medioevo*, Il Mulino, Bologna, 1990.

Carozzi, Claude, *Apocalypse et Salut dans le christianisme ancien et médiéval*, Aubier, Paris, 1996.

Cohn, Norman, *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Payot, Paris, 1983 (traducere din engleză).

Head, Thomas, Landes, Richard, *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France arround the Year 1000*, Cornell University Press, Londra, 1992.

Manselli, Raoul, *La „Lectura super Apocalipsim" di Pietro di Giovanni Olivi*, Roma, 1955.

Mendel, Arhur P., *Vision and Violence (on the Millenium)*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1992 (ed. I), 1999 (ed. a II-a).

Reeves, Marjorie, *Joachim of Fiore and the Prophetic Future*, Sutton, Londra, 1976.

Textes prophétiques et la Prophétie en Occident, XIIe-XVIe siècle (Les), (masă rotundă la Chantilly, 1988), École française de Rome, 1990.

Töpfer, Bernhard, *Das kommende Reich des Friedens*, Berlin, 1964.

Verbeke, Werner, Verhelst, Daniel, Welkenhuysen, Andries, *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, Leuven University Press, Louvain, 1988.

Miracole, monştri şi minunăţii

Démons et Merveilles au Moyen Age (colocviu organizat la Nice, 1987), Faculté des Lettres et sciences humaines, Nice, 1990.

Dubost, Francis, articolul „Merveilleux", în Gauvard-de Libera-Zink, pp. 905-910.

Friedman, J.B., *The Monstruous Races in Medieval Art and Thought*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981.

Kappler, Claude, *Monstres, Démons et Merveilles à la fin du Moyen Age*, Payot, Paris, 1980.

Lecouteux, Claude, *Les Monstres dans la pensée médiévale européenne*, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 1993.

Miracles, Prodiges et Merveilles au Moyen Age (al XXV-lea congres SHMESP, Orléans, 1994), Publications de la Sorbonne, Paris, 1995.

Poirion, Daniel, *Le Merveilleux dans la littérature française du Moyen Age*, col. „Que sais-je ?", PUF, Paris, 1982.

Sigal, Pierre-André, *L'Homme et le Miracle dans la France médiévale (XIe-XIIe siècle)*, Cerf, Paris, 1985.

Vauchez, André, articolul „Miracle", în Le Goff-Schmitt, pp. 725-740 [ed. rom., „Miracolul", pp. 471-481].

Moartea şi lumea de dincolo

Alexandre-Bidon, Danièle, Treffort, C. (coord.), *La Mort au quotidien dans l'Occident médiéval*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 1993.

Ariès, Philippe, *L'Homme devant la mort*, Seuil, Paris, 1977 [ed. rom., *Omul în faţa morţii*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1998].

Baschet, Jérôme, *Les Justices de l'au-delà. Les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIe-XVe siècle)*, École française de Rome, 1993.

Bernstein, Alan, *The Formation of Hell*, Cornell University Press, Ithaca-Londra, 1993.

Borst, Arno (ed.), *Tod im Mittelalter*, Konstanz Universität-Verlag, Konstanz, 1993.

Carozzi, Claude, *Le Voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (Ve-XIIIe s.)*, École française de Rome, 1994.

Chiffoleau, Jacques, *La Comptabilité de l'au-delà, les Hommes, la Mort et la Religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age*, École française de Rome, 1980.

Death in the Middle Ages, Louvain, Presses Universitaires de Louvain, 1983.

Delumeau, Jean, *Une histoire du Paradis*, Fayard, Paris, 1992, 2 vol. [ed. rom., *Grădina desfătărilor. O istorie a paradisului*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1997].

Dies illa. Death in the Middle Ages (colocviu organizat la Manchester, 1983), Cairns, Liverpool, 1984.

Erlande-Brandenburg, Alain, *Le roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Droz, Geneva, 1975.

Goody, Jack, *Death, Property and the Ancestors*, Stanford University Press, Stanford, 1962.

Lauwers, Michel, articolul „Mort", în Le Goff-Schmitt, pp. 771-789 [ed. rom., „Moarte/Morţi", pp. 493-505].

Lauwers, Michel, *La Mémoire, les Ancêtres, le Souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Age (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècle)*, Beauchesne, Paris, 1997.

Le Goff, Jacques, articolul „Au-delà", în Le Goff-Schmitt, pp. 89-102 [ed. rom., „Lumea de dincolo", pp. 411-420].

Le Goff, Jacques, *La Naissance du Purgatoire*, Gallimard, Paris, 1981 [ed. rom., *Naşterea purgatoriului*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1995].

Mitre Fernández, Emilio, *La Muerte vencida. Imagines e historia en el Occidente Medieval (1200-1348)*, Encuentro, Madrid, 1988.

Morgan, Alison, *Dante and the Medieval Other World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Ohler, Norbert, *Sterben und Tot im Mittelalter*, Artemis verlag, München, 1990.

Schmitt, Jean-Claude, *Les Revenants, les Vivants et les Morts dans la société médiévale*, Gallimard, Paris, 1994.

Treffort, Cécile, *L'Église carolingienne et la Mort. Christianisme, rites funéraires et pratiques commémoratives*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 1996.

Munca

Allard, Guy H., Lusignan, Serge (ed.), *Les Arts mécaniques au Moyen Age*, Vrin-Bellarmin, Paris-Montréal, 1982.

Fossier, Robert, *Le Travail au Moyen Age*, Hachette, Paris, 2000.

Hamesse, Jacqueline ; Muraille, Colette (ed.), *Le Travail au Moyen Age, une approche interdisciplinaire*, Publications de l'Institut d'études médiévales, Louvain-la-Neuve, 1990.

Heers, Jacques, *Le Travail au Moyen Age*, col. „Que sais-je?", PUF, Paris, 1965.
Lavorare nel medioevo (colocviu organizat la Todi, 1980), Perugia, 1983.
Le Goff, Jacques, articolul „Travail", în Le Goff-Schmitt, pp. 1137-1149 [ed. rom., „Munca", pp. 514-522].
Wolff, Philippe; Mauro, Federico (coord.), *Histoire générale du Travail*, II, *L'Age de l'artisanat (Ve-XVIIIe siècle)*, Paris, 1960.

Muzica

Cullin, Olivier, *Brève Histoire de la musique au Moyen Age*, Fayard, Paris, 2002.
Gagnepain, Bernard, *Histoire de la musique au Moyen Age*. II. *XIIIe-XIVe siècle*, col. „Solfèges", Seuil, Paris, 1996.
Hoppin, Richard, *Medieval Music in the Middle Ages*, Norton, New York, 1978; trad. franceză, *La Musique au Moyen Age*, Mardaga, Liège, 1991.

Natura

Alexandre, Pierre, *Le Climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425 d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*, ÉHÉSS, Paris, 1987.
Comprendre et Maîtriser la nature au Moyen Age. Mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouin, Droz, Geneva, 1994.
Fumagalli, Vito, *Paesaggi della paura. Vita e natura nel Medioevo*, Il Mulino, Bologna, 1994.
– *L'uomo e l'ambiente nel Medioevo*, Laterza, Bari, 1992.
Gregory, Tullio, articolul „Nature", în Le Goff-Schmitt, pp. 806-820 [ed. rom., „Natura", pp. 523-532].
Milieux naturels, Espaces sociaux. Études offerts à Robert Delort, Publications de la Sorbonne, Paris, 1997.
Solère, Jean-Luc, articolul „Nature", în Gauvard-de Libera-Zink, pp. 967-976.
Il teatro della Natura, număr special al revistei *Micrologus*, IV, 1996.

Națiunile

Beaune, Colette, *La Naissance de la nation en France*, Gallimard, Paris, 1985.
Geary, Patrick J., *The Myths of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Gieysztor, Alexander, „Gens Poloniae : aux origines d'une conscience nationale", în *Mélanges E.R. Labande*, Centre d'études supérieures de civilisation médiévale, Poitiers, 1974, pp. 351-362.

Moeglin, Jean-Marie, „De la «nation allemande» au Moyen Age", în *Revue française d'histoire des idées politiques*, număr special : *Identités et Spécificités allemandes*, nr. 14, 2001, pp. 227-260.

Zientara, Benedykt, *Swit naradow europajskich* (L'aube des nations européennes. L'ascension d'une conscience nationale sur le territoire de l'Europe postcarolingienne), Varşovia, PIW, 1985 (traducere în germană, 1997).

Negustorii

Argent au Moyen Age (L') (congresul SHMES, Clermont-Ferrand, 1997), Publications de la Sorbonne, Paris, 1998.

Dollinger, Philippe, *La Hanse, XIIe-XVIIe siècle*, Paris, 1964.

Jorda, Henri, *Le Moyen Age des marchands. L'Utile et le nécessaire*, L'Harmattan, Paris, 2002.

Lebecq, Stéphane, *Marchands et Navigateurs frizons du haut Moyen Age*, 2 vol., Presses Universitaires de Lille, 1983.

Le Goff, Jacques, *Marchands et Banquiers du Moyen Age*, col. „Que sais-je ?", PUF, Paris, ed. nouă, 2000 [ed. rom., *Negustorii şi bancherii din Evul Mediu*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1994].

Marchand du Moyen Age (Le), (congresul SHMES, Reims, 1988), SHMES, Paris, 1992.

Monnet, Pierre, articolul „Marchands", în Le Goff-Schmitt, pp. 624-638 [ed. rom., „Negustorii", pp. 533-542].

Renouard, Yves, *Les Hommes d'affaires italiens au Moyen Age*, Paris, 1968.

Sapori, Armando, *Le Marchand italien au Moyen Age*, Paris, 1952.

Tangheroni, Marco, *Commercio e navigazione nel Medioevo*, Laterza, Roma-Bari, 1996.

Nobilimea

Adel und Kirche, Festschrift für Gert Tallenbach, Herder, Freiburg-Basel-Viena, 1968.

Aurell, Martin, *La Noblesse en Occident (V^e^-XVe siècle)*, Armand Colin, Paris, 1996.

Contamine, Philippe (coord.), *La Noblesse au Moyen Age*, PUF, Paris, 1976.

Génicot, Léopold, articolul „Noblesse", în Le Goff-Schmitt, pp. 821-833 [ed. rom., „Nobilimea", pp. 543-551].

Génicot, Léopold, *La Noblesse dans l'Occident médiéval*, Variorum Reprints, Londra, 1982.

Werner, Ernest F., *Naissance de la noblesse. L'essor des élites politiques en Europe*, Fayard, Paris, 1998 (traducere din engleză).

Oraşe

Barel, Yves, *La Ville médiévale, système social, système urbain*, Presses Universitaires de Grenoble, 1975.

Benevolo, Leonardo, *La Ville dans l'histoire européenne*, Seuil, Paris, 1993 [ed. rom., *Oraşul în istoria Europei*, Polirom, Iaşi, 2003].

Bulst, Neithard; Genet, Jean-Philippe (ed.), *Ville, État, Bourgeoisie dans la genèse de l'État moderne*, CNRS, Paris, 1988.

Chevalier, Bernard, *Les Bonnes Villes de France du XIVe au XVIe siècle*, Aubier, Paris, 1982.

Dutour, Thierry, *La Ville médiévale*, Odile Jacob, Paris, 2003.

Élites urbaines au Moyen Age (Les) (cel de-al XXVII-lea congres al SHMES, Roma, mai, 1996), Publications de la Sorbonne, École française de Rome, Roma-Paris, 1997.

Ennen, Edith, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.

Francastel, Pierre (ed.), *Les Origines des villes polonaises*, Mouton, Paris-La Haye, 1960.

Gonthier, Nicole, *Cris de haine et Rites d'unité. La violence dans les villes, XIIe-XIVe siècles*, Brepols, Turnhout, 1992.

Guidoni, Enrico, *La Ville européenne : formation et signification du IVe au XIe siècle*, Mardaga, Bruxelles, 1981.

Heers, Jacques, *La Ville au Moyen Age en Occident. Paysages, pouvoirs et conflits*, Fayard, Paris, 1990.

Hilton, Rodney H., *English and French Towns in Feudal Society, a Comparative Study*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Lavedan, Pierre; Hugueney, Jeanne, *L'Urbanisme au Moyen Age*, Arts et Métiers graphiques, Paris, 1974.

Le Goff, Jacques; Chédeville, André; Rossiaud, Jacques, „La Ville médiévale", în Duby, Georges (ed.), *Histoire de la France urbaine*, vol. II, Seuil, Paris, 1980 (ed. I); 2000 (ed. a II-a).

Le Goff, Jacques, articolul „Ville", în Le Goff-Schmitt, pp. 1183-1200 [ed. rom., „Oraşul", pp. 560-572].

Le Goff, Jacques; De Seta, Cesare (ed.), *La Città e la mura*, Laterza, Roma-Bari, 1959.

Lopez, Roberto S., *Intervista sulla città medievale (a cura di Mario Berengo)*, Laterza, Bari, 1984.

Maire-Vigueur, Jean-Claude (ed.), *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes, XIIIe-XVIe siècle*, École française de Rome, 1989.

Monnet, Pierre ; Oexle, Otto Gerhard (ed.), *Stadt und Recht im Mittelalter (La Ville et le Droit au Moyen Age)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen, vol. 174, 2003.

Pirenne, Henri, *Les Villes et le Institutions urbaines*, 2 vol., Paris, 1969.

Poirion, Daniel (ed.), *Milieux universitaires et Mentalité urbaine au Moyen Age*, Presses de l'université Paris-Sorbonne, Paris, 1987.

Romagnoli, Daniela (coord.), *La Ville et la Cour. Des bonnes et des mauvaises manières*, [1991], Fayard, Paris, 1995 (traducere din italiană).

Romero, José Luis, *La revolución en el mundo feudal*, Buenos Aires, 1969.

Rörig, Fritz, *Die europäische Stadt und die Kultur des Burgertums im Mittelalter*, Göttingen, 1955.

Rossi, Pietro, *Modelli di città. Strutture e funzioni politiche*, Einaudi, Torino, 1987.

Roux, Simone, *Le Monde des villes au Moyen Age, XIe-XVe siècle*, Hachette, Paris, 1994.

Papalitatea

Arnaldi, Girolamo, articolul „Église et papauté", în Le Goff-Schmitt, pp. 322-345 [ed. rom., „Biserică şi papalitate", pp. 58-74].

Barraclough, Geoffrey, *The Medieval Papacy*, Londra, 1968.

De Rosa, Gabriele ; Cracco, Giorgio, *Il Papato e l'Europa*, Rubbetino Editore, Suveria Mannelli, 2001.

Guillemain, Bernard, *Les Papes d'Avignon, 1309-1376*, Cerf, Paris, 1998.

Miccoli Giovanni, *Chiesa gregoriana*, Herder, Roma, 1999.

Pacaut, Marcel, *Histoire de la Papauté*, Fayard, Paris, 1976.

Paravicini Bagliani, Agostino, *Il trono di Pietro. L'universalità del papato da Alessandro III a Bonifazio VIII*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1996.

– *La Cour des papes au XIIIe siècle*, Hachette, Paris, 1995.

Păcat(e)

Bloomfield, M.W., *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special References to Medieval English Literature*, Michigan State College Press, East Lansing, 1952.

Casagrande, Carla ; Vecchio, Silvana, *Histoire des péchés capitaux au Moyen Age*, [2000], Aubier, Paris, 2003 (traducere din italiană).

– *Les péchés de la langue*, [1987], Cerf, Paris, 1991 (traducere din italiană).

Delumeau, Jean, *Le Péché et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècle)*, Fayard, Paris, 1983 [ed. rom., *Păcatul şi frica. Culpabilitatea în Occident, secolele XIII-XVIII*, vol. I-II, Polirom, Iaşi, 1998].

Levelleux, Corinne, *La Parole interdite. Le blasphème dans la France médiévale (XIIe-XVIIe siècle) : du péché au crime*, De Boccard, Paris, 2001.

Schimmel, Solomon, *The Seven Deadly Sins. Jewish, Christian and Classical Reflections on Human Nature*, Maxwell Macmillan International, New York-Toronto-Oxford-Singapore-Sidney, 1992.

Tentler, Th.N., *Sin and Confession on the Eve of Reformation*, Princeton University Press, Princeton, 1977.

Vogel, Cyrille, *Le Pécheur et la Pénitence au Moyen Age*, Cerf, Paris, 1969.

Pelerinajele

Barreiro Rivas, José Luis, *The Construction of Political Space : Symbolic and Cosmological Elements (Jerusalem and Santiago in Western History)*, Al-Quds University, The Araguaney Foundation, Ierusalim-Santiago, 1999.

– *La Función política de los caminos de peregrinación en la Europa medieval. Estudio del camino de Santiago*, Editorial Tecnos, Madrid, 1997.

Bennassar, Bartolomé, *Saint-Jacques-de-Compostelle*, Julliard, Paris, 1970.

Dupront, Alphonse, *Saint-Jacques-de-Compostelle. Puissance du pèlerinage*, Brepols, Turnhout, 1985.

Gicquel, Bernard, *La Légende de Compostelle. Le livre de saint Jacques*, Tallandier, Paris, 2003.

Oursel, Raymond, *Les Pèlerins du Moyen Age : les hommes, les chemins, les sanctuaires*, Paris, 1957.
Vásquez de Parga, Luis ; Lacarra, José Maria ; Uría Ríu, Juan, *Las Peregrinaciones a Santiago de Compostela*, 3 vol., Madrid, 1948-1950.
Vieillard, Jeanne, *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques-de-Compostelle*, Mâcon-Paris, 1938 (ed. I) ; Protat, 1981 (ed. a V-a).

Persecuţie, marginalizare, excludere

Albaret, Laurent, *L'Inquisition, rempart de la foi ?*, col. „Découvertes", Gallimard, Paris, 1998.
Bennassar, Bartolomé (coord.), *L'Inquisition espagnole*, Hachette, Paris, 1979.
Étranger au Moyen Age (L') (colocviu SHMES, Göttingen, 1999), Publications de la Sorbonne, Paris, 2000.
Gauvard, Claude, articolul „Torture", în Gauvard-de Libera-Zink, p. 1397.
Geremek, Bronislaw, *Les Marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Flammarion, Paris, 1976.
Iogna-Prat, Dominique, *Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'Islam*, Aubier, Paris, 1998.
Mitre Fernández, Emilio, *Fronterizos de Clio (Marginados, Oisidentes y Desplazados en la Edad Media)*, Universidad de Granada, 2003.
Moore, Robert I., [1987], *La Persécution : sa formation en Europe*, Les Belles Lettres, Paris, 1991 (traducere din engleză).
Schmieder, Felicitas, *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1994.
Vincent, Bernard (ed.), „Les marginaux et les exclus dans l'histoire", în *Cahiers Jussieu*, nr. 5, Paris, 1979.
Vodola, Elisabeth, *Excommunication in the Middle Ages*, California University Press, Berkley, 1986.
Weidenfeld, Katia, articolul „Police", în Gauvard-de Libera-Zink, pp. 1128-1129.
Zaremska, Hanna, articolul „Marginaux", în Le Goff-Schmitt, pp. 639-654 [ed. rom., „Marginalii", pp. 429-439].
Zaremska, Hanna, *Les Bannis du Moyen Age*, Aubier, Paris, 1996.

Populaţie

Bairoch, Paul ; Batou, Jean ; Chèvre, Pierre, *La Population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850*, Droz, Geneva, 1988.

Bardet, Jean-Pierre ; Dupâquier, Jacques (coord.), *Histoire des populations de l'Europe*, vol. I, „Des origines aux prémices de la révolution démographique", Fayard, Paris, 1997.

Biller, Peter, *The Measure of Multitude. Population in Medieval Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Raportul oraș-sat

Dutour, Thierry, *La Ville médiévale*, Odile Jacob, Paris, 2003.

Duvosquel, Jean-Marie ; Thoen, Erik (ed.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adrian Verhulst*, Snoeck-Ducaju, Gand, 1995.

Villes et Campagnes au Moyen Age, Mélanges Georges Despy, Éd. du Perron, Liège, 1991.

Războiul

Cardini, Franco, *La Culture de la guerre, Xe-XVIIIe siècle*, Gallimard, Paris, 1982 (traducere din italiană).

Contamine, Phlippe, *La Guerre au Moyen Age*, PUF, Paris, 1980 (ed. I) ; 1992 (ed. a III-a).

Duby, Georges, *Le Dimanche de Bouvines*, Gallimard, Paris, 1973.

Flori, Jean, *La Guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, Aubier, Paris, 2001.

Russell, F.H., *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Rege. Regalitate

Bak, János (ed.), *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Rituals*, University of California Press, Berkley, 1990.

Bloch, Marc, *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Engleterre*, 1924, ed. nouă, Gallimard, Paris, 1983 [ed. rom., *Regii taumaturgi*, Polirom, Iași, 1997].

Bourreau, Alain, Ingerflom, Claudio-Sergio (ed.), *La Royauté sacrée dans le monde chrétien*, ÉHÉSS, Paris, 1992.

Bourreau, Alain, *Le Simple Corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe-XVIIIe siècles*, Éd. de Paris, Paris, 1988.

Folz, Robert, *Les Saint Rois du Moyen Age en Occident (VIe-XIIIe)*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1989.

Kantorowicz, Ernest, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theory*, [1957]; traducere franceză, *Les Deux Corps du roi*, Gallimard, Paris, 1989.

Klaniczay, Gabor, *The Uses of Supernatural Powers*, Polity Press, Cambridge, 1990.

Le Goff, Jacques, articolul „Roi", în Le Goff-Schmitt, pp. 985-1004 [ed. rom., „Regele", pp. 644-658].

Le Goff, Jacques, „Le roi dans l'Occident médiéval : Caractères originaux", în Anne J. Duggan, *King and Kingship in Medieval Europe* (colocviu din 1992), King's College, Londra, 1993.

Sat

Archéologie du village déserté, ÉHÉSS, Paris, 1970, 2 vol.

Bourin, Monique; Durand, Robert, *Vivre au village au Moyen Age. Les solidarités paysannes du XIe au XIIIe siècle*, Presses Universitaires de Rennes, 2000.

Chapelot, Jean, Fossier, Robert, *Le Village et la Maison au Moyen Age*, Hachette, Paris, 1980.

Homans, G.C., *English Villages of the XIIIth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1941.

Village au temps de Charlemagne (Un), catalogul expoziţiei de la Musée des Arts et Traditions populaires, Réunion des Musées nationaux, Paris, 1988.

Sărăcia

Brown, Peter; Capitani, Ovidio; Cardini, Franco; Rosa, Mario, *Povertà e carità della Roma tardo-antica al' 700 italiano*, Francisci Ed., Abano Terme, 1983.

Capitani, Ovidio (ed.), *La concezione della povertà nel medioevo*, Padron, Bologna, 1983.

Geremek, Bronislaw, *La Potence ou la Pitié. L'Europe et le pauvres du Moyen Age à nos jours*, Paris, Gallimard, 1987.

La povertà del secolo XIIe, Francesco d'Assisi, colectiv, Società internazionale di studi franciscani, Assisi, 1975.

Little, Lester K., *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, Paul Elek, Londra, 1978.

Mollat, Michel, *Les Pauvres au Moyen Age, étude sociale*, Hachette, Paris, 1978.

– coord., *Études sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age XIIe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1974, 2 vol.

Scolastica (vezi Universitățile)

Alessio, Franco, articolul „Scolastique", în Le Goff-Schmitt, pp. 1039-1055 [ed. rom., „Scolastica", pp. 694-704].

Baldwin, John W., *The Scolastic Culture of the Middle Ages, 1000-1300*, Health, Lexington, D.C. 1971.

Le Goff, Jacques, *Les Intellectuels au Moyen Age*, Seuil, Paris, 1957, ed. nouă, 1985 [ed. rom., *Intelectualii în Evul Mediu*, Ed. Meridiane, București, 1994].

Libera, Alain de, *Penser au Moyen Age*, Seuil, Paris, 1991.

Solère, Jean-Luc, articolul „Scolastique", în Gauvard-de Libera-Zink, pp. 1299-1310.

Southern, R.W., *Scholastic Humanism and the Unification of Europe*, I, *Foundations*, Blackwell, Oxford, 1995.

Vignaux, Paul, *Philosophie au Moyen Age*, ed. nouă, Vrin, Paris, 2002.

Scris, carte

Alexandre-Bidon, Danièle, „La Lettre volée : apprendre à lire à l'enfant au Moyen Age", *Annales ESC*, 44, 1989, pp. 953-992.

Avrin, Leila, *Scribes, Script, and Books. The Book Arts from Antiquity to the Renaissance*, American Library Association and the British Library, Chicago-Londra, 1991.

Bataillon, Louis J., *La Production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*, Paris, Éd. du CNRS, 1988.

Batany, Jean, articolul „Écrit/Oral", în Le Goff-Schmitt, pp. 309-321 [ed. rom., „Scris/Oral", pp. 705-713].

Baumgartner, Emmanuelle ; Marchello-Nizia, Christiane, *Théories et Pratiques de l'écriture au Moyen Age*, col. „Littérales", Paris X-Nanterre, Centre de recherches du département de français, Paris, 1988.

Bourlet, Caroline, Dufour, Annie (ed.), *L'Écrit dans la société médiévale. Divers aspects de sa pratique du XIe au XVe siècle. Textes en hommage à Lucie Fossier*, Éd. du CNRS, Paris, 1991.

Cavallo, Guglielmo ; Chartier, Roger (coord.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, [1995], Seuil, Paris, 1997 (traducere din italiană).

Cavallo, Guglielmo, *Libri e lettori nel Medioevo. Guida storica e critica*, Laterza, Roma-Bari, 1989.

Chartier, Roger; Martin, Henri-Jean (coord.), *Histoire de l'édition française*, I, *Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle*, Fayard/Le Cercle de la librairie, Paris, 1989.

Civilità comunale : Libro, scrittura, documento (Actele congresului de la Genova, 1988), Genova, Atti della Società ligure di Storia Patria, serie nouă, vol. XXIX (CIII), fasc. II, 1989.

Clanchy, Michael T., *From Memory to Written Record, England, 1066-1307*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1979 (ed. I); Blackwell, Oxford, 1993 (ed. a II-a).

Ganz, P.F., *The Role of the Book in Medieval Culture*, 2 vol. Brepols, Turnhout, 1986.

Glénisson, Jean (ed.), *Le Livre au Moyen Age*, Éd. du CNRS, Paris, 1988.

Hamman, Adalbert-Gauthier, *L'Épopée du Livre. Du scribe à l'imprimerie*, Perrin, Paris, 1985.

Martin, Henri-Jean; Vezin, Jean (ed.), *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, Éd. du Cercle de la librairie, Promodis, Paris, 1990.

Ornato, Ezio, *La face cachée du livre médiéval*, Viella, Roma, 1993.

Parkes, M.B., *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Scholar Press, Aldershot, 1992.

– *Scribes, Scripts and Readers : Studies in the Communication, Presentation and Discrimination of Medieval Texts*, The Hambladon Press, Londra-Rio Grande (Ohio), 1991.

Petrucci, Armado, „Lire au Moyen Age", în *Mélanges de l'École française de Rome*, 96, 1984, pp. 604-616.

– *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Einaudi, Torino, 1986.

Recht und Schrift im Mittelalter (Vorträge und Forschungen 23), Sigmaringen, 1977.

Roberts, C.H., Skeat, T.C., *The Birth of the Codex*, Oxford University Press, Londra, 1983.

Saenger, Paul, „Silent Reading : Its Impact on Late Medieval Script and Society", în *Viator* 13, 1982, pp. 367-414.

– „The Separation of Words and the Order of Words. The Genesis of Medieval Reading", în *Scrittura e civilità*, 144, 1940, pp. 49-74.

Sirat, Colette, *Du scribe au livre. Les manuscrits hébreux au Moyen Age*, Éd. du CNRS, Paris, 1994.

Stock, Brian, *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the XIth and XIIth Centuries*, Princeton University Press, Princeton, 1983.

Vocabulaire du livre et de l'écriture au Moyen Age, Brepols, Turnhout, 1989 (CIVICIMA, Études sur le vocabulaire intellectuel du Moyen Age, II).

Zerdoun, Bat-Yehouda, Monique (ed.), *Le Papier au Moyen Age : histoire et techniques*, Brepols, Turnhout, 1986.

Sfinţii

Boesch-Gajano, Sofia, *La santità*, Laterza, Roma-Bari, 1999.

Brown, Peter, *Le Culte des saints : son essor et sa fonction dans l'Antiquité tardive*, [1981], Cerf, Paris, 1984 (traducere din engleză) [ed. rom., *Cultul sfinţilor*, Ed. Amarcord, Timişoara, 1996].

Fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe siècle) (Les), École française de Rome, 1991.

Geary, Patrick, *Le Vol de reliques au Moyen Age*, Aubier, Paris, 1992 (traducere din engleză).

Kleinberg, A.M., *Prophets in their Own Country. Living Saint and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*, University of Chicago Press, Chicago-Londra, 1992.

Mitterauer, Michael, *Ahnen und Heilige. Namensgebung in der europäischen Geschichte*, Beck, München, 1993.

Schmitt, Jean-Claude, *Le Saint Lévrier. Guinefort guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*, Flammarion, Paris, 1979.

Vauchez, André, *Saints, Prophètes et Visionnaires. Le pouvoir surnaturel au Moyen Age*, Albin Michel, Paris, 1999.

– „Le Saint", în Le Goff, Jacques (ed.), *L'Homme médiéval* (ed. italiană, Laterza, Bari, 1987), versiune franceză, Seuil, Paris, 1989, pp. 345-380 [ed. rom., *Omul medieval*, pp. 285-316].

Vauchez, André (coord.), *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, vol. I-XI, Hachette, Paris, 1986-1988.

Ştiinţă. Spirit ştiinţific

Beaujouan, Guy, *Par raison de nombres. L'art du calcul et les savoirs scientifiques médiévaux*, Variorum Reprints, Aldershot-Brookfield, 1991.

– „La science dans l'Occident médiéval chrétien", în Taton, René (coord.), *La science antique et médiévale des origines à 1450*, PUF, Paris, 1966 (ed. I), 1994 (ed. a II-a).

Crombie, Alister C., „The Relevance of the Middle Ages to the Scientific Mouvement", în *Science, Optics and Music in Medieval and Early Modern Thought*, The Hambledon Press, Londra-Roncevere, 1990, pp. 41-71.

- *Scientific Change : Historical Studies in the Intellectual, Social and Technical Conditions for Scientific Discovery and technical Invention from Antiquity to the Present* (simpozion despre istoria ştiinţei, Oxford, 1961), Heinemann Educational Books, Basic Books, Londra-New York, 1963.
- *Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science, 1100-1700*, Clarendon Press, Oxford, 1953 (ed. I), 1971 (ed. a III-a).
- *Augustine to Galileo : Medieval and Early Modern Science*, 1952 (ed. I), 1953 (ed. a II-a), 1959 (ed. a III-a revăzută şi augmentată, 2 vol.), 1971 (ed. a IV-a), 1979 (ed. a V-a) ; traducere franceză, *Histoire des sciences de saint Augustin à Galilée*, Paris, 1952.

Grant, Edward, *Physical Science in the Middle Ages*, Wiley, New York-Londra, 1971.

Lindberg, D.C. (ed.), *Science in the Middle Ages*, Chicago University Press, Chicago-Londra, 1978.

Minois, Georges, *L'Église et la Science. De Saint Augustin à Galilée*, Fayard, Paris, 1990.

Murray, Alexander, articolul „Raison", în Le Goff-Schmitt, pp. 934-949 [ed. rom., „Raţiunea", pp. 623-633].

Murray, Alexander, *Reason and Society in the Middle Ages*, Clarendon Press, Oxford, 1978.

Stock, Brian, *Myth and Science in the XIIth Century. A Study of Bernard Silvester*, Princeton University Press, Princeton, 1972.

Tehnici şi inovaţii

Amouretti, Marie-Claire ; Comet, Georges, *Hommes et Techniques de l'Antiquité à la Renaissance*, Armand Colin, Paris, 1993.

„Antiqui und Moderni. Traditionsbewusstsein und Fortschrittsbewusstsein im späten Mittelalter." *Miscellanea medievalia*, 9, Berlin, 1974.

Beck, Patrice (coord.), *L'Innovation technique au Moyen Age*, Paris, Errance, 1998.

Bloch, Marc, „Avènement et conquête du moulin à eau", în *Annales HES*, 1935, pp. 538-563.

- „Les «inventions» médiévales", în *Annales HES*, 1935, pp. 634-643.

Europäische Technik im Mittelalter, 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch, U. Lindgren (ed.), Gebr. Mann Verlag, Berlin, 1997.

Gille, Bertrand, *Histoire des techniques*, Gallimard, Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 1978.

Lardin, Phlippe ; Bührer-Thierry, Geneviève (ed.), *Techniques. Les paris de l'innovation, Médiévales*, 39, toamna 2000.

Long, Pamela D. (ed.), *Science and Technology in Medieval Society. Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 441, 1985.
White, Lynn Jr., *Technologie médiévale et Transformations sociales*, Paris, 1969 (traducere din engleză).

Teologie şi filozofie

Aertsen, J.A. ; Speer, Andreas (ed.), *Was ist Philosophie im Mittelalter ?*, W. de Gruyter, Berlin-New York, 1998.
Boulbach, Libère, articolul „Philosophie", în Gauvard-de Libera-Zink, pp. 1081-1094.
Chenu, Marie-Dominique, *La Théologie au XIIe siècle*, Paris, 1957.
– *La Théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris, 1957 (ed. a III-a).
Libera, Alain de, *La Philosophie médiévale*, PUF, Paris, 1993.
De Rijk, L.M., *La Philosophie au Moyen Age*, Brill, Leyden, 1985.
Ghisalberti, Alessandro, *Medioevo teologico*, Laterza, Roma-Bari, 1990.
Gilson, Étienne, *L'esprit de la philosophie médiévale*, Vrin, Paris, 1978 (ed. a II-a).
Jeauneau, Édouard, *La Philosophie au Moyen Age*, col. „Que sais-je ?", PUF, Paris, 1976 (ed. a III-a).
Solère, Jean-Luc, Kaluza, Zénon (ed.), *La Servante et la Consolatrice. La philosophie au Moyen Age et ses rapports avec la théologie*, Vrin, Paris, 2002.
Vignaux, Paul, *Philosophie au Moyen Age*, ed. nouă, Vrin, Paris, 2002.

Timpul

Cipolla, Carlo M., *Clock and Culture*, 1300-1700, New York, 1967.
Landes, David, *L'heure qu'il est. Les horloges. La mesure du temps et la formation du monde moderne*, [1983], Gallimard, Paris, 1987 (traducere din engleză).
Le Goff, Jacques, articolul „Temps", în Le Goff-Schmitt, pp. 1113-1122 [ed. rom., „Timpul", pp. 765-771].
Le Goff, Jacques, „Au Moyen Age : temps de l'Église et temps du marchand", în *Annales ESC*, 1960, reluat în *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*, Gallimard, Paris, 1977, pp. 46-65 [ed. rom., *Pentru un alt Ev Mediu*, vol. 1, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986, pp. 91-116].
Mane, Perrine, *Calendriers et Techniques agricoles. France-Italie, XIIe-XIIIe siècle*, Le Sycomore, Paris, 1983.

Pietri, Charles; Dagron, Gilbert; Le Goff, Jacques (ed.), *Le Temps chrétien, de la fin de l'Antiquité au Moyen Age, IIIe-XIIIe siècle*, CNRS, Paris, 1984.

Pomian, Krzysztof, *L'Ordre du temps*, Gallimard, Paris, 1984.

Ribemont, Bernard (ed.), *Le temps. Sa mesure et sa perception au Moyen Age* (colocviu organizat la Orléans, 1991), Caen, Paradigme, 1992.

Tiempo y memoria en le edad media, număr special al revistei *Temas medievales*, 2, Buenos Aires, 1992.

Tinerii

Duby, Georges, „Les «jeunes» dans la société aristocratique dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle", în *Annales ESC*, XIX, 1964, pp. 835-846, reluat în *Hommes et Structures du Moyen Age*, Mouton, Paris-La Haye, pp. 213-225.

Gauvard, Claude, „Les jeunes à la fin du Moyen Age. Une classe d'âge", în *Annales de l'Est*, 1-2, 1982, pp. 224-244.

Levi, Giovanni; Schmitt, Jean-Claude (coord.), *Histoire des jeunes en Occident*, I, *De l'Antiquité à l'époque moderne*, [1994], Seuil, Paris, 1996 (traducere din italiană) [ed. rom., *Istoria tinerilor în Occident*, 2 vol., Institutul European, Iaşi, 2001].

Trubadurii

Bec, Philippe, *Anthologie des troubadours*, col. „10/18", Hachette, Paris, 1979.

Bec, Pierre, *Burlesque et Obscénité chez les troubadours. Le contre-texte au Moyen Age*, col. „Moyen Age", Stock, Paris, 1984.

Brunel-Lobrichon, Geneviève; Duhamel-Amado, Claudie, *Au temps des troubadours, XIIe-XIIIe siècle*, Hachette, Paris, 1947.

Gouiran, Gérard, *L'Amour et la Guerre. L'œuvre de Bertran de Born*, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1985.

Huchet, Jean-Charles, *L'Amour discourtois. La „fin 'amor" chez les premiers troubadours*, Privat, Toulouse, 1987.

Nelli, René, *L'Érotique des troubadours*, Privat, Toulouse, 1963 (ed. I), 1984 (ed. a II-a).

Payen, Jean-Charles, *Le Prince d'Aquitaine. Essai sur Guillaime IX, son œuvre et son érotique*, Honoré Champion, Paris, 1980.

Roubaud, Jacques, *La Fleur inverse. L'art des troubadours*, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

Zuchetto, Gérard, *Terre des troubadours, XIIe-XIIIe siècles*, Éditions de Paris, Paris, 1996.

Universitate, şcoli

Arnaldi, Girolamo (ed.), *Le origine dell'Univerità*, Il Mulino, Bologna, 1974.

Brizzi, Gian Paolo ; Verger, Jacques (coord.), *Le università d'Europa*, 5 vol., Amilcare Pizzi, Milano, 1990-1994.

Classen, Peter, *Studium und Gesellschaft im Mittelalter*, A. Hiersemann, Stuttgart, 1983.

– „Zur Bedeutung der mittelalterischen Univeritäten", în *Mittelalterforschung*, Colloquium Verlag, Berlin, 1981.

– „Die hohen Schulen und die Gesellschaft im 12. Jahrhundert", în *Archiv für Kulturgeschichte*, 1966.

Cobban, Alan B., *The Medieval Universities : Their Development and Organisation*, Methuen, Londra, 1975.

Fried, Johannes (coord.), *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*, Thorbecke, Sigmaringen, 1986.

Hamesse, Jacqueline (coord.), *Manuels, programmes de cours et techniques d'enseignement dans les universités médiévales*, Publications de l'Institut d'études médiévales, Louvain-la-Neuve, 1994.

Le Goff, Jacques, *Les Intellectuels au Moyen Age*, Seuil, Paris, 1957 (ed. I), 1985 (ed. a II-a) [ed. rom., *Intelectualii în Evul Mediu*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1994].

Lusignan, Serge, *„Vérité garde le Roy". La construction d'une identité universitaire en France (XIIIe-XVe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1999.

Rashdall, Hastings, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, 3 vol., ed. nouă, Powicke-Emden, Oxford University Press, 1936.

Riché, Pierre, *Écoles et Enseignement dans le haut Moyen Age*, Aubier, Paris, 1979.

Ruegg, Walter (coord.), *A History of the University in Europe*, I, Hilde de Ridder-Symoens (coord.), *Universities in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Verger, Jacques, articolul „Université", în Le Goff-Schmitt, pp. 1166-1182 [ed. rom., „Universitatea", pp. 783-794].

Weijers, Olga, *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Ed. dell'Ateneo, Roma, 1987.

Violenţa

Contamine, Philippe; Guyotjeannin, Olivier (coord.), *La Guerre, la Violence et les Gens au Moyen Age*, Comité des Travaux historiques et scientifiques, Paris, 1996.

Gauvard, Claude, *„De grace especial". Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*, 2 vol., Publications de la Sorbonne, Paris, 1991.

Gonthier, Nicole, *Cris de haine et Rites d'unité. La violence dans les villes, XIIe-XIVe siècle*, Brepols, Turnhout, 1992.

Nirenberg, David, *Violence et Minorités au Moyen Age*, PUF, Paris, 2001 (traducere din engleză).

Raynaud, Chistiane, *La Violence au Moyen Age, XIIIe-XVe siécles*, Le Léopard d'Or, Paris, 1990.

Vise

Dinzelbacher, Peter, *Mittelalteriche Visionsliteratur*, Wiss, Darmstadt, 1985.

Gregory, Tullio (ed.), *I sogni nel Medioevo*, Ed. dell'Ateneo, Roma, 1985.

Le Goff, Jacques, articolul „Rêves", în Le Goff-Schmitt, pp. 950-958 [ed. rom., „Visele", pp. 830-842].

Paravicini Bagliani, Agostino, Stabile, Giorgio, *Träume im Mittelalter. Chronologische Studien*, Belser Verlag, Stuttgart-Zürich, 1989.

Vrăjitoria

Bechtel, Guy, *La Sorcière et l'Occident*, Plon, Paris, 1997, col. „Pocket", 2000.

Cardini, Franco, *Magia, stregoneria, superstizioni nell'Occidente medievale*, La Nuova Italia Editrice, Florenţa, 1979.

Caro Baroja, Julio, *Les Sorcières et leur monde*, Gallimard, Paris, 1985 (tradùcere din spaniolă).

Cohn, Norman, *Europe's Inner Demons*, [1975]; trad. franceză, *Démonolâtrie et Sorcellerie au Moyen Age*, Payot, Paris, 1982.

Ginsburg, Carlo, *Le Sabbat des sorcières*, Gallimard, Paris, 1992 (traducere din italiană).

Marteau des sorcières (Le), tradus şi prezentat de Arnaud Danet, 1973; ed. nouă, Jérôme Million, Grenoble, 1990.

Michelet, Jules, *La Sorcière* (prezentare de Robert Mandrou), Julliard, Paris, 1964.

Muchembled, Robert (coord.), *Magie et Sorcellerie en Europe. Du Moyen Age à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1994.

Nabert, Nathalie (ed.), *Le Mal et le Diable. Leur figures à la fin du Moyen Age*, Beauchesne, Paris, 1996.

Schmitt, Jean-Claude, articolul „Sorcellerie", în Le Goff-Schmitt, pp. 1084-1096 [ed. rom., „Vrăjitoria", pp. 843-851].

Index al numelor de persoane

A

Abélard, Pierre 27, 77, 104, 165, 189
Absalon, arhiepiscop de Lund 190
Adalard, apropiat al lui Carol cel Mare 51
Adalbert, sfînt, episcop de Praga 56, 60-61
Adolf al II-lea de Schauenburg, conte de Holstein 150
Aetius, general roman 32, 253
Afonso, Diogo, explorator portughez 235
Agenor, rege al Feniciei 17
Agobard, arhiepiscop de Lyon 110
Ailly, Pierre, d' 237
Alaric, rege al vizigoţilor 26, 31, 253
Albert cel Mare, dominican 128, 156, 161, 163-165
Albornoz, Gil Alvarez Carillo de, cardinal 210
Alcuin, abate, apropiat al lui Carol cel Mare 25, 51-52
Alexander din Hales, franciscan 163
Alexandru al III-lea, papă 155
Alexandru al VI-lea Borgia, papă 237, 261
Alexandru al V-lea, papă 211
Alexandru Macedon 72-73
al-Farabi, filozof arab 164
Alfons al IX-lea, rege al Castiliei 155
Alfons al VIII-lea, rege al Castiliei 88
Alfons al VI-lea, rege al Castiliei şi al Leónului 96, 117
Alfons al V-lea, rege al Portugaliei 236, 256
Alfons al X-lea cel Înţelept, rege al Castiliei 100, 155
Alfred, rege al Angliei 28, 93
Alienor de Aquitania, regină a Angliei 73, 94
al-Mansur, conducător musulman din Spania 64
Alphonse de Poitiers 87
Ana de Kiev 64
André le Chapelain 76
Andronic al II-lea Paleologul, împărat bizantin 194
Anselm de Canterbury, sfînt 103, 162
Arcadius, împărat al Imperiului Roman de Răsărit 25
Aristotel 27, 104, 128, 153-154, 161, 165, 224, 257-258
Armaniaci 207-208
Arpad, duce în Ungaria 59
Arthur, rege legendar 73, 140, 170, 172, 216
Attila, rege al hunilor 32, 253
Augustin, sfînt 21, 25-27, 34, 103, 104, 106, 110, 120, 128, 166, 173

Averroes, medic şi filozof arab 153, 164, 257
Avicenna, medic arab 164

B

Bacon, Roger, franciscan 161, 165, 190
Ball, John, preot 208
Bartolomeu Englezul, enciclopedist 161
Batu, han 233
Beatus, călugăr 53
Beaumanoir, Philippe de, jurist 145, 206
Beda Venerabilul, călugăr 28-29
Bela al III-lea, rege al Ungariei 117
Bela al IV-lea, rege al Ungariei 185
Benedict al XIII-lea, papă 211
Benedict de Nursia, sfînt 29-30, 38, 48, 60, 183, 254
Benvoglienti, Leonardo 230
Bernard de Chartres 187
Bernard, duce al Septimaniei 51
Bernard, sfînt 79, 104, 122, 138
Béthencourt, Jean de, explorator normand 235, 262
Blanche de Castilia, regină 87-88, 156
Boccaccio, Giovanni 199
Boethius, filozof 27, 32
Boleslaw I cel Viteaz, rege al Poloniei 61
Boleslaw al III-lea Gură Strîmbă, rege al Poloniei 117-118
Bonaventura, franciscan 156, 176-177
Bonifaciu (Winfried), arhiepiscop de Mainz 44
Bonifaciu al VIII-lea, papă 86, 189
Bonifaciu al IX-lea, papă 211
Bonvicino de la Riva, pedagog milanez 131, 182
Bovet, Honoré 194, 197
Brueghel cel Bătrîn 83
Brunelleschi, Filippo 223, 260
Brut, rege legendar al Angliei 171, 216
Bruys, Pierre de, preot 107
Burchard de Strasbourg, specialist în drept canonic 146
Burchard, episcop de Worms 82
Burgunzi 31, 207

C

Caboche, Simon, măcelar 207
Cabos, Jean 207
Calvin, Jean 239
Capella, Martianus, retor latin 21
Carloman, frate al lui Carol cel Mare 43-44
Carol al II-lea cel Pleşuv 52
Carol al IV-lea cel Frumos, rege al Franţei 87
Carol al IV-lea, împărat 226
Carol al V-lea, rege al Franţei 161, 188, 195, 207
Carol al VI-lea, rege al Franţei 194, 207
Carol al VII-lea, rege al Franţei 228
Carol al VIII-lea, rege al Franţei 228, 232, 261
Carol cel Mare, împărat 12-13, 25, 29, 36, 38, 42-48, 50-53, 55, 73, 83-84, 86, 110-111, 121, 144, 254, 257
Carol cel Rău, conte de Evreux şi rege al Navarrei 207
Carol de Anjou, rege al Neapolelui 87, 97, 258
Carol Quintul, Carol al V-lea, zis 42
Carol Temerarul, duce al Burgundiei 195, 227-228
Cassiodor, Magnus Aurelius 27-28
Celestin al III-lea, papă 154
Cesarius de Heisterbach, cistercian 147
Cezar 21, 51, 73, 246
Chiril, călugăr bizantin 60
Chrétien de Troyes, poet 170

Christine de Pisan, poetă 194
Cicero, Marcus Tullius 128
Cidul, *vezi* Rodrigo Diaz de Bivar, conducător creştin spaniol 96
Clement al IV-lea, papă 165
Clement al V-lea, papă 209-210
Clement al VII-lea, papă 211
Clovis 32-33, 40-43, 95, 253
Coincy, Gautier de, hagiograf 100
Columb, Cristofor 218-219, 237-238, 261
Columban, sfînt irlandez 33, 254
Commynes, Philippe de, istoric 232
Conrad al III-lea, împărat al Germaniei 122
Constance, împărătească a Germaniei 97
Copernic, Nicolaus, astronom 224
Cotquin, Honoré 207
Courson, Robert de, legat pontifical 154, 258
Crescenzi, Pietro de, agronom 188, 259
Crispin, familie de bancheri 146

D

Dante, Alighieri 81, 169, 259
David, erou biblic 17, 22, 51, 73
Deconinck, Pierre 207
Descartes, René 165
Desideriu, rege al longobarzilor 44
Dhuoda, aristocrată din Aquitania 51
Diaz, Bartolomeo, explorator portughez 235, 262
Diaz, Diniz, explorator portughez 235
Dinant, Henri de 207
Dionisie cel Mic, călugăr 36
Dominic, sfînt 173-174, 187, 257
Donatello, artist portughez 223

E

Eanes, Gil, explorator portughez 235
Eckhart, Magistrul, dominican 154
Eduard I, rege al Angliei 168
Eduard al II-lea, rege al Angliei 114
Eduard al III-lea Mărturisitorul, rege al anglo-saxonilor 93
Egeria, călugăriţă spaniolă 85
Eginhard, ginere al lui Carol cel Mare 52
Elia, frate Franciscan 177
Engilbert, apropiat al lui Carol cel Mare 51
Erasmus din Rotterdam 183
Escobar, Pero, explorator portughez 235
Eugen al IV-lea, papă 212, 224
Euric, rege al vizigoţilor 41
Europa, nimfă 17-18
Eusebiu din Cezareea, istoric 171
Eymeric, Nicolas, specialist catalan în drept canonic 205

F

Ferdinand de Aragon 113 (n. 1), 218, 228
Ferdinand, rege al Castiliei şi al Leónului 95
Ferrer, Jaime, explorator spaniol 235
Ferry, Jules 51
Fibonnacci, Leonardo, matematician 148
Ficino, Marsilio, umanist 223, 260
Fiesole, Giovanni da, *alias* Fra Angelico, călugăr şi pictor 223
Filip al III-lea, rege al Franţei 172
Filip al IV-lea cel Frumos, rege al Franţei 87, 89, 157
Filip al VI-lea Cutezătorul, duce al Burgundiei 87
Filip August, rege al Franţei 84, 86, 89, 122, 154, 189
Foulques le Réchin, conte de Anjou 69
Fra Angelico, *vezi* Giovanni da Fiesole 223
Francisc din Assisi, sfînt 115, 173, 174-177, 190

Frederic I Barbarossa, împărat 97, 122, 134, 154, 190, 257
Frederic al II-lea, împărat 97, 117, 122, 155
Frederic al III-lea, împărat 227
Froissart, Jean, cronicar 12

G

Gall, sfînt 33
Gama, Vasco da, explorator portughez 236
Garlande (Garlandia), Jean de (Ioannes din), universitar 155
Gellert, episcop de Csanàd 60
Gerbert d'Aurillac, arhiepiscop, *alias* Silvestru al II-lea, papă 56, 255
Gertrude din Nivelles, sfîntă 32
Gioacchino da Fiore, călugăr milenarist 245, 257
Giotto, Angioletto di Bondone, zis, artist 147
Gisela, maică stareţă, soră a lui Carol cel Mare 51
Giselle, soţia ungurului Ştefan 60
Glaber, Raoul, călugăr de la Cluny 57, 255
Godefroi de Bouillon 73
Gondobald, rege al burgunzilor 41
Gossuin din Metz, cronicar 235
Gratianus din Bologna, călugăr, jurist 92, 103
Grigore I cel Mare, papă 29-31, 33, 103, 254
Grigore al VII-lea, papă 79, 89, 256
Grigore al IX-lea, papă 109, 154, 258
Grigore al XI-lea, papă 210-211
Grigore al XII-lea, papă 211
Gui, Bernardo, dominican, inchizitor 205
Guillaume al IX-lea, duce de Aquitania 77
Guillaume de Conches, filozof 104, 160
Guillaume de Saint-Amour, universitar parizian 176
Guinefort, sfînt, cîine 82
Gutenberg, Johann Gensfleisch, zis, tipograf 219, 260
Güyük, han 233

H

Harvengt, Philippe de, abate 138
Hector, căpetenie a troienilor 72-73
Héloïse 77
Henley, Walter 188
Henric I, rege al Angliei 55, 93, 133
Henric al II-lea, împărat, 149
Henric al II-lea Plantagenetul, rege al Angliei 87-88, 93-94
Henric al III-lea, rege al Angliei 91, 151
Henric al VI-lea, împărat 97
Henric al VI-lea, rege al Angliei 117
Henric al VII-lea, rege al Angliei 228, 259
Henric Leul, duce de Saxa, 150
Henric Navigatorul, infant 235
Herodot 22
Hipocrat 17-18, 243
Hitler, Adolf 42
Hohenzollern, dinastie germanică 226
Honorius al III-lea, papă 174
Honorius, împărat al Imperiului Roman de Apus 25
Hugo Capet, rege al Franţei 64, 255
Hugues de Saint-Victor 104, 158, 160
Hus, Jan, ereziarh 212-214, 260

I

Iacob, sfînt 63-64, 86, 254
Ieronim, sfînt 25
Imre, fiu al sfîntului Ştefan 60
Inocenţiu al III-lea, papă 88, 109, 173-174
Inocenţiu al IV-lea, papă 233

Inocenţiu al VIII-lea, papă 232
Institoris, Henrich, dominican 205
Ioan I, rege al Portugaliei 235
Ioan al II-lea cel Bun, rege al Franţei 207
Ioan al X-lea, papă 58
Ioan al XII-lea, papă 55
Ioan al XXIII-lea, papă 211
Ioana d'Arc 217, 260
Ioan din Salisbury (Ioannes Saresberiensis), episcop de Chartres 90, 104, 257
Ioan fără de Ţară, rege al Angliei 91, 94
Ioan-Paul al II-lea 60
Iosua, profet biblic 73
Isabela, regină a Castiliei 228
Isidor din Sevilla, enclopedist 28, 32, 39, 128, 161, 254
Isolda 76, 115
Iuda Macabeul, erou biblic 73
Iustinian, împărat al Bizanţului 27, 253
Ivan al III-lea, ţar 243, 260

J

Jacopo Taccola, Mariano di, inginer 194
Jean de Meung 176
Joinville, nobil, apropiat al lui Ludovic cel Sfînt 157

K

Kempis, Thomas a, mistic german 215
Knut cel Mare 59, 96, 256

L

La Halle, Adam de, autor dramatic 141
Ladislau I, sfînt, rege al Ungariei 60
Lagrange, cardinalul de 201
Landino, Cristoforo 223
Lando, Michel de 207
Legnano, Giovanni da, jurist 194
Leibniz, Gottfried Wilhelm 225
Leon al III-lea, papă 45
Leon al IV-lea, papă 131
Leonardo da Vinci 165
Leovigild, rege al vizigoţilor din Spania 41
Lollarzi, eretici 212-213
Lorenzetti, Ambrogio 100
Lothar, împărat 54
Loyola, Ignaţiu de 215
Lucius al III-lea, papă 108
Ludovic al VII-lea, rege al Franţei 117, 122
Ludovic al IX-lea, *vezi* Ludovic cel Sfînt, 63, 84, 86-87, 97, 109, 111, 112, 115, 122, 135, 156, 172, 179, 185, 189, 190, 193, 233 (n. 1), 264
Ludovic al XI-lea, rege al Franţei 87
Ludovic al XII-lea, rege al Franţei 228
Ludovic cel Pios, împărat 48, 52-53, 55, 166
Ludovic cel Sfînt (Ludovic al IX-lea), rege al Franţei 63, 84, 86-87, 97, 109, 111-112, 115, 122, 135, 156, 172, 179, 185, 189, 190, 193, 233 (n. 1), 264
Ludovic Germanicul, împărat 54
Ludovico il Moro, duce de Milano 232
Lullus, Raymundus, scriitor 161, 258
Luther, Martin 239

M

Macchiavelli, Nicolo 231
Mahomed 33, 49, 107, 119, 263
Manuzzio, Aldo, tipograf 220
Marcel, Etienne, burghez parizian 207, 260

Marcel, sfînt, episcop al Parisului 82
Maria de Burgundia, fiică a lui Carol Temerarul 228, 261
Maria de Luxemburg, regină a Franţei 87
Marie, contesă de Champagne 73
Martel, Carol, majordom al Palatului sub Merovingieni 43, 254
Martin al V-lea, papă 211
Martin, sfînt 37, 41, 60-61, 86
Martirul, Petru, sfînt (Pietro Vermigli, zis) 175
Matamoros, *vezi* sfîntul Iacob 64
Matei Corvin, rege al Ungariei 227, 260
Mathilde, soţia contelui de Anjou 93
Matilda, sfîntă 55
Maudoin, poet, apropiat al lui Carol cel Mare 51
Maximilian al Austriei, împărat 261
Maximilian de Habsburg, *vezi* Maximilian al Austriei 227-228
Medici, Cosimo de 223, 232, 260
Medici, familie dominantă florentină 208, 222-223
Medici, Lorenzo Magnificul 223
Metodiu, călugăr bizantin 60
Michelozzo, arhitect florentin 223
Mieszko, principe polon 61, 255
Minos, rege legendar al Cretei 17
Mirfield, John 196
Molay, Jacques de, templier 114
Monmouth, Geoffrey of, cronicar 171, 216

N

Napoleon I 42
Neckam, Alexander 160
Newton, Isaac 225
Nicolae, sfînt 96, 256
Nicolaus Cusanus, filozof 224-225, 229, 260

O

Olaf, sfînt 59
Olaf Skötkonung, rege al Suediei 59
Olivier, erou 72, 190
Oller, Berenguer 207
Otto I, împărat 55-56, 59, 64, 255
Otto al II-lea, împărat 56, 64
Otto al III-lea, împărat 56, 58, 61, 64-65, 255
Otto von Freising, episcop 105, 190

P

Paleologul, Teodor, teoretician al războiului 194
Paul Diaconul, *alias* Warnefried, istoric longobard 51
Paulin din Aquileia, apropiat al lui Carol cel Mare 51
Pavel, sfînt, apostol 25, 38, 86, 142,
Pegolotti, neguţător şi scriitor 234
Pelagius al II-lea, papă 29
Pepin al Italiei, rege 51
Pepin cel Scurt, rege 43-45, 254
Pepin din Heristal, strămoş al Carolingienilor 43
Petru, apostol 38, 86, 254
Petru Eremitul, propovăduitor al cruciadei 112
Petrus Lombardus, episcop al Parisului 163
Petrus Venerabilis, abate la Cluny 107, 257
Piano Carpini, Giovanni, franciscan 233
Piasty, dinastie polonă 61, 117
Piccolomini, Aeneas Silvius, vezi Pius al II-lea 9, 224, 260
Pipinizi, familie francă 22, 43
Pius al II-lea (Aeneas Silvius Piccolomini) 9, 224-225, 229, 242 260
Plantageneţi, dinastie franco-engleză 69, 94, 257

Podiebrad, George, rege al Boemiei 197, 214, 230-231, 260
Polo, fraţi, neguţători veneţieni; Marco 233, 263
Porquier, Bernard 207
Preotul Ioan, rege mitic al Indiei 18, 237
Przemyslizi, duci ai Boemiei 117
Ptolemeu, Claudiu, astronom şi geograf antic 224

R

Rabanus Maurus, abate la abaţia din Fulda 52
Receswinthe, al 28-lea rege al vizigoţilor 41
Regii Catolici, regi ai Spaniei 113, 228, 261
René d'Anjou, conte al Proveţei şi rege al Neapolelui 228, 231
Richard I Inimă de Leu, rege al Angliei 86, 94, 114, 122
Richard al II-lea al Angliei, rege 195, 216
Richard de Cornwall, împărat al Germaniei 112
Rienzo, Cola di, reformator roman 210, 259
Robert al II-lea cel Pios, rege 21, 63, 95, 256
Robert d'Artois, frate cu Ludovic cel Sfînt 87
Robert Guiscard, conducător militar normand 96
Roch, sfînt 200
Rodrigo Diaz de Bivar, *alias* Cidul 96
Roger I, rege al Siciliei 97
Roger al II-lea, rege al celor Două Sicilii 97
Roland, erou 45, 72, 190, 254
Rollo, duce al Normandiei 59, 255
Rotharis, rege al longobarzilor 41
Rutebeuf, truver 176, 184

S

Saladin, sultan kurd 122, 262, 264
Salimbene din Parma, franciscan 169
Samo, franc, neguţător de sclavi, conducător al slavilor 46
Sancho al II-lea, rege al Castiliei 95
Santarém, Joao de, explorator portughez 235
Scottus, Ioannes Duns, franciscan 154
Sebastian, sfînt 200
Severin, sfînt 31
Sforza, Francesco, duce de Milano 232
Shakespeare, William 216
Sigismund, împărat 214, 227, 229
Silva Candida, Humbert de, cardinal 80
Silvestru al II-lea, papă, *vezi* Gerbert d'Aurillac 56, 255
Sorbon, Robert de, canonic, apropiat al Ludovic cel Sfînt 156-157, 258
Sprenger, Jacques, dominican 205
Sturluson, Snorri, autor islandez de saga 171
Sturmi, călugăr saxon 44
Suger, abate la Saint-Denis 180, 257
Svatopluk, principe al Moraviei Mari 61

Ş

Ştefan, sfînt, protomartir 60, 101

T

Tempier, Etienne, episcop al Parisului 153, 177
Teodoric cel Mare, rege al ostrogoţilor 27, 32, 40-41, 253
Teodosie I, împărat 24-25, 253
Teodulf, episcop de Orléans 51
Teofano, prinţesă bizantină 55, 64

Tertulian, teolog nord-african antic 34
Toma d'Aquino, sfînt, teolog şi filozof 153, 156, 164, 176, 258
Thomas Becket, sfînt, arhiepiscop de Canterbury 95
Thomas din Cantimpré, enciclopedist 161
Thomas din Chobham, universitar 146
Thomasin von Zerklaere, poet 182
Tomislav, rege al croaţilor 58
Tristan 76-77
Tristao Nuño, explorator 235
Tyler, Wat, răsculat englez 208, 260

U

Urban al II-lea, papă 111, 121, 123, 257
Urban al V-lea, papă 210
Urban al VI-lea, papă 211, 260

V

Varazze, Giacoppo da (Jacques de Voragine), dominican, arhiepiscop al Genovei 171
Vegetius, teoretician militar antic 20
Vergilius 172
Vincent de Beauvais, dominican 161
Visconti, Filippo Maria, duce de Milano 231-232
Vitruvius, teoretician antic al arhitecturii 20
Vivaldi, Ugolino, neguţător 235
Vivaldi, Vanino, neguţător 235
Voitech, arhiepiscop de Praga 60
Voragine, Jacques de, *vezi* Giacoppo da Varazze 171

W

Wilhelm al II-lea, rege al Siciliei 97
Wilhelm (William) Cuceritorul sau Bastardul, duce de Normandia şi rege al Angliei 59, 93, 188, 256
William al II-lea (William Rufus), rege al Angliei 114
William din Malmesbury, cronicar 90, 171
William Ockham, teolog 154
Witz, Konrad, pictor 202
Wlodkovic, Pawel, rector al Universităţii din Cracovia 225-226
Wyclif, John, ereziarh englez 212, 213-214, 260

Index al numelor de locuri

A

Acra 79, 122, 234
Adriatica 58, 60, 229
Africa 7, 34, 171, 232-234, 239, 244, 261-262; ~ de Nord 33-34, 39, 106, 122, 148, 263; ~ occidentală 234; Cornul ~ 198
Aix-la-Chapelle (Aachen) 46, 48, 53, 54-55, 58, 254
Alcáçovas 228
Alexandria 234
Algarve 235
Aljubarrota (Portugalia) 195
Almeria 228
Alpi 33, 55-56, 107, 217, 253
Alsacia 205
America 229, 233, 239, 261-262
Amiens 179, 207-208
Amsterdam 227
Andaluzia, vestul ~ 236, 253-254
Anglia 28, 30, 43, 59, 69, 73, 87, 92-96, 112, 118, 124, 132-133, 149, 159, 168, 180, 182, 195-196, 199, 216, 222, 227-228, 240, 256, 259-260; sudul ~ 66; sud-estul ~ 142
Aniane 48
Anjou 69, 87, 93, 97, 228, 232, 258
Anvers 220, 242
Aquitania 51, 53, 73, 77, 94
Aragon 12, 113 (n.1), 134, 203, 211, 218, 228, 232
Ariège 110
Arles 133
Arras 106, 141, 145, 228
Artois 87, 228
Asia 7, 9, 18, 59, 198, 232, 244, 262-264
Assisi 115, 173-177, 180
Atena 13, 181 (n. 4)
Atlantic 19, 151, 234-237, 250
Augsburg 128
Austria 31, 87, 226-227, 261
Avignon 159, 195, 210, 211, 259
Azore, Insulele 235, 237
Azov, Marea de 19
Monte Alverno 175

B

Babilon 137-138
Balcani 32, 196
Baltică, Marea 32, 83, 148-149, 151, 242-243
Bamberg 65, 69
Barcelona 64, 130, 134, 207
Bari 96, 256
Bar-sur-Aube 143
Basel 202, 208, 230, 260
Bavaria 44, 254
Bayonne 151, 228
Baza 228

Beauvais 161, 180, 259
Beauvaisis 145, 206
Beirut 234
Bejad'a 148
Belgia 87
Benevento 44, 258
Beram (Istria) 202
Bergamo 231
Bergen 150, 209
Besançon 53
Béziers 109, 207-208, 258
Bielorusia 19
Bizanţ 33, 38-40, 58, 64, 123-124, 183
Bobbio 33, 254
Boemia 60-61, 83, 117, 197, 212-214, 226-227, 230, 233, 260
Boemiei, munţii 32
Bojador 235
Bologna 20, 92, 130, 154, 159, 174, 208, 217, 257
Bordeaux 85, 209
Bosnia 229
Boston 151
Boulogne 87, 228
Boulonnais 228
Bourges 180
Braga 41
Brandenburg 168 (n. 1), 180, 226
Brescia 231
Bretania 72, 77, 116-117, 202, 228
Brie 208
Britanice, Insulele 45, 116, 148-149, 253-254
Bruges 144, 148, 151, 207-208, 258
Bruxelles 32, 195
Budapesta (Aquincum) 172
Bunei Speranţe, Capul, *alias* Capul Furtunilor 236-237, 262
Burgos 88, 96, 180
Burgundia 194, 227-228, 261 ; ducatul ~ 228

C

Caen 207-208, 258
Caffa 198, 229
Cahors 87, 145
Calabria 27, 96
Caleruega 173
Calimala 137
Cambridge 155
Campus Mauriacus 32, 253
Canare, Insulele 235-236, 238, 262
Capul Verde 235
Carcassonne 173
Careggi 223
Carpaţi 59, 185
Cartagina 122
Castilia 69, 87-88, 92, 95-96, 100, 117, 155-156, 170, 173, 211, 222, 228-229, 236, 256, 258
Castillon 228
Catalonia 45, 56, 206, 228, 256
Ceuta 235, 262
Ceylon 233, 262
Chaise-Dieu, La 202
Champagne 73, 77, 142-144, 151, 208
Chartres 87, 90, 180, 187, 257
Chelles 51
China 16, 196, 233-234, 238, 244, 263
Clermont 111, 257
Cluny 13, 69, 86, 107, 121, 255, 257
Collioure 12
Como 175
Compostella 63-64, 86
Constantinopol 18, 29, 46, 122-124, 149, 185, 212, 223, 229, 242, 253, 257-258, 260
Cordoba 130, 255-257
Corsica 33
Cracovia 61
Cracovia, Universitatea din ~ 225
Creta 17, 33
Crimeea 198, 229

Croaţia 117
Cusa (Kues) 224

D

Danemarca 59, 118, 149, 195, 202, 209, 256
Dantzig (Gdansk) 150
Deventer 215
Don 19
Dortmund 150
Douai 208, 258
Dublin 134
Dunărea 58, 185, 255; cursul mijlociu al ~ 31, 83

E

Ecuator 235
Egipt 33, 122, 148, 261-262, 264
Elba 32
Elbing (în Prusia, devenit Elblong, în Polonia) 150
Elveţia 33, 59
Escaut 12
Esquilin 86
Étaples 228
Eure-et-Loir 202
Europa, *passim* 11, 14-18, 24-41, 42-54, 55-65, 66-125, 127-191, 239-251; zona Balcanilor 32, 196, 229; ~ Centrală 59-61, 92, 112, 117-118, 202, 204; ~ creştină 13, 33, 39, 57, 61, 64, 73, 84, 86, 89, 97-98, 107, 113, 117, 119, 166, 179, 185, 200, 212, 244; ~ de Est 13, 31, 37, 39, 50, 78, 92, 123-124, 150, 185, 204; ~ de Vest 13, 31, 37, 50-54, 61, 69, 124, 172, 200; sudul ~ 33, 138, 172, 200; nordul ~ 33, 56, 117, 138, 150, 193, 209-210, 220; nord-vestul ~ 31, 62, 142; feudală 23, 66-125, 197; ~ grecească 124; ~ latină 13, 124, 130; ~ medievală 12, 15, 19-20, 22, 24-40, 47, 72, 115, 129, 132, 142, 171, 198, 238, 244, 246; ~ scandinavică 209

F

Fanjeaux 173
Far West 12
Ferrara 202
Fiesole 223
Figeac 207
Finlanda 82
Flandra 67, 69, 108, 137, 142, 148, 151, 189, 206, 209, 220, 257, 259
Fleury-sur-Loire 38, 51
Florenţa 114, 130, 132, 137, 140, 144, 195, 207-208, 212, 222-224, 231-232, 258, 260; mănăstirea San Marco 223; Por Santa Maria 137; biserica San Lorenzo 223; muzeul Stibbert 195
Fontevrault 69
Formigny 228
Fougères 195
Franche-Comté 228
Francia occidentală 54; ~ orientală 54
Franconia 214
Frankfurt 166, 208
Franţa 12, 43, 53-55, 69, 84, 87, 92-95, 112, 117, 122, 132, 144, 157, 161, 172, 179, 190, 195-196, 201, 203-205, 207-208, 211, 216, 217-218, 222, 227-228, 232, 240, 255-256, 259-261; sudul ~ 62, 108-109, 167; nordul ~ 66, 109, 167-169, 179; centrul ~ 82; sud-estul ~ 106; sud-vestul ~ 106
Fréteval 84
Friuli 229
Frizia 139
Fulda, abaţia din ~ 44, 52-53
Furtunilor, Capul, *vezi* Capul Bunei Speranţe 236

G

Galia 31-32, 45, 54, 56-57, 85, 167, 254-255; estul ~ 33, 35; nordul ~ 33
Galicia 63, 86, 254
Gallipoli 229, 259
Gand 69, 130, 147, 195, 207, 209, 260
Gasconia 45
Genova 112, 130, 144, 171, 195, 220, 229, 231, 233, 257-259
Germania 44, 46, 52-56, 69, 87, 92, 113, 119, 141-142, 168, 204, 206, 209, 216, 226-227, 239, 254-255, 260; nordul ~ 44, 149; centrul ~ 208; Anglo-Germania 217
Gibraltar, Strîmtoarea 235
Gniezno 61, 255
Goslar 150
Gothard 56, 142
Gotland 149-150, 195
Granada 113, 228-229, 258, 261
Groenlanda 58
Grünwald (Tannenberg) 225, 260
Guyenne 93

H

Hamburg 151, 255, 259
Hastings 59
Hattin 122
Heidelberg 224
Hessa 44
Hildesheim 119
Hippona 34
Hrastovlje (Slovenia) 202
Hull 151

I

Iberică (Peninsula) 33, 39, 45, 63, 79, 92, 95, 100, 110, 113, 117, 120, 168, 204, 228
Ierusalim 63, 79, 85, 111, 119, 121, 122-124, 137-138, 218, 223, 263, 264; Domul Stîncii 119
India 234, 236-237, 262-263
Indian, Oceanul 239
Irlanda 116, 253
Islanda 58, 118, 139
Istria 202
Italia 20, 27-28, 31, 39, 53-57, 114, 132-134, 136, 141, 145, 151, 169, 180, 196, 201, 206, 211, 218, 222, 230-232, 239-240, 253, 256, 259, 261; centrul ~ 44, 137, 142, 175, 254; nordul ~ 16, 33, 35, 82, 106, 117, 137, 142, 173-174, 196, 208, 212, 256; sudul ~ 27, 38, 46, 87, 92, 96-97, 117, 256; nord-estul ~ 32

Î

Île-de-France 179

J

Japonia 43, 262-263

K

Kalmar 150, 209, 260
Karlsteyn 195
Kermaria (Bretania) 202
Kernescleden (Bretania) 202
Köln 53, 108, 149, 151, 164, 208, 209, 224, 226, 259
Konstanz 134, 211, 214, 218, 225, 254, 257, 260
Kosovo 229, 260
Kutna Hora 214, 260

L

La Rochelle 151
Languedoc 12, 45, 108, 173, 205, 206, 208
Laon 21, 133, 179, 257
Lechfeld 55, 59, 255
Leipzig 214

León 69, 95, 117, 155, 180
Liban 17
Liège 207
Liébana, mănăstirea din ~ 53
Ligny 143
Lille 222
Lincoln 112
Lisabona 155, 236
Lituania 61, 120, 242, 260
Livorno 231
Lodi 232
Lombardia 106, 208
Londra 112, 131, 134, 149, 151, 195, 202-208, 213; cimitirul Saint--Paul's 202
Lorris (Loiret) 133
Lotharingia 54, 106
Lübeck 150-151, 257, 259; Marienkirche din ~ 202
Lubusz 117
Lund 118
Lusacia 214, 227
Luxeuil 33, 254
Lynn 151
Lyon 40, 108, 110, 173, 185, 209, 232-233 (n. 1)

M

Madeira 235, 262
Madrid, Real Armeria 195
Magdeburg 55, 150
Maine 228
Mainz 40, 43 (n. 1)-44, 149, 219, 226, 260
Majorca 161
Malaga 228, 256
Mantova 229
Maraton 17
Marea Britanie 31
Mariazell 87
Maroc 33, 235-236
Marsilia 112, 198
Mediterana 33-34, 55, 141, 161, 178, 236-237, 242, 258; ~ franceză 12; ~ orientală 233
Meslay-le-Grenet (Eure-et-Loir) 202
Meusa, fluviul 12, 142
Meusa, ţinutul străbătut de 142
Milano 24, 40, 106, 130-132, 175, 196, 223, 231-232, 253
Minden 54
Monnikhuisen, mănăstirea din ~ 215
Montaillou 110
Montbrison 140
Monte Cassino 38, 254
Montpellier 47, 154-155, 159
Montre Gargano 87
Mont-Saint-Michel 87
Moravia 60-61, 117, 185; Marea ~ 61
Moscova 209, 243, 260
Moselle, fluviul 142, 224

N

Navarra 95, 207, 228
Neagră, Marea 243
Neapole 96-97, 155, 159, 164, 231, 232, 261
Newcastle-upon-Tyne 133
Niceea 38, 253-254
Nicopole 229
Nidaros (Trondheim) 118
Nîmes133
Nördlingen 195
Nordului, Marea 31, 55, 58, 83
Noric 31
Normandia 59, 63, 87, 93, 142, 168, 180, 192, 208, 217, 228, 256; ~ franceză 96
Norre Alslev (Danemarca) 202
Norvegia 58-59, 96, 118, 150, 209, 256
Norwich 112
Notre-Dame de Boulogne 87; ~ de Hal 87; ~ de Liesse 87
Novgorod 149, 209, 243
Noyon 179
Nuestra Señora de Montserrat 87
Nürnberg 208-209

O

Occident 13, 17, 25, 33-35, 37-41, 45, 49, 53-54, 58-59, 69-70, 99, 103, 105, 110, 115, 120, 124, 130, 144, 151, 185, 189, 198, 229, 257; ~ medieval 18, 52, 101, 123, 126, 245
Oder 150
Olomouc 185
Orient 13, 17-19, 25, 34, 198, 223, 235, 244, 253, 256; ~ bizantin 130; ~ musulman 19, 130, 263; ~ Îndepărtat 234, 237, 262; ~ Mijlociu 33; ~ Apropiat 33, 112, 123-125, 233-234, 263
Orléans 38, 51, 106, 256, 258; biserica Saint-Aignan 38
Orvieto 164
Osma 173
Ostia 86
Otranto 229
Our Lady of Walsingham 87
Oxford 119, 155, 165, 212-213, 258; Merton College 157

P

Pad, fluviul 142
Padova 159, 224-225
Palermo 96-97, 117, 130
Palestina 85-86, 119, 122-124, 233, 257, 264
Pamplona 64
Pannonhalma, mănăstirea din ~ 60
Paris 13, 33, 74, 94, 119, 130-131, 135, 138, 152, 155, 159, 177, 207-208, 217, 228, 255, 259; capela Saint-Nicolas 84; Cimitirul Saints-Innocents 202; Colegiul Harcourt 157; Colegiul Navarre 157; Colegiul Italienilor 223; mănăstirea Saint-Victor 158, 257; Sorbona 157, 258; colina Sainte-Geneviève 138; Musée de l'Armée 195; catedrala Notre-Dame 101, 179; Universitatea din ~ 25, 152, 153-155, 164, 169, 173, 175-176, 219, 258;
Parma 169
Passau 44
Pavia 44, 254
Picardia 217, 228
Pirinei 39, 45
Pisa 181, 231, 256, 259; Campo Santo din ~ 201
Pisogne, Santa Maria in Silvis din ~ 202
Podolia 243
Poitiers 39, 43, 87, 207, 254
Poitou 93
Polonia 61, 117-118, 139, 150, 168 (n. 1), 185, 204, 225, 233, 242, 258, 260
Pomerania 117
Pontificale, Statele 113, 195, 254
Por Santa Maria 137
Portugalia 41, 195, 228, 236-237, 257, 261
Praga 46, 56, 60, 214, 218, 255; capela Betleem 213; Universitatea din ~ 213-214, 260
Presburg (Bratislava) 227
Prouille 173
Provența 39, 141, 228
Prusia 61, 120, 150, 243, 259
Puglia 96

R

Ratisbona 44, 208
Ravenna 32, 40, 253
Reims 40, 56, 95, 127, 208
Renania 148
Rin 31, 46, 83, 142, 149, 206, 214; delta ~ 148; valea ~ 205, 208
Rocamadour 87-88
Roma 10, 13, 29-30, 38, 44-45, 54, 55-56, 58, 63-64, 83, 85-86, 129, 131-132, 164, 173, 190, 210-212, 218, 253-254, 259-260; castelul

Sant'Angelo 195 ; Lateran 75, 104, 109, 173, 258 ; biserica Mîntuitorului de la Lateran (San Salvatore di Laterano) 86 ; Sfîntul Pavel din afara Zidurilor (San Paolo fuori le Mura) 86 ; Sfînta Maria cea Mare (Santa Maria Maggiore) 86
Ron 12, 142, 210
Rostock 150
Rothenburg 195
Roussillon 12
Royaumont, abaţia de la 161
Rusia 19, 149, 209, 243

S

Sagres 235
Saint-Bavon-de-Gand 69
Saint-Denis 43, 95 ; abaţia ~ 53, 69, 77, 131, 172, 180, 217, 257
Sainte-Agnèse 86
Saint-Félix-de-Caraman 108
Saint-Gildas-de-Rhuys 77
Saint-Gothard 56
Saint-Maurice-d'Angaune (Elveţia) 53
Saint-Michel-au-Péril-de-la-Mer, *vezi* Mont-Saint-Michel 87
Saint-Omer 208
Saint-Riquier, abaţia 53
Salamanca 155
Salonic 229
Salses 195
Salzburg 44
San Isidoro de Léon 69
San Lorenzo 223
Santander 53
Santiago de Compostella, sanctuarul de la ~ 63-64, 86
Saône 12
Saragosa 45
Sardinia 33, 232
Saxa 150, 214
Saxa-Wittenberg 226-227
Scandinavia 46, 96, 118, 170, 233
Schwyz 56
Scoţia 211
Senegal 235
Sens 179
Septimania 45, 51
Sevilla 28, 40, 236, 257-258
Sfîntul Mormînt 119, 123, 264
Sicilia 29, 33, 46, 92, 96-97, 117, 121, 148, 231, 241, 254, 256, 258, 259
Siena 100, 147, 208, 230
Sijilmassa 235
Silezia 185, 258
Siracuza 96
Siria 148, 264
Slovenia 202
Sodoma 114
Soissonnais 206
Soissons 43
Spania 31-32, 39, 43, 61, 63, 87, 117, 123, 141, 180, 195-196, 203, 218, 228-230, 237, 260-261 ; ~ musulmană 64, 113, 228, 254, 258, 261 ; ~ vizigotă 32, 110, 253 ; nordul ~ 64
Split 58
Spoleto 44
Stettin (pe Oder) 150
Stiria 229
Stockholm 150
Stralsund 150
Strasbourg 54, 146, 166, 208, 255
Sudan 235
Suedia 59, 118, 150, 209, 242
Sussex 206

T

Talinn 202
Tamisa 149
Tanais 19
Tanger 236
Tarascon 195
Tibru 29
Tiel 148

Tir 122
Tirol 195, 227
Toledo 32, 96, 117, 180, 254, 256
Torino, Armeria Reale 195
Toscana 106, 208, 231
Toulouse 40, 108-109, 133, 155, 173, 208
Tournai 208, 258
Tours 37, 40, 51, 86, 166
Tracia, sudul ~ 229
Trier 226
Trieste 227
Tripoli 122.
Troia 172
Trondheim, *vezi* Nidaros 118
Troyes 32, 143, 170
Tver 243

Ţ

Ţările Baltice 88

U

Ucraina 19
Ungaria 60, 83, 117, 185, 227, 233, 255, 258, 260
Unterwalden 56
Uppsala 118
Urali 19, 186
Uri 56

V

Valencia 170, 256, 258
Valladolid 228
Valois 206
Vatican 131 ; Sfîntul Petru 86
Veneţia 130, 132, 144, 148, 183, 195, 197, 220, 230-232, 256, 259 ; mănăstirea San Giorgio Maggiore 60
Verdun 54, 255
Verona 108
Viena 209, 227
Vienne 210
Vincennes 195
Visby 150, 195
Vistula 150
Viterbo 208
Vivarium, mănăstirea 27
Volhinia 243

W

Westminster 69, 131
Wettin 227
Wloclavek 117
Wolin 117
Worms 82

Y

Yarmouth 151
York 195
Ypres 208

Z

Zwin 151

Cuprins

Mulţumiri 6

Cuvînt înainte 7

Introducere 9

Preliminarii: înainte de Evul Mediu 15

Geografia 16
Moştenirile antice 17
Scenariul genezei Europei în perioada medievală 22

CAPITOLUL I – **Zămislirea Europei (secolele IV-VIII)** 24

Creştinarea, sfîntul Augustin 25
Fondatorii culturali ai Evului Mediu 27
Grigore cel Mare 29
Invazii şi aculturaţie 31
Conducerea exercitată de episcopi şi călugări 34
Noii eroi: sfinţii 35
O nouă măsurare a timpului 36
Remodelarea spaţiului 37
Doi poli opuşi: Bizanţul şi Islamul.
Alegerea imaginilor 38
Ruralizarea Europei 40
Monarhii şi legi barbare 40

CAPITOLUL II – **O Europă născută înainte de vreme: lumea carolingiană (secolele VIII-X)** 42

Ascensiunea Carolingienilor 42
Carol cel Mare, primul european? 44

Alianţa dintre franci şi papalitate. Carol cel Mare devine împărat 45
Moştenirea europeană a lui Carol cel Mare 47
O Europă a războinicilor... 48
...şi a ţăranilor 49
Civilizaţia carolingiană, un strat al Europei 50
Franţa, Germania, Italia: o inimă a Europei? 53

CAPITOLUL III – **Europa visată şi Europa potenţială a anului 1000** 55

„Noua Europă" în anul 1000 56
„Nou-veniţii": scandinavii, ungurii şi slavii 58
O mişcare europeană pentru „pace" 61
Un nou sanctuar european în Spania: Sfîntul Iacob din Compostella 63
Afirmarea Europei 64

CAPITOLUL IV – **Europa feudală (secolele XI-XII)** 66

Progrese în agricultură 66
Încelularea 68
Sat şi cimitir 68
Parohia 70
O pătură superioară: nobilimea 70
Cavaleri şi curtoazie 71
Evoluţia căsătoriei 74
Iubirea curtenească 75
Abélard şi Heloïse: intelectuali şi iubiri moderne 77
Sărutul pe gură 78
Ordinele militare: militantismul 78
Reforma gregoriană: separarea dintre clerici şi laici 79
Lupta dintre virtuţi şi vicii. Diavolul n-are astîmpăr 80
Cultura populară 81
Monede şi carte 83
Pelerinajele 84
Fragmentarea feudală şi centralizarea monarhică 88
Prestigiul şi slăbiciunea împăratului 89

Regele medieval 90
Monarhiile feudale 92
În Anglia 93
În Franţa 94
În Castilia 95
Normanzii 96
Renaşterea europeană din secolul al XII-lea 98
Avîntul cultului marial 99
Transformarea doloristă a cultului lui Hristos 102
Omul după chipul lui Dumnezeu. Umanismul creştin 103
Naşterea unei Europe a persecuţiei 105
Ereticii 106
Persecuţia antievreiască 110
Sodomia 114
Ambiguitatea leprei 115
Diavolul se dezlănţuie 116
Periferiile Europei feudale 116
Europa în vremea cruciadelor 119
Cruciada, prima manifestare a colonizării europene? 124

CAPITOLUL V – „Frumoasa" Europă a oraşelor şi a universităţilor (secolul al XIII-lea) 126

Reuşitele Europei în secolul al XIII-lea 126

I. Reuşita urbană: Europa orăşenilor 127
Oraşe episcopale 129
„Marile" oraşe 130
Literatura urbană 130
Capitalele 131
Oraşele-stat 132
Oraşele şi feudalitatea 132
Personalitatea oraşului medieval 133
Ierarhia meseriilor urbane 136
Oraşul european, Ierusalim sau Babilon? 137
Oraş şi democraţie? 138
Definiţia oraşului şi a orăşeanului în Europa medievală . . . 139

II. Reuşita comercială: Europa negustorilor 141
Negustor italian şi negustor hanseat 141
Negustorul european itinerant 142
Tîrgurile din Champagne 143
Probleme monetare 144
Europa negustorilor 144
Justificarea banilor 146
Italieni şi hanseatici 148

III. Reuşita şcolară şi universitară 151
Civilizaţia cărţii 157
Producţia enciclopedică 160
Scolastica 162
Europa lingvistică: latina şi limbile vernaculare 166
Mari literaturi şi capodopere 170
Răspîndirea prozei 170

IV. Reuşita fraţilor cerşetori 172
O Europă a caritaţii 177
Al Treilea Ordin: între clerici şi laici 178
Europa gotică 179
Europa curtoaziei 182
Promovarea ambiguă a muncii 183
Europa, mongolii şi Răsăritul 184
Coborîrea valorilor din Cer pe pămînt 186

CAPITOLUL VI – **Amurgul Evului Mediu sau zorile timpurilor noi?** 192

Foametea şi războiul 193
Ciuma neagră 198
Moartea, cadavrul şi dansul macabru 200
Europa violenţei 202
Persecutarea vrăjitoarelor 204
Mişcările ţărăneşti 205
Revoltele urbane 206
Conflictele în Europa de Nord 209
Destrămarea unităţii Bisericii: Schisma papală 209

Noii eretici: adepţii lui Wyclif şi ai lui Hus 212
Devotio moderna 215
Naşterea sentimentelor naţionale 215
Profeţia politică 218
Tiparul 219
Economia-lume 220
O Europă care se deschide şi înfloreşte 221
Florenţa, floare a Europei? 222
Două spirite deschise: Nicolaus Cusanus... 224
...Pawel Wlodkowic 225
Dispariţia imperiului? 226
Simplificarea hărţii europene 227
Ameninţarea turcă 229
Proiectul european al lui George Podiebrad 230
Italia, far călăuzitor şi pradă a Europei 231
Europeanul Commynes 232
Europa în întîlnirea cu lumea exterioară 233
Spre Atlantic şi Africa 234
Progresele şi arhaismul vaselor şi navigaţiei 236

Concluzie 239

Cronologie 253

Selecţiune bibliografică tematică 265

Index al numelor de persoane 315

Index al numelor de locuri 323

Dintre toate moştenirile istorice ale Europei, afirmă Jacques Le Goff, moştenirea Evului Mediu este cea mai importantă. Invaziile barbare destramă relativa unitate a lumii mediteraneene, dar tot ele transformă spaţiul geografic european într-un creuzet în care populaţii romanizate şi neromanizate, cu limbile şi tradiţiile lor, se amestecă sau fuzionează. Schimbare de proporţii, Evul Mediu înseamnă deopotrivă permanenţă, căci el retransmite moştenirile greacă, romană şi biblică, la care adaugă vechea ideologie trifuncţională indo-europeană. Tentativele de a restaura Imperiul Roman sub auspiciile creştinismului, realizările medievale în agricultură şi comerţ, în urbanism, artă şi învăţămînt sînt definitorii pentru viitoarea Europă şi se subsumează unei căutări, fie şi inconştiente, a unităţii.

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mîine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres.

***Construcţia Europei** urmăreşte să arunce lumină asupra istoriei Europei, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această colecţie nu le va ascunde; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre.*

Jacques Le Goff
coordonatorul colecţiei

În aceeaşi colecţie au apărut :

- R.I. Moore – *Prima revoluţie europeană (cca 970-1215)*
- Peter Burke – *Renaşterea europeană. Centre şi periferii*

ISBN 973-681-835-7

9789736818356

www.polirom.ro

CONSTRUCŢIA EUROPEI

POLIROM

Pe copertă: *Întemeierea Conventului Fraţilor Minoriţi la Valenciennes* (detaliu de miniatură)